

AVRASYA ETÜDLERİ

47
2015-1

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

Turkish International Cooperation and
Coordination Agency

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve
politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, GMK. Bulvarı No:164 Çankaya-ANKARA
Tel: +90(312)9397000 • **Faks:** +90(312)9397515-16
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 21, Sayı: 47 (2015/1)

TİKA Adına Sahibi

Dr. Serdar ÇAM
Başkan

Yayın Kurulu

Dr. Serdar ÇAM
Süreyya POLAT
Dr. Mehmet YILMAZ
Dr. Ali Özgün ÖZTÜRK

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Zülküf ORUÇ

Editör

Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Mustafa AŞKAR • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Kemal BAŞLAR • *Polis Akademisi*
Prof. Dr. Yusuf BAYRAKTUTAN • *Kocaeli Üniversitesi*
Prof. Dr. Ömer ÇAHA • *Yıldız Teknik Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DOĞAN • *Kırıkkale Üniversitesi*
Prof. Dr. Uğur DOĞAN • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ • *Çankırı Karatekin Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat IŞIK • *Kırıkkale Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Şükrü İNAN • *İnönü Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet KARA • *İstanbul Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU • *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ÖZ • *Hacettepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • *Ege Üniversitesi*
Prof. Dr. Nasuh USLU • *Sosyal Bilimler Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet UZUN • *Cumhuriyet Üniversitesi*
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • *Kırıkkale Üniversitesi*

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Mehmet Emre GÖRGÜLÜ - Selçuk AKÇAY

The Effects of Foreign Direct Investments on Developing Countries / 7-36

*Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişmekte Olan Ülkelerin Ekonomik Büyümelerine Etkileri:
Panel Veri Analizi*

Elnur ALİYEV - Kenan ASLANLI

İslam Ülkelerinin Sürdürülebilir Kalkınma Performansı: Kavramlar, Teoriler, Ölçümler / 37-70

Sustainable Development Performances of Muslim Countries: Concepts, Theories and Measurements

İrfan KALAYCI

Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler) / 71-111

Cherkessia (Circassians) in terms of History, Culture and Economy

Arzu DURDULAR

Çin'de Uluslararası İlişkiler Çalışmalarının Gelişimi / 113-128

The Development of International Relations Studies in China

Yavuz Ercan GÜL - Cevit YAVUZ

Rusya'da Ekim Devrimi'nde *Pravda* Gazetesinin Oynadığı Rol ve Devrim Sayısının
İçerik Analizi / 129-154

*Content Analysis of Role Played Issue of the Newspaper Pravda and Revolution in Russia in the October
Revolution*

Adriatik DERJAJ

Toplumdilbilim, Dilbilgisi ve Edebiyat Alanlarında Arnavutça ve Türkçe
Arasındaki İlişkiler Üzerinde Değerlendirmeler / 155-182

*Evaluations on Relations between the Albanian and Turkish languages in the field
of Sociolinguistics, Grammar and Literature*

The Effects of Foreign Direct Investments on Developing Countries*

Mehmet Emre GÖRGÜLÜ¹
Selçuk AKÇAY²

Abstract

The purpose of this paper is to examine whether foreign direct investments (FDIs) have a positive impact on economic growth depending upon absorptive capacities and the structures of the FDIs in the host countries, using panel data for the period between 1991 and 2009 in 49 developing countries. The results indicate that when the absorptive capacities in the host countries are considered, the FDI structure and the FDI inflows do not have a significant effect on growth for the whole sample. It means that in general subject countries lack the necessary level of absorptive capacities which would enable FDIs to have a positive impact on economic growth. The analyses for the sub-groups reveal that, absorptive capacities of the group of countries that receive below-average FDIs and of the countries in Asia have increasing contributions to the positive growth effects of FDIs. Moreover, FDIs have a negative impact on economic growth of the host countries in Africa.

Keywords: *foreign direct investment, economic growth, absorptive capacity.*

---

* This paper is based on the phd thesis of M. Emre Görgülü named "The Effects of Foreign Direct Investments on Economic Growth of Developing Countries: Panel Data Analysis" dated January 2012 with the advisory of Prof. Dr. Selçuk Akçay

¹ Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Ün. İİBF, İngilizce İşletme Bölümü, egorgulu@aku.edu.tr

² Prof. Dr., Afyon Kocatepe Ün. İİBF, İktisat Bölümü, akcay@aku.edu.tr

Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişmekte Olan Ülkelerin Ekonomik Büyümelerine Etkileri: Panel Veri Analizi

Öz

Bu çalışmanın amacı, yabancı yatırım alan ülkelerde masnetme kapasitelerine ve DYY'lerin yapılarına bağılı olarak, DYY'lerin ekonomik büyüme olumlu etkilerinin olup olmadığını, 1991-2009 dönemi ve 49 gelişmekte olan ülke için panel veri kullanarak incelemektir. Sonuçlar göstermiştir ki, ev sahibi ülkelerdeki masnetme kapasiteleri dikkate alındığında, DYY yapısının ve DYY'lerin tüm örneklem için ekonomik büyüme üzerine anlamlı bir etkileri yoktur. Bu durum, genel olarak örneklemdeki ülkelerin, DYY'lerin ekonomik büyüme üzerine olumlu etkilere sahip olmalarına olanak verecek yeterli masnetme kapasitelerinden yoksun oldukları anlamına gelmektedir. Alt grup analizleri ise, ortalamanın altında DYY alanlar ile Asya kıtasındaki ülkelerde masnetme kapasitelerinin, DYY'lerin ekonomik büyüme olumlu etkilerini artırıcı bir katkısı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, Afrika ülkelerinde DYY'lerin yatırım alan ülkelerin ekonomik büyümelerine olumsuz etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *doğrudan yabancı yatırım, ekonomik büyüme, masnetme kapasitesi.*

1. Introduction

Foreign Direct Investments (FDIs) that are distinct element of international finance in the globe since colonial period, attract attention. As a consequence of the globalization period experienced effectively after the beginning of 1980's, increasing free movements of FDIs have enabled their positive and negative effects to be felt dramatically.

FDIs can create various impacts. In consequence of FDIs, while host countries may be affected positively because of the technological progresses and capital inflows to the country; they may also experience negative effects that may make them dependent on foreign capital and put them under economical and political burdens. In this paper, the structure of FDIs are handled together with the absorptive capacities³ of the host countries, and the effects of FDIs on economic growth are tried to be revealed.

The direct relationship between FDIs and the political interests of main investor countries, has enabled major debates to rise. The political interests have caused the major distinctions on the host countries in consequence of the casual link that the FDIs have. FDI effects on economic growth of host countries that have a sound and developed financial institutions are different from those that lack such institutions. Besides, structural differences of FDIs may also create varieties of effects on the host countries.

The discrepancies in the effects of FDIs have been a motivating reason for this paper. The question of under which circumstances FDIs contribute to economic growth in the host countries and under which others FDIs lack to cause such effects, comes into prominence. In other words; while may the existence of some set of circumstances promote the growth, the existence of some others may not promote it? The sets contain these circumstances are mainly formed by the structure of FDIs and by the absorptive capacities of the host countries. The first part of the set of circumstances has been formed by the market-oriented horizontal FDIs and

---

³ In the most general sense, absorptive capacity is described as the ability of countries to absorb and utilize every kind of knowledge and innovation (Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Journal of International Economics*, Vol. 64, No. 1, 2004, pp. 89-112; Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek *How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Exploring the Effects of Financial Markets on Linkages*, National Bureau of Economic Research, Working Paper, No. 12522, 2006; Wesley M. Cohen and Daniel A. Levinthal, "Innovation and Learning: The Two Faces of R&D", *Economic Journal*, Vol. 99, No. 397, 1989, pp. 569-596; Wesley M. Cohen and Daniel A. Levinthal, "Absorptive Capacity: A new perspective on learning and innovation", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 35, No. 1, 1990, pp. 128-152.)

export-oriented vertical FDI and as a matter of fact, it implies that the export-oriented FDI may promote growth. The second part of the set of circumstances signify whether the host countries have some level of absorptive capacities or they basically lack such capacities. Thus, the main goal of this paper is to investigate the effects of FDI on economic growth empirically by taking into account the structures of FDI together with the absorptive capacities of the host countries.

On the relationship of FDI and economic growth, this paper presents a simultaneously comparative study based on both the structures of the FDI and on characteristics of the countries in the sample. Even if different approaches in the literature have been reflected, the paper differs from others in that, it analyzes the effects of FDI in different structures on countries that have different characteristics. This paper has tailored its analysis in accordance with the well accepted opinions about the effects of FDI. Thus, with its unique model the paper enables us to analyze various effects of FDI in several dimensions.

Following the introduction part in which the aim and importance of the paper is indicated, in the second part the existing literature on FDI has been presented and in the next part structures of FDI and FDI-absorptive capacity relationship have been analyzed. In the fourth part, the analyses applied to the whole sample and to the sub-groups have been included, and the findings of the analyses have been presented. Finally, the paper is concluded by policy recommendations.

2. Literature

Researchers have used different models to measure the various effects of FDI.⁴ While these models have specific strengths and weaknesses, they generally concentrate on the effects of FDI on the economic growth of the host countries.⁵

---

⁴ e.g., Eckhardt Bode and Peter Nunnenkamp, "Does Foreign Direct Investment Promote Regional Development in Developed Countries? A Markov Chain Approach for US States", *Review of World Economics*, Vol. 147, No. 2, 2011, pp. 351-383; Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, *FDI Spillovers, Financial Markets, and Economic Development*, IMF Working Paper, No. 03/186, 2003.

⁵ e.g., Maria Carkovic and Ross Levine, "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", ed. Theodore H. Moran, Edward Montgomery Graham and Magnus Blomström, *Does Foreign Direct Investment Promote Development?*, Institute for International Economics, Center for Global Development, Automated Graphic System Inc., Washington DC, 2005, pp. 195-220; Prabirjit, Sarkar, *Does Foreign Direct Investment Promote Growth? Panel Data and Time Series Evidence from Less Developed Countries, 1970-2002*, MPRA Paper, No. 5176, 2007.

Due to the possibility of existence of a direct relationship between FDIs and the political interests of the main investor countries, some contradictory studies about the effects of FDIs on economic growth, are available.⁶ Mostly, it has been put forward that for FDIs to be able to reveal positive effects in the host countries a particular set of conditions (e.g., the absorptive capacities above a certain threshold in the host countries) should necessarily be provided. In case of these conditions are not met, it has been indicated that FDIs may not have a positive impact, and that they may even have negative effects.

The view that justifies FDIs brings forward the increase in general productivity of the host countries following FDI flows through externalities in the form of the technological spillovers. Under some political regulations and in some specific environments, FDIs contribute more to economic growth. These describe the absorptive capacities that indicate to what extent the host countries can benefit from FDIs' externality effects.⁷ Absorptive capacities may exhibit constraints in accordance with local conditions such as local financial markets or level of education in that country. For this reason, local conditions through absorptive capacities, gain importance to specify the effects of FDIs on economic growth.

On the absorptive capacity-economic growth relationship, Alfaro et al.⁸ have put forward that while FDIs affect economic growth positively in the countries whose local financial markets perform well, they fell short of affecting economic growth positively in the countries whose financial markets have not improved enough. Alfaro et al.⁹ have demonstrated that the role of FDIs alone in promoting economic growth is not clear, and in well-developed financial markets FDIs show a better performance. Nguyen et al.¹⁰ have stated that developing countries may benefit from FDIs

---

⁶ e.g., Marta Bengoa and Blanca Sanchez-Robles, "Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth: New Evidence from Latin-America", *European Journal of Political Economy*, Vol. 19, No. 3, 2003, pp. 529-545; Maria, Carkovic and Ross Levine, "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", *Ibid.*

⁷ Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Ibid.*

⁸ Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, *FDI Spillovers, Financial Markets, and Economic Development*, *Ibid.*

⁹ Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Ibid.*

¹⁰ Hoang Nguyen, Geert Duysters, James H. Patterson and Harald Sandler, "Foreign Direct Investment Absorptive Capacity Theory", *GLOBELICS 2009, 7th International Conference*, Dakar, Senegal, 6-8 October 2009.

only if they have sufficient level of absorptive capacities. Adams¹¹ who analyzed whether FDIs to African countries assist economic growth, has stated that effects of FDIs may change according to the differences in the host countries, thus the absorptive capacities gain importance, and that FDIs are necessary for economic growth but not sufficient.

Moreover, in some studies¹², instead of attributing the FDIs' contribution to economic growth directly to absorptive capacities, it has been chosen the way of associating them indirectly to a few elements. However, the idea of FDIs can be successful solely under some conditions, remains the same. For example, Borensztein et al.,¹³ have specified that FDIs generally have positive effects but the extent depends on the human capital stock threshold in the host country. While Globerman and Shapiro¹⁴ have focused on FDIs' determinants, they have also emphasized the role of governments in FDI process. Accordingly, the effects of FDIs on the host countries differ depending on the local administrative structure. Thus, as the administrative structure becomes stronger, the positive effects of FDIs increase. Busse and Groizard¹⁵ have specified that for FDIs to be able to induce economic growth, the host countries need an institutional structure of high quality, and less bureaucratic and juridical organization. As for Değer and Emsen,¹⁶ through information and technology support, FDIs have important positive effects on economic growth especially in the countries that have reached a certain political stability, can keep up with the system of the West more easily, and are close to developed countries both geographically and socio-culturally. Bengoa and Sanchez-Robles¹⁷ stated

¹¹ Samuel Adams, "Can Foreign Direct Investment (FDI) Help to Promote Growth in Africa?", *African Journal of Business Management*, Vol. 3, No. 5, 2009, pp. 178-183.

¹² e.g., Eduardo Borensztein, Jose De Gregorio and Jong-Wha Lee, "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?", *Journal of International Economics*, Vol. 45, No. 1, 1998, pp. 115-135; Steven, Globerman and Daniel Shapiro, "Assessing International Mergers and Acquisitions as a Mode of Foreign Direct Investment", *Governance, Multinationals and Growth: A Conference Honouring Edward A. Safarian*, Rotman School of Management, Toronto, 2004.

¹³ Eduardo Borensztein, Jose De Gregorio and Jong-Wha Lee, "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?", *Ibid.*

¹⁴ Steven Globerman and Daniel Shapiro, "Assessing International Mergers and Acquisitions as a Mode of Foreign Direct Investment", *Ibid.*

¹⁵ Matthias Busse and José Luis Groizard, "FDI, Regulations and Growth", *The World Economy*, Vol. 31, No. 7, 2008, pp. 861-886.

¹⁶ M. Kemal Değer and Ö. Selçuk Emsen, "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Panel Veri Analizleri (1990-2002)", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Vol. 7, No. 2, 2006, pp. 121-137.

¹⁷ Marta Bengoa and Blanca Sanchez-Robles, "Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth:

that FDI positively correlate with economic growth. FDI's contribution to economic growth may emerge in the form of technological spillovers and in the presence of a specific social capacity - human capital at a sufficient level, economic stability and liberalized markets. Moreover, Blomström and Kokko,¹⁸ indicated that FDI has a contribution to economic growth, production performance and export capacity of the host countries; yet, the exact effects of FDI differ from industry to industry and from country to country depending on the characteristics of countries.

About the foreign trade openness in extracting positive effects from FDI, Bhagwati¹⁹ states - as known as the Bhagwati hypothesis in the literature - that the effects of FDI on economic growth will be greater under an export-oriented rather than an import substitution trade regime. Accordingly, FDI will have more contribution to economic growth of the host countries that are open to foreign trade. Balasubramanyam et al.²⁰ through testing the Bhagwati hypothesis, found indications that are supportive to the growth augmenting effects of FDI in the countries that follow extraverted trade policies rather than introverted ones.

On the structure of FDI, Barry and Bradley,²¹ have found support to growth promotive effects of FDI in Ireland. They stated that through export-oriented FDI, the total production has increased. In addition, most of the FDI are greenfield investments in the form of establishing a factory from scratch and the production process aims at increasing exports in the country. This is reflected on the positive Irish economic growth figures. They have also emphasized that market-oriented and brownfield FDI will not have a similar effect on economic growth of the host countries.²²

In another view that approaches FDI cautiously, it has been stated that FDI do not support economic growth, yet in some cases they may slow it down. Most of the researchers that support this opinion, have failed to find

---

New Evidence from Latin-America", *Ibid.*

¹⁸ Magnus Blomström and Ari Kokko, *The Impact of Foreign Investment on Host Countries: A Review of the Empirical Evidence*, World Bank Policy Research, Working Paper, No. 1745, 1997.

¹⁹ Jagdish N. Bhagwati, *Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes*. National Bureau of Economic Research Studies in International Economic Relations, Ballinger Publishing Company, Cambridge-Massachusetts, 1978, pp. 205-218.

²⁰ Vudayagiri N. Balasubramanyam, Mohammed Salisu and David Sapsford, "Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries", *The Economic Journal*, Vol. 106, No. 434, 1996, pp. 92-105.4

²¹ Frank Barry and John Bradley, "FDI and Trade: The Irish Host-Country Experience", *The Economic Journal*, Vol. 107, No. 445, 1997, pp. 1798-1811.

²² *Ibid.*

beneficial externality effects arisen from the FDI in the host countries.²³ These studies have shown that FDI may have disadvantageous effects on the host countries.²⁴ For instance, while FDI disrupts the trade balance, it may unbalance the allocation of resources and may cause a decrease in the market shares of the local manufacturers in the same industry. Additionally, foreign investments may increase the local real prices more than the domestic investments do.²⁵ Moreover, Aitken and Harrison²⁶ could not prove the existence of any positive effects of FDI on economic growth. They have put forward that the existence of foreign capital affects the productivity of local manufacturers negatively. As for Carkovic and Levine,²⁷ by using methods of firstly OLS regression and later dynamic panel data analysis in their studies, they investigated the relationship between FDI flows and economic growth, but they could not find any independent FDI effect on economic growth of the host countries and stated that such a result is indicating lack of FDI's ability to affect economic growth positively and directly. In addition, Lyrouti, Papanastasiou and Vamvakidis,²⁸ reached the conclusion that FDI do not have a significant effect on economic growth of the transition economies.

As an example of conditional studies²⁹ that attribute the success or failure of the FDI to some particular conditions, Krogstrup and Matar³⁰ have investigated the growth effects of FDI in the Arab world, by emphasizing the concept of absorptive capacity. According to this study, for FDI

²³ e.g., Brian J. Aitken and Ann E. Harrison, "Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela", *American Economic Review*, Vol. 89, No. 3, 1999, pp. 605-618; Prabirjit Sarkar, *Does Foreign Direct Investment Promote Growth? Panel Data and Time Series Evidence from Less Developed Countries, 1970-2002*, *Ibid.*

²⁴ e.g., Maria, Carkovic and Ross Levine, "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", *Ibid.*

²⁵ Peter Auer, Janine Berg and Christoph Ernst, *Meeting The Employment Challenge: Argentina, Brazil, and Mexico in The Global Economy*, Lynne Rienner Publishers, Boulder-Colorado, 2006.

²⁶ Brian J. Aitken and Ann E. Harrison, "Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela", *Ibid.*

²⁷ Maria Carkovic and Ross Levine, "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", *Ibid.*

²⁸ Katerina Lyrouti, John Papanastasiou and Athanasios Vamvakidis, "Foreign Direct Investment and Economic Growth in Transition Economies", *South Eastern Europe Journal of Economics*, Vol. 2, No. 1, 2004, pp. 97-100.

²⁹ e.g., Signe Krogstrup and Linda Matar, *Foreign Direct Investment, Absorptive Capacity and Growth in the Arab World*, HEI Working Paper, No. 02, 2005; Prabirjit Sarkar, *Does Foreign Direct Investment Promote Growth? Panel Data and Time Series Evidence from Less Developed Countries, 1970-2002*, *Ibid.*

³⁰ Signe Krogstrup and Linda Matar, *Foreign Direct Investment, Absorptive Capacity and Growth in the Arab World*, *Ibid.*

to contribute to economic growth, while the existence of an absorptive capacity level is needed, FDI may create adverse effects on economic growth of the host countries in the absence of such an absorptive capacity level. They indicated that generally the countries in their sample lack an absorptive capacity to internalize the positive effects of FDI; thus there is no reason for the host countries to wait for the positive externality effects. In addition, Sarkar³¹ have reached some dubious results on the growth effects of FDI. He has stated that it is very difficult to talk about the existence of a positive relationship between FDI and economic growth in the countries that have not reached to sufficient levels of wealth and openness to foreign trade.³²

According to the majority of the studies in the literature, FDI may have a contribution to economic growth under some particular conditions.³³ FDI may contribute to economic growth of the host countries through technology transfers, externality and spillover effects. However, to be able to reflect those effects positively on their growth figures, the host countries need to have such markets that are developed, regulated and stabilized at a particular level and they need to have an institutional quality to a certain extent. Therefore, the absorptive capacities of the host countries determine to what extent those countries may take advantage of the positive effects of FDI.

Other studies³⁴ defend that FDI don't have positive effects on economic growth and they may even negatively affect economic growth, have focused on the unfavorable effects of FDI. The recent increase in FDI flows in conjunction with the negative effects of FDI played an important role in approval of this view.

3. The Dual Approach

The dual approach employed in this study enables a more productive analysis of growth effects of FDI in the host countries in two main groups:

---

³¹ Prabirjit Sarkar, *Does Foreign Direct Investment Promote Growth? Panel Data and Time Series Evidence from Less Developed Countries, 1970-2002*, *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ e.g., Eduardo Borensztein, Jose De Gregorio and Jong-Wha Lee, "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?", *Ibid.*; Laura, Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek. *FDI Spillovers, Financial Markets, and Economic Development*, *Ibid.*

³⁴ e.g., Brian J. Aitken and Ann E. Harrison, "Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela", *Ibid.*; Maria, Carkovic and Ross Levine, "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", *Ibid.*

the purposive structure of FDIs and the structure of host countries in terms of absorptive capacities. Formation of the former group depends on the reasons that motivate FDIs as horizontal and vertical. Whereas, the latter focuses on the host country absorptive capacities, given that countries with well-developed institutional and administrative structures have a particular absorptive capacity which would enable them to reap growth enhancing effects of FDIs while those others lacking such capacities become unable to do so.

3.1. The Purposive Structure

The structure of FDIs may differ according to their purposes. The investment activities in the host countries may be limited with the production process of an intermediate good or may carry out a final good production. These activities may take place in design, manufacture, production, distribution or service sectors. The issue of where the product will be marketed, also comes into prominence.

Since horizontal FDIs aim to access the markets in the targeted countries, they can be regarded as market-oriented,³⁵ while due to the efficiency in production in the host countries, vertical FDIs can be considered as export-oriented.³⁶ In other respects, possibilities of low costs of production and high market profits encourage multinationals to make both vertical and horizontal FDIs by following complex integration strategies.³⁷ It appears to be that while the majority of the FDIs are classified as horizontal,³⁸ the most important motivation behind FDIs still remain to be mainly horizontal at the same time.³⁹

When the structure of FDIs is analyzed, it is observed that even though horizontal FDIs may have higher growth effects,⁴⁰ vertical FDIs may still

³⁵ James R. Markusen, "Multinationals, Multi-plant Economies and the Gains from Trade", *Journal of International Economics*, Vol. 16, No. 1, 1984, pp. 205–226.

³⁶ Elhanan Helpman, "A Simple Theory of International Trade with Multinational Corporations", *The Journal of Political Economy*, Vol. 92, No. 3, 1984, pp. 451–471.

³⁷ Stephen Ross Yeaple, "The Complex Integration Strategies of Multinationals and Cross Country Dependencies in The Structure of Foreign Direct Investment", *Journal of International Economics*, Vol. 60, No. 2, 2003, pp. 293–314.

³⁸ Amy Jocelyn Glass, "Vertical versus Horizontal FDI", ed. Kenneth A. Reinert and Ramkishen S. Rajan, *Princeton Encyclopedia of the World Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

³⁹ Thierry Mayer, *Policy Coherence for Development: a Background Paper on Foreign Direct Investment*, OECD Development Centre Working Paper, No. 253, 2006.

⁴⁰ Sjoerd Beugelsdijk, Roger Smeets and Remco Zwinkels, "The Impact of Horizontal and Vertical FDI on Host's Country Economic Growth", *International Business Review*, Vol. 17, No. 4, 2008, pp. 452–472.

have positive effects on economic growth in the host countries.⁴¹ The path to economic growth through export-oriented FDIs involve the utilization of host countries as production bases. The possibility of producing more effectively drives the foreign investors. This advantage may be derived from the low costs of production in the host country, as well as avoiding additional incremental costs such as health, security and environmental standards in production. Thus, foreign investors will be able to produce more effectively and efficiently in the host countries than in their own countries and will be able to export. So, if FDIs are vertically-structured, expecting an increase in the exports of host countries will be possible. Moreover, technology brought from the home countries have the chance of spreading into the economy through the externality effects of export-oriented FDI. Such FDIs mainly aim at exporting, thus they tend to neglect local markets and this gives local producers a chance to grow. It means, vertical FDIs may contribute to economic growth in the host countries by means of effective production, technology spillover effects and opportunity of local competition.

Conversely, the main goal for the market-oriented FDIs is to capture the market in the host countries. Generally, market-oriented FDIs are aimed at underdeveloped sectors in host countries and are designed to acquire the market advantages through having a superior technology. These circumstances enable FDIs to monopolize and consequently to have negative effects on economic growth of the host countries. FDIs may be motivated for the reasons that the depletion of the existed markets and completion of the production cycles in the home countries, or the possibility to overcome the barriers to foreign trade existed in the targeted country through FDIs instead of using exports as a costly alternative, or the political interests in accordance with the secret agendas of the main investor countries. As a result of possible monopolization, horizontal FDIs may fall short of contributing to economic growth in the host countries.

3.2. The Absorptive Capacity

The concept of absorptive capacity that Cohen and Levinthal have put forward in their studies firstly in 1989 and then in 1990,⁴² initially

---

⁴¹ Frank Barry and John Bradley, "FDI and Trade: The Irish Host-Country Experience", *Ibid*.

⁴² Wesley M. Cohen and Daniel A. Levinthal, "Innovation and Learning: The Two Faces of R&D", *Ibid*;
Wesley M. Cohen and Daniel A. Levinthal, "Absorptive Capacity: A new perspective on learning and innovation", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 35, No. 1, 1990, pp. 128-152.

emerged as a learning-based system that appeared to be in microeconomic level, allows flow of information to make use of the innovations and can store those information. It has been put forward that the capacity not only enables the firms' research and development (r&d) activities to lead to innovations, but also allows firms to internalize all kinds of information from their environment and to reap the benefit of them. The acknowledgment of double sided role of the r&d activities presents important implications about adaptation and spreading of innovations at the same time. Additionally, the absorptive capacities can be expressed as a function of firms' previous knowledge related to the new information. The more the new information achieved is closely associated with the previous information, the more the absorptive capacity will be appeared as a by-product of the usual production activities of that firm. However, when a firm wants to have information about a field that is irrelevant with the activities it carried out, the absorptive capacity will not come up as a spin-off, instead, the firm will have to make an extra effort to create an absorptive capacity.

With globalization and FDI movements, the absorptive capacities have become an indicator for the countries that express their ability to benefit from innovations.⁴³ Alfaro, Chanda, Kalemlı-Ozcan and Sayek,⁴⁴ asserted that FDIs have positive effects on economic growth in directly proportional to the quality of the financial markets in the host countries, and they gave an important mission to the absorptive capacities for the functioning of this mechanism.

The absorptive capacities have an important role in the process of information acquisition in production through technological spillover effects. They are composed of the appropriate regulations and the quality of administrative and economical structure in the country. Therefore, countries that have sound administrative structure and well-organized markets have high absorptive capacities and are able to benefit as much as possible from the FDIs. Countries that lack such solid administrative and financial structures are not able to extract such positive effects out of FDIs.⁴⁵ Accordingly, it is expected that developed countries should have higher levels

---

⁴³ e.g., Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemlı-Ozcan and Selin Sayek, "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Ibid.*

⁴⁴ *Ibid.*, Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemlı-Ozcan and Selin Sayek, *How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Exploring the Effects of Financial Markets on Linkages*, *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

of absorptive capacities.

4. Economic Growth Effects of FDIs

4.1. The Method

The sample is consisted of 49 developing countries.⁴⁶ The focus on developing countries is aimed at revealing the subsidiary role of country-specific diversification that developing countries may exhibit, while the effects of FDIs on economic growth of the host countries have been examined. Many studies in the literature⁴⁷ placed emphasis on the concept of country-specific absorptive capacities while analyzing the effects of FDIs. The directly proportional relationship of those capacities with the administrative, institutional and financial levels of development⁴⁸ plays a deterministic role. Thus, it should be expected that absorptive capacities in developed countries are already high. However, it is possible to encounter with variously diversified absorptive capacities in developing countries. Therefore, the sample has been selected from the group of developing countries.

Panel data analysis is employed in the study and the data covers the period of 1991-2009. Panel data analysis provides the opportunity of a two-dimensional data analysis by dealing with both the time-series and the cross-sectional dimensions of the data.

At the first stage of the analysis, the Hausman test⁴⁹ was applied in order to specify whether the fixed effects or the random effects model fits the analyses. As a result it has been found out that fixed effects model is the best fit for all models. This model allows constant coefficients to be different for every country, but allows slope coefficients to be the same both for time and section. The constants of each section are time invariant despite the fact that they may differ for every individual section.

---

⁴⁶ Algeria, Argentina, Azerbaijan, Bangladesh, Bolivia, Botswana, Brazil, Bulgaria, Cameroon, China, Colombia, Congo Democratic Republic, Congo Republic, Costa Rica, Croatia, Egypt, Gabon, Ghana, Hungary, India, Indonesia, Iran, Ivory Coast, Jordan, Kenya, Latvia, Lithuania, Malawi, Malaysia, Mexico, Morocco, Pakistan, Peru, Philippines, Poland, Romania, Russia, Saudi Arabia, South Africa, Sri Lanka, Sudan, Syria, Thailand, Tunisia, Turkey, Ukraine, Uruguay, Venezuela and Zambia.

⁴⁷ e.g., *Ibid.*

⁴⁸ J. Benson Durham, "Absorptive Capacity and the Effects of Foreign Direct Investment and Equity Foreign Portfolio Investment of Economic Growth", *European Economic Review*, Vol. 48, No. 2, 2004, pp. 285-306.

⁴⁹ Jerry A. Hausman, "Specification Tests in Econometrics", *Econometrica*, Vol. 46, No. 6, 1978, pp. 1251-1271.

An estimation model that processes OLS and 2SLS regression methods in a gradual manner is employed. It determines the growth rates in the host countries with respect to GDP per capita of previous year, FDI inflows, formed absorptive capacities and the FDI structures in those countries. By using 2SLS regression method in analyzing the effects of FDIs on the host countries it is made possible to observe the effects of both FDI structures and the absorptive capacities at the same time.

The literature offers a vast resource⁵⁰ about the impact of absorptive capacities which are represented by a set of country-specific variables. Among these studies; Carkovic and Levine,⁵¹ Busse and Groizard,⁵² Alfaro et al.⁵³ and Alfaro et al.⁵⁴ indicated that the absorptive capacities have significant effects. In order to measure the absorptive capacities they included a series of control variables into their models. Such variables are not dealt within the OLS method in this study, instead they were included in the 2SLS model. Thus, the absence and the existence of absorptive capacities on the regression analyses enable us to single out their effects.

The structures of FDIs are represented by a dummy variable in the model. FDIs in the host countries can be export-oriented and structurally vertical under certain circumstances and market-oriented and structurally horizontal under others. Accordingly, in cases where the structure is vertical, the dummy variable takes the value of 1, while the structure is horizontal, it takes the value of 0. According to the simplifying assumption, if FDIs have vertical structures in the host countries, increasing FDI flows would raise the exports of those countries, while decreasing FDI flows would reduce exports. There exists a collinear relationship between vertical FDI flows and exports. It is also possible to say the exact opposite under the same assumption. In other words, if FDIs have horizontal structures in the host countries, then increasing FDI flows would reduce the exports of

---

⁵⁰ e.g., Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Ibid.*; Laura, Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek. *How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Exploring the Effects of Financial Markets on Linkages*, *Ibid.*

⁵¹ Maria Carkovic and Ross Levine, "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", *Ibid.*

⁵² Matthias Busse and José Luis Groizard, "FDI, Regulations and Growth", *Ibid.*

⁵³ Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, *FDI Spillovers, Financial Markets, and Economic Development*, *Ibid.*

⁵⁴ Laura Alfaro, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek, "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Ibid.*

those countries, while decreasing FDI flows would raise the exports. In this way, there is an opposite relationship between horizontal FDI flows and exports. While constituting the dummy variable, increases and decreases for each country for the research period was calculated primarily in terms of export values and subsequently for FDI values. Later, the data of the two variables were compared. In cases where the exports exhibit movements in conjunction with the FDIs, the dummy variable takes the value of 1, and when the opposite movements occur the dummy variable takes the value of 0. Therefore, in accordance with the simplifying assumption, when FDI structure is vertical, FDIs may contribute to economic growth and the dummy variable here is given the value of 1. In cases where FDI structure is horizontal, the dummy variable is 0, given that horizontal FDIs may not induce economic growth of the host countries through exports.

Whether FDIs may contribute to economic growth of host countries with respect to the absorptive capacities and the FDI structures are investigated primarily for the whole sample and subsequently for the sub-groups. The sub-groups are consisted of continental groups and average FDI inflow groups. This method allows us to comprehend the depth of the sample better and to handle the effects of FDIs on different dimensions. To analyze the effects of geographical specifications and differentiations of countries in the sample, the first grouping is the continental one. By this way, it is aimed at reveal to what extent the FDI effects may differ according to their geographical locations. Therefore, the sample is separated into African, Asian, European Transition, and American Countries sub-groups. The average FDI inflow groups are formed by separating the sample into two with respect to the average amount of FDI inflows to the whole sample. So, the countries were classified by looking whether the amount of FDI they receive is above or below that average. It is intended to examine how the quantity of FDI flows to a host country may create different effects. The subject threshold value is calculated as 3,9 billion US dollars annually.⁵⁵ In this way, it is made possible to determine the level of FDI flows to host countries by presenting either the level is above or below the threshold.

4.2. The Model

The model employed in the panel data analysis is as follows:

---

⁵⁵ United Nations, Conference on Trade and Development (UNCTAD), "UNCTADstat 2010", <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=88>, access: 15. 02. 2011.

$$Y_{it} - Y_{it-1} = \alpha + \theta Y_{it-1} + \beta FDI_{it} + \gamma [\text{Control Variables}]_{it} + \psi [\text{FDI Structure (D)}]_{it} + \varepsilon_i$$

$Y_{it} - Y_{it-1}$ is specified as the dependent variable, where Y_{it} is the value of GDP per capita.⁵⁶ Taking the difference in per capita GDP numbers between consecutive years yields the growth in per capita GDP.

Y_{it-1} indicates the value of per capita GDP of the previous year,⁵⁷ FDI_{it} represents annual FDI inflows,⁵⁸ $[\text{FDI Structure (D)}]_{it}$ shows the structures of the FDIs - either vertical or horizontal - as the dummy variable,⁵⁹ $[\text{Control Variables}]_{it}$ specifies absorptive capacities containing country-specific differences as the control variables, and finally ε_i expresses the error term. Among these, the control variables for the host countries are as follows: Inflation values,⁶⁰ Gross Fixed Capital Formation (GFCF) within the GDP,⁶¹ government expenditures within the GDP,⁶² population growth rate,⁶³ civil freedom,⁶⁴ political rights,⁶⁵ openness to foreign trade⁶⁶ and the length of railroad.⁶⁷

The primarily employed OLS regression uses below basic model:

$$Y_{it} - Y_{it-1} = \alpha + \theta Y_{it-1} + \beta FDI_{it} + \psi [\text{FDI Structure (D)}]_{it} + \varepsilon_i \quad (\text{Model 1})$$

Per capita economic growth is the dependent variable, whereas per capita GDP of the previous year, FDI inflows and $[\text{FDI Structure (D)}]_{it}$ dummy variables are independent variables in the model.

After OLS regression, the general model below is used in accordance with the 2SLS regression method and the regression analysis is executed:

⁵⁶ World Bank, "World Development Indicators", <http://data.worldbank.org/indicator>, access: 20.05.2011.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ United Nations, Conference on Trade and Development (UNCTAD), "UNCTADstat 2010", *Ibid.*

⁵⁹ World Bank, "World Development Indicators", *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

⁶² International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook 2011 Tensions from the Two-Speed Recovery Unemployment, Commodities, and Capital Flows*, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/download.aspx>, access: 20.05.2011.

⁶³ World Bank, "World Development Indicators", *Ibid.*

⁶⁴ Freedom House, "Freedom in the World Country Ratings", <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=439>, access: 20.05.2011.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ World Bank, "World Development Indicators", *Ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*

$$Y_{it} - Y_{it-1} = \alpha + \theta Y_{it-1} + \beta FDI_{it} + \gamma [\text{Control Variables}]_{it} + \psi [\text{FDI Structure (D)}]_{it} + \varepsilon_t \quad (\text{Model 2})$$

By means of the 2SLS method, it is made possible to analyze the growth effects of FDIs with respect to both absorptive capacities - through the control variables - and the FDI structures - through the dummy variable - at the same time.

4.3. Limitations of the Analysis

There are some limitations of this study which are arisen within the framework of availability of the data and are related with some simplifying assumptions.

It can be said that economic growth variable does not solely depend on the per capita GDP of the previous year, FDI inflows, FDI structures and the other control variables. There must be many other factors that may affect economic growth. However, these other factors are out of the scope of this study.

Another limitation may address to the FDI structure variable. In cases where FDI structure is vertical, it is expected to have a collinear relationship between FDI flows and exports. However, the variations in the exports of a country obviously cannot be attributed entirely to the FDI structure in that country.

One more difficulty is the occasional unstable data. Experienced transition processes to free market economy of former Soviet bloc countries (e.g., Lithuania, Ukraine) and experienced political turmoil in some African countries (e.g., Congo Democratic Republic, Congo Republic) can reduce the quality of panel data.

4.4. Results and Evaluation

Results of the analyses are summarized in Tables 1-7 at the Appendix-1.

In the analysis applied to the whole sample it has been found out that when the absorptive capacities were taken into consideration, FDI flows to host countries, or the structures of FDIs have no significant effects on economic growth. It is also evident that per capita GDP of previous year has a significantly positive effect on economic growth. Moreover, when OLS and 2SLS models (Model 1 and Model 2 respectively) are compared, the

inclusion of absorptive capacities results significance loss for FDIs. This shows that without absorptive capacities in the picture, FDIs can generate positive growth effects, but once we take absorptive capacities into consideration, the analysis reveals that FDIs lack growth enhancing effects.

In the African countries analysis it has been unveiled that once absorptive capacities are considered, the FDI structure along with the FDI inflows have negative effects on economic growth. Moreover, per capita GDP of previous year turns as positive. The fact that previously observed positive effects of FDIs in Model 1 turning into negative in Model 2 presents evidence for the lack of necessary absorptive capacities in African countries in the sample which makes almost impossible to reap any benefits from FDIs and even slows the growth down.

Asian countries analysis reveals that the structure of FDIs and per capita GDP of previous year in the host countries have negative effects on economic growth. It is also observed that the FDI flows to those countries have a significant and positive contribution to economic growth. Importantly, the increase in growth effects of FDIs in Model 2 exposes the existence of absorptive capacities to utilize FDIs in Asian countries.

According to the analysis for European transition countries, values of per capita GDP of previous year, the FDI structures and the FDI inflows have all turned out to be ambiguous and inconclusive when the absorptive capacities were taken into consideration in Model 2, due to the incapability of the results to make meaningful interpretation. This is a direct result for common inaccurate data problem associated with ex-eastern bloc countries during the first half of 1990s and makes it almost impossible to obtain meaningful results.

In the American countries analysis it has been observed that FDI inflows and per capita GDP of previous year have no significant effect on economic growth of the host countries, however, the FDI structures have significant and negative effects on economic growth when considered with absorptive capacities. Moreover, the loss in significance of FDI inflows in Model 2 indicates absence of necessary absorptive capacities in American countries in the sample.

Below-average FDI inflow countries analysis unfolds the growth enhancing effects of FDIs and positive growth effects of per capita GDP of previous year in Model 2. However, the FDI structure negatively affects economic growth. Interestingly, significance gain in FDIs in Model

2 points out the contribution of absorptive capacities in yielding positive growth effects out of FDI in the host countries. It means FDI inflows contribute to economic growth in those countries through an apparent absorptive capacity.

According to the results for above-average FDI inflow countries it comes forward that FDI inflows and the FDI structures in the host countries have no significant effects on economic growth. It has been observed that the values of per capita GDP of previous year have positive contribution to economic growth. When the absorptive capacities are considered in Model 2, the significance loss for FDI asserts the absence of necessary absorptive capacities to exploit growth enhancing effects of FDI in the host countries.

The FDI structure variable has either no significant effect or a negative effect on economic growth. In the cases where the FDI structure variable is significant, the variable has negative effect on economic growth, even though the FDI structure in the model is export-oriented.

When the absorptive capacities are dealt with, it is evident that in majority of the groups the absorptive capacities are below a certain level that would reveal the positive growth effects of FDI, except for Asian and below-average FDI inflow countries. Absorptive capacities below a certain level remarks less efficient FDI. When absorptive capacities included in the model, the increased positive growth effects of the FDI indicates that the absorptive capacities in the host countries are above a certain level and they are able to contribute to the growth effects of FDI.

The variable of FDI inflows could only provide positive economic growth effects to Asian and below-average FDI inflow countries and negative effects to African countries.

5. Conclusion

As a result of the increasing FDI flows and the accelerating globalization process particularly in the last few decades, FDI have found a certain place in the development strategies and consequently host countries became exposed to both the positive and the negative effects of FDI. The expectation that positive effects of FDI outweighing the negative ones is the driving reason to follow FDI attracting policies.

Increasing FDI flows bring along many debates that are generally con-

centrated on the ownership rights acquired by the foreigners on the local resources. FDIs do not only represent the multinational corporations, but also the main investor countries as well. So, the ownership rights would not be lost to a multinational corporation, but would be lost to an entirely different country.

According to this study, in general, FDIs are far away from contributing to economic growth of the host countries in which there exist some level of inadequate absorptive capacity and the structure of FDIs are export-oriented, except for Asian and below-average FDI inflow countries. Results show that below-average countries can achieve to extract positive effects from FDIs through having the inflows under a certain benchmark level. Moreover, countries in the Asian group having the absorptive capacities above a certain level enables them to increase the efficiency of foreign investments and gives them the opportunity of exploiting the benefits from FDIs. With low levels of absorptive capacities, FDIs are far away from making a contribution to economic growth. Thus, the absorptive capacities at certain levels may induce the positive growth effects of FDIs and limited level of FDIs can create positive growth effects revealed through the absorptive capacities in the host countries. Additionally, for the African countries it has been exposed that FDIs have negative effects on economic growth, negatively accrued by the insufficient absorptive capacities in those countries.

In conclusion, the results of the analysis reveals that in general the absorptive capacities are not at levels that would enable host countries to utilize FDIs. It also comes forward that while following policies intended to attract excessive FDIs would not create an additional contribution, keeping FDIs at certain levels, along with the sufficient level of absorptive capacities, would contribute to economic growth. FDIs to have positive effects on economic growth, the host countries need to have some level of absorptive capacities. Finally, the importance of the strategic use of FDIs should be well understood and without studying the true effects of them, governments should avoid jumping into the adventure of relying the leverage from foreign investors in order to finance budget deficits. Contrary to popular belief, FDIs may not increase economic growth depending on country specific conditions, therefore policies should be reconsidered when it comes down to attract FDIs in

countries with such conditions.

BIBLIOGRAPHY

- Adams, Samuel. "Can Foreign Direct Investment (FDI) Help to Promote Growth in Africa?", *African Journal of Business Management*, Vol. 3, No. 5, 2009, pp. 178-183.
- Aitken, Brian J. and Ann E. Harrison. "Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela", *American Economic Review*, Vol. 89, No. 3, 1999, pp. 605-618.
- Alfaro, Laura, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek. *FDI Spillovers, Financial Markets, and Economic Development*, IMF Working Paper, No. 03/186, 2003.
- Alfaro, Laura, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek. "FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets", *Journal of International Economics*, Vol. 64, No. 1, 2004, pp. 89-112.
- Alfaro, Laura, Areendam Chanda, Sebnem Kalemli-Ozcan and Selin Sayek. *How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Exploring the Effects of Financial Markets on Linkages*, National Bureau of Economic Research, Working Paper, No. 12522, 2006.
- Auer, Peter, Janine Berg and Christoph Ernst. *Meeting The Employment Challenge: Argentina, Brazil, and Mexico in The Global Economy*, Lynne Rienner Publishers, Boulder-Colorado, 2006.
- Balasubramanyam, Vudayagiri N., Mohammed Salisu and David Sapsford. "Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries", *The Economic Journal*, Vol. 106, No. 434, 1996, pp. 92-105.
- Barry, Frank and John Bradley. "FDI and Trade: The Irish Host-Country Experience", *The Economic Journal*, Vol. 107, No. 445, 1997, pp. 1798-1811.
- Bengoa, Marta and Blanca Sanchez-Robles. "Foreign Direct Investment, Economic Freedom and Growth: New Evidence from Latin-America", *European Journal of Political Economy*, Vol. 19, No. 3, 2003, pp. 529-545.
- Beugelsdijk, Sjoerd, Roger Smeets and Remco Zwinkels. "The Impact of Horizontal and Vertical FDI on Host's Country Economic Growth", *International Business Review*, Vol. 17, No. 4, 2008, pp. 452-472.
- Bhagwati, Jagdish N. *Anatomy and Consequences of Exchange Control Regimes*. National Bureau of Economic Research Studies in International Economic Relations, Ballinger Publishing Company, Cambridge-Massachusetts, 1978.

- Blomström, Magnus and Ari Kokko. *The Impact of Foreign Investment on Host Countries: A Review of the Empirical Evidence*, World Bank Policy Research, Working Paper, No. 1745, 1997.
- Bode, Eckhardt and Peter Nunnenkamp. "Does Foreign Direct Investment Promote Regional Development in Developed Countries? A Markov Chain Approach for US States", *Review of World Economics*, Vol. 147, No.2, 2011, pp. 351-383.
- Borensztein, Eduardo, Jose De Gregorio and Jong-Wha Lee. "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?", *Journal of International Economics*, Vol. 45, No. 1, 1998, pp. 115-135.
- Busse, Matthias and José Luis Groizard. "FDI, Regulations and Growth", *The World Economy*, Vol. 31, No. 7, 2008, pp. 861-886.
- Carkovic, Maria and Ross Levine. "Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?", eds. Theodore H. Moran, Edward Montgomery Graham and Magnus Blomström, *Does Foreign Direct Investment Promote Development?*, Institute for International Economics, Center for Global Development, Automated Graphic System Inc., Washington DC, 2005, pp. 195-220.
- Cohen, Wesley M. and Daniel A. Levinthal. "Innovation and Learning: The Two Faces of R&D", *Economic Journal*, Vol. 99, No. 397, 1989, pp. 569-596.
- Cohen, Wesley M. and Daniel A. Levinthal. "Absorptive Capacity: A new perspective on learning and innovation", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 35, No. 1, 1990, pp. 128-152.
- Değer, M. Kemal and Ö. Selçuk Emsen. "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Panel Veri Analizleri (1990-2002)", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Vol. 7, No. 2, 2006, pp. 121-137.
- Durham, J. Benson. "Absorptive Capacity and the Effects of Foreign Direct Investment and Equity Foreign Portfolio Investment of Economic Growth", *European Economic Review*, Vol. 48, No. 2, 2004, pp. 285-306.
- Freedom House. (2011). "Freedom in the World Country Ratings", <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=439>, Erişim: 20.05.2011.
- Glass, Amy Jocelyn. "Vertical versus Horizontal FDI", ed. Kenneth A. Reinert and Ramkishen S. Rajan, *Princeton Encyclopedia of the World Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

- Globerman, Steven and Daniel Shapiro. "Assessing International Mergers and Acquisitions as a Mode of Foreign Direct Investment", *Governance, Multinationals and Growth: A Conference Honouring Edward A. Safarian*, Rotman School of Management, Toronto, 2004.
- Hausman, Jerry A. "Specification Tests in Econometrics", *Econometrica*, Vol. 46, No. 6, 1978, pp. 1251-1271.
- Helpman, Elhanan. "A Simple Theory of International Trade with Multinational Corporations", *The Journal of Political Economy*, Vol. 92, No. 3, 1984, pp. 451-471.
- International Monetary Fund (IMF). *World Economic Outlook 2011 Tensions from the Two-Speed Recovery Unemployment, Commodities, and Capital Flows*, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/download.aspx>, Erişim: 20.05.2011.
- Krogstrup, Signe and Linda Matar. *Foreign Direct Investment, Absorptive Capacity and Growth in the Arab World*, HEI Working Paper, No. 02, 2005.
- Lyrouti, Katerina, John Papanastasiou and Athanasios Vamvakidis. "Foreign Direct Investment and Economic Growth in Transition Economies", *South Eastern Europe Journal of Economics*, Vol. 2, No. 1, 2004, pp. 97-100.
- Marasco, Antonio. *The Relationship between FDI and Growth under Economic Integration: Is There One?*, MPRA Paper, No. 5380, 2007.
- Markusen, James R. "Multinationals, Multi-plant Economies, and the Gains from Trade", *Journal of International Economics*, Vol. 16, No. 1, 1984, pp. 205–226.
- Mayer, Thierry. *Policy Coherence for Development: a Background Paper on Foreign Direct Investment*, OECD Development Centre Working Paper, No. 253, 2006.
- Nguyen, Hoang, Geert Duysters, James H. Patterson and Harald Sandler. "Foreign Direct Investment Absorptive Capacity Theory", *GLOBELICS 2009, 7th International Conference*, Dakar, Senegal, 6-8 October 2009.
- Nunnenkamp, Peter. *Foreign Direct Investment in Developing Countries: What Policymakers Should Not Do and What Economists Don't Know*, Kiel Discussion Papers, No. 380, 2001.
- Sarkar, Prabirjit. *Does Foreign Direct Investment Promote Growth? Panel Data and Time Series Evidence from Less Developed Countries, 1970-2002*, MPRA Paper, No. 5176, 2007.

United Nations, Conference on Trade and Development (UNCTAD). “UNCTAD-stat 2010”, <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=88>, Erişim: 15. 02. 2011.

World Bank. “World Development Indicators”, <http://data.worldbank.org/> indicator, Erişim: 20.05.2011.

Yeaple, Stephen Ross. “The Complex Integration Strategies of Multinationals and Cross Country Dependencies in The Structure of Foreign Direct Investment”, *Journal of International Economics*, Vol. 60, No. 2, 2003, pp. 293-314.

p e n d i x

Table 1. The Results for the Whole Sample (49 Countries)

	Model 1 (OLS)	Model 2 (2SLS)
Constant	279,0343	-559,7307
	5,9340	-1,7323
	(0,000*)	(0,084***)
GDP (-1)	-0,0587	0,1915
	-3,8577	2,0778
	(0,000*)	(0,038**)
FDI Structure (Dummy)	23,8463	385,7289
	0,6594	0,7253
	(0,510)	(0,469)
FDI	0,0105	0,0015
	3,5149	0,0976
	(0,000*)	(0,922)
R ²	0,380	0,103
Adj. R ²	0,330	0,031
F	7,648	7,346
P	0,000*	0,000*

Note: The values in the first row indicate the coefficient values, whereas the second row indicate t statistics values and the last row of each segment indicate p-values. While the bold values state statistical significance, for p-values indicated in the parenthesis at the last row, *, **, *** represent respectively 1%, 5% and 10% levels of statistical significance.

Table 2. The Results for African Countries (16 Countries)

	Model 1 (OLS)	Model 2 (2SLS)
Constant	172,2486 7,6514 (0,000*)	-257,5151 -2,4586 (0,0145**)
GDP (-1)	-0,0821 -5,5855 (0,000*)	0,2873 3,9914 (0,000*)
FDI Structure (Dummy)	-18,3768 -8,0089 (0,000*)	-157,3332 -5,6935 (0,000*)
FDI	0,0397 16,7868 (0,000*)	-0,0767 -4,4553 (0,000*)
R ²	0,601	0,562
Adj. R ²	0,576	0,534
F	23,864	3,964
P	0,000*	0,000*

Note: The values in the first row indicate the coefficient values, whereas the second row indicate t statistics values and the last row of each segment indicate p-values. While the bold values state statistical significance, for p-values indicated in the parenthesis at the last row, *, **, *** represent respectively 1%, 5% and 10% levels of statistical significance.

Table 3. The Results for Asian Countries (16 Countries)

	Model 1 (OLS)	Model 2 (2SLS)
Constant	180,3151 7,4198 (0,000*)	638,6420 13,2501 (0,000*)
GDP (-1)	-0,0474 -3,9905 (0,000*)	-0,0594 -3,0843 (0,002*)
FDI Structure (Dummy)	-13,2318 -7,6514 (0,000*)	-822,5450 -20,1683 (0,000*)
FDI	0,0155 25,3953 (0,000*)	0,0160 9,5379 (0,000*)
R ²	0,927	0,854
Adj. R ²	0,923	0,845
F	202,959	10,855
P	0,000*	0,000*

Note: The values in the first row indicate the coefficient values, whereas the second row indicate t statistics values and the last row of each segment indicate p-values. While the bold values state statistical significance, for p-values indicated in the parenthesis at the last row, *, **, *** represent respectively 1%, 5% and 10% levels of statistical significance.

Table 4. The Results for European Transition Countries (8 Countries)

	Model 1 (OLS)	Model 2 (2SLS)
Constant	861,9254	296,6688
	5,0091	0,6421
	(0,000*)	(0,522)
GDP (-1)	-0,1236	-0,0219
	-3,4727	-0,1944
	(0,000*)	(0,846)
FDI Structure (Dummy)	-67,9329	-69,8245
	-1,3846	-0,4863
	(0,000*)	(0,628)
FDI	0,0399	0,0621
	6,4914	1,9144
	(0,000*)	(0,058)
R ²	0,306	0,226
Adj. R ²	0,257	0,171
F	6,212	1,310
P	0,000*	0,230

Note: The values in the first row indicate the coefficient values, whereas the second row indicate t statistics values and the last row of each segment indicate p-values. While the bold values state statistical significance, for p-values indicated in the parenthesis at the last row, *, **, *** represent respectively 1%, 5% and 10% levels of statistical significance.

Table 5. The Results for American Countries (9 Countries)

	Model 1 (OLS)	Model 2 (2SLS)
Constant	550,0814 4,1420 (0,000*)	1061,0530 3,1042 (0,002*)
GDP (-1)	-0,1060 -3,2658 (0,001*)	-0,1265 -1,5568 (0,122)
FDI Structure (Dummy)	49,4865 3,9375 (0,000*)	-823,8193 -2,7910 (0,006*)
FDI	0,0173 3,0938 (0,002*)	0,0194 1,8008 (0,074***)
R ²	0,250	0,171
Adj. R ²	0,198	0,114
F	4,823	3,144
P	0,000*	0,000*

Note: The values in the first row indicate the coefficient values, whereas the second row indicate t statistics values and the last row of each segment indicate p-values. While the bold values state statistical significance, for p-values indicated in the parenthesis at the last row, *, **, *** represent respectively 1%, 5% and 10% levels of statistical significance.

İslam Ülkelerinin Sürdürülebilir Kalkınma Performansı: Kavramlar, Teoriler, Ölçümler

Elnur ALİYEV¹
Kenan ASLANLI²

Öz

Sürdürülebilir kalkınmaya, çevre meselelerine ve politikalarına genel ve İslami perspektiften yaklaşan araştırmalara yer verilen makalede İslam Ülkeleri'nde gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin çevreye negatif etkilerinin (karbondioksit emisyonu örneğinde) daha yüksek seviyede olması kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ülkelerin kişi başına düşen gelirleri arttıkça, orada çevre hassasiyetleri artar, ülkeler daha etkili sürdürülebilir kalkınma politikaları uygulamak için daha fazla maddi kaynaklara sahip olurlar ve buna bağlı olarak post-endüstriyel ekonomiye geçişte çevre kirliliğini nispeten azaltırlar. Bu araştırmada sürdürülebilir kalkınma göstergeleri üzerinden yapılan performans ve istatistik analizleri İslam Ülkeleri'nin henüz bu aşamaya ulaşmadığını, ama gerekli teknolojik ve konsept değişikliği için yeterli kaynaklara sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *sürdürülebilir kalkınma, çevre politikaları, İslam ülkeleri*

¹ TODAİE doktora öğrencisi, ealiyev7@gmail.com

² Bremen Üniversitesi "Hazar Havzası ihraç boru hatları" projesinin araştırmacısı, kenan.aslanli@yahoo.com

Sustainable Development Performances of Muslim Countries: Concepts, Theories and Measurements

Abstract

This article covers different approaches to sustainable development, environmental issues and policies from conventional and Islamic perspective. Using econometric techniques it is proven that high income Muslim countries have higher negative impacts on environment (e.g. carbon dioxide emissions) far from reaching to sustainable development goals. Ideally, if countries per capita income of countries increases, also environmental sensitivities are increasing, countries will have more financial resources to implement more effective sustainable development policies, transition to post industrial economy relatively reduce the environmental pollution. Performance analysis and statistical analysis based on sustainable development indicators carried out in this research demonstrate that Islamic Countries have not yet reached this stage, but apparently, most of these countries have adequate material resources for the initiating necessary technological and conceptual change.

Keywords: *sustainable development, environmental policies, Islamic countries*

Giriş

Kalkınma, sürdürülebilirlik ve bu ikisinin birleşimi olan sürdürülebilir kalkınma kavramları literatüre son 50 yılda girmiştir. Kalkınma tüm insanlara, tam ve ödüllendirici bir hayat sürmek fırsatı için bir garanti olmaya yönelik sosyo-ekonomik yapıların dönüşümü ve yönetiminin kasıtlı, kendinden güdümlü bir süreci olarak anlaşılabilir. Sürdürülebilirlik sürekli olma yeteneği olarak bilimsel anlamı ile sistemlerin çeşitliliği ve üretkenliğinin devamlılığının sağlanmasıdır. Sürdürülebilir kalkınma ise ekonomik büyüme ve sosyal refah seviyesini artırma girişimlerini, çevreyi ve insanların yaşam kalitesini koruyarak devamlı gerçekleştirme yöntemidir.

1987 yılında yayımlanan “Bizim Ortak Geleceğimiz” konulu ünlü Brundtland Komisyonu raporunda sürdürülebilir kalkınma konsepti şöyle tanımlanıyor: “Şimdiki neslin ihtiyaçlarını gelecek neslin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek kabiliyetinden taviz vermeksizin karşılamak.”³ Sürdürülebilir kalkınmanın 3 sacayağı ekonomik, toplumsal ve çevresel alanlardır. Geleneksel kalkınma anlayışı ise ekonomik büyümeyi hedef alarak sosyal ve çevre boyutlarına gerekli önem vermemekle birlikte kaynakların aşırı tüketimine, zengin ve fakir arasındaki gelir uçurumunun genişlemesine, mevcut doğal kaynakların kirliliğine, insan hayatının anlamsız rekabet ve gerginlik içerisinde geçmesine, küresel ısınmanın hızının tırmanmasına neden olmuştur.⁴

Ekonomik eşitsizliğin, doğal kaynakların kötüye kullanılmasının, dünya çapında finansal krizin kökünde yatan faize dayalı bankacılık sisteminin (aynı zamanda ipotek ve diğer mali araçların) iş hayatındaki etik olmayan uygulamaların İslam’da yasak edilmesi veya en azından teşvik edilmemesi konularında fikirlerine yer verilen Müslüman araştırmacılar aslında sürdürülebilir kalkınma kavramını İslam dini açısından doğal, geleneksel ve yeni olmayan bir konsept gibi yorumluyorlar. Ama aynı zamanda, sürdürülebilir kalkınma, çevre meselelerine ve politikalarına İslami perspektiften yaklaşan araştırmaların düşüncelerine yer verilen makalede İslam ülkelerinde gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin çevreye negatif etkilerinin (karbondioksit emisyonu örneğinde) daha yüksek düzeyde olduğu kullanılan araştırma yöntemleri ile kanıtlanmıştır.

³ “Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future”, *Brundtland Commission*, 1987, p. 16. (www.un-documents.net/our-common-future.pdf)

⁴ Dewan Mahboob Hossain, “Sustainable Development and Islam: Is Religious Teaching Invalid?”, *Middle East Journal of Business*, Vol. 9, 2014, Issue 1, p. 11.

“Islamic Economics” kavramını bir alternatif konsept gibi geliştirerek bu kavramın (a) sosyal, ekonomik, siyasi ve dini konular gibi hayatın farklı bölümlerini bağlayan bakış açısı ile İslami çok yönlü bir nokta sunduğuna, (b) burada normatif bir yaklaşımın baskın olduğuna, (c) sosyal fedakarlığın önemini vurgulandığına, (d) finans sektörü ve reel sektörü bağlayan kapsamlı yaklaşımı ortaya koyduğuna, (e) kaynaklar üzerinde mutlak mülkiyetin ve mutlak kıtlığın kabul edilmediğine, (f) üretim ve tüketimde aşırı atıkların olmasına eleştirel yaklaşımın olduğuna kanaat getiriyorlar.⁵ Bu açıdan yaklaşanlar İslami perspektifin teorik açıdan sürdürülebilir kalkınma konsepti ile tamamlayıcılığının olduğunu ve tam olarak bağdaştığını ileri sürüyorlar. Ama farklı tarihi, sosyo-ekonomik ve doğal etkenlerin etkisi ile İslam Ülkeleri⁶ sürdürülebilir kalkınma göstergelerinde iyi bir performans sergilemiyorlar. Bu ülkelerde sürdürülebilir kalkınma açısından uygun olan norm ve prensiplerin uygulanmadığını da söyleyebiliriz. İslam Ülkelerinin az bir kısmında yoksulluk gibi sosyal problemler veya çevre sorunları sermaye yetersizliğinden çözüme ulaşamıyor, diğer daha büyük bir kısım İslam Ülkeleri’nde ise yeterli sermaye birikimine ve ekonomik büyümeye rağmen yapısal sorunlar ve uygun olmayan coğrafi koşullar ekonomik büyümeyi avantaja çevirmeye olanak tanımamaktadır.

Bu araştırmada sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramları irdelendikten sonra 33 İslam Ülkesi’nin sürdürülebilir kalkınma performansı BM, OECD ve AB tarafından geliştirilmiş göstergeler sisteminden derlenen 10 gösterge üzerinden kıyaslamalı olarak analiz edilmektedir. Bunun yanı sıra, bu ülkelerde milli gelir ile çevre sorunları arasındaki ilişki ortaya konularak ülkelerin “Kuznets Eğrisi”nin dönüşüm noktasına yaklaşma düzeyi belirlenmiştir. Bu araştırma İslami açıdan temel sürdürülebilirlik kavramlarını ele alması yönüyle de mevcut literatüre katkı sağlama amacı taşımaktadır.

1. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramları

Sürdürülebilirlik kavramı özellikle son 50 yılda sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Kökeni itibarı ile Latince ‘sustinere’ kelimesinden gelen “sürdürülebilirlik” (*sustainability*) kelimesi esas itibarıyla; sürdürmek, sağlamak, devam ettirmek, desteklemek, var olmak anlamlarında

⁵ Z. Hafsa Orhan Aström, “Paradigm Shift for Sustainable Development: The Contribution of Islamic Economics”, *Journal of Economic and Social Studies*, Vol. 1, 2011, p. 77.

⁶ Bu araştırmada “İslam Ülkeleri” ifadesi nüfusu büyük oranda Müslüman olan veya İslam İşbirliği Örgütü’ne üye ülkeleri kapsamaktadır.

kullanılmaktadır. “Sürdürülebilirlik kavramı toplumun sosyal, kültürel, bilimsel, doğal ve insan kaynaklarının tümünün ihtiyatlı kullanılmasını sağlayan ve buna saygı duyma temelinde sosyal bir bakış oluşturan katılımcı bir süreç olarak tanımlanmaktadır.”⁷İngilizce “*sustainable development*” kavramının karşılığı olan sürdürülebilir kalkınma ise; “çevre değerlerinin ve doğal kaynakların savurganlığa yol açmayacak biçimde akılcı yöntemlerle, bugünkü ve gelecek kuşakların hak ve yararları da göz önünde bulundurularak kullanılması ilkesinden özveride bulunmaksızın, ekonomik gelişmenin sağlanması” olarak tanımlanabilir.⁸ Kavramın ortaya çıkması Club of Rome tarafından yayımlanan “Büyümenin Sınırları” adlı raporla başlar. Bu raporda “küresel ekonomik sistemin beş alt sistemi olan nüfus, gıda güvenliği, üretim, çevre kirliliği ve yenilenebilir olmayan doğal kaynakların tüketiminin birbirleriyle olan bağlantıları araştırılmıştır.”⁹ Sürdürülebilir kalkınma kavramı için önemli olan ikinci gelişme 1972 yılında Birleşmiş Milletlerin Stockholm’de düzenlediği, Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı olmuştur. 1987 yılında yayımlanan “Bizim Ortak Geleceğimiz” konulu Brundtland Komisyonu raporunda sürdürülebilir kalkınma konsepti şöyle tanımlanıyor: “Şimdiki neslin ihtiyaçlarını gelecek neslin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek kabiliyetinden taviz vermeksizin karşılamak.” Tablo 1’de görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınmanın 3 sacayağı ekonomik, toplumsal ve çevresel alanlardır. Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal sacayağında insan ve toplum boyutları geliştirilecek, yerel toplulukların karar alma mekanizmalarındaki etkin rolü sürdürülecektir. Ekonomik sacayağında daha fazla ekonomik boyut geliştirilecek, yaşam desteği ise sürdürülecektir. Kavramın çevresel sacayağında doğanın korunması öncelik olacaktır.

⁷ H. Hayrettin Tıraş, “Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: teorik bir inceleme”, *KSÜ İİBF Dergisi*, S. 2, 2012, s. 57-73.

⁸ Ruşen Keleş, *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 112.

⁹ Urungu Akgül, “Sürdürülebilir kalkınma: uygulamalı antropolojinin eylem alanı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 24, 2010, s. 135.

Tablo 1. Sürdürülebilir Kalkınmanın 3 Sacayağı

		Sosyal	Ekonomik	Çevresel
Ne geliştirilecek?	İnsanlar	+++	++	+
	Ekonomi	++	+++	+
	Toplum	+++	+	+
Ne sürdürülecek?	Doğa	+	+	+++
	Yaşam desteği	+	++	++
	Yerel Topluluklar	+++	+	+

Not: + işaretinin sayısı konunun hangi düzeyde kapsandığını gösterir.

Kaynak: <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=1454&menu=1621>

Daha sonraları yine Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma kavramına önem vermeye devam etmiştir. Birleşmiş Milletlerin 2003 yılında yayımladığı “Çevresel ve Ekonomik Hesaplar Sistemi” el kitabında sürdürülebilir kalkınma “kişi başına düşen milli servetin zamanla azalmamasını (*non-declining per capita national wealth*) sağlayan kalkınma” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁰ Bu durum milli servetin kaynaklarını oluşturan, insan, sosyal ve doğal kapitallerin korunması veya yer değiştirmesi ile mümkün kılınabilir. Toplumun total sermaye varlıklarının aşağıda beirtilen katagorileri bulunmaktadır:

1. Mali sermaye (hisse senedi, tahvil ve döviz mevduatı gibi);
2. Üretilen sermaye (makine, bina, telekomünikasyon ve diğer altyapı türleri gibi);
3. Doğal sermaye (doğal kaynaklar, arazi ve atığın tekrar kullanımı gibi hizmetleri sağlayan ekosistemler);
4. İnsan sermayesi (eğitilmiş ve sağlıklı işgücü);
5. Sosyal sermaye (sosyal ağlar ve işleyen kurumlar).

Bir farklı tanımlamada Roberto Repetto *Yeterli Dünya ve Zaman* adlı kitabında şöyle bir fikre yer veriyor: “Sürdürülebilir kalkınmanın temel konusu şimdi alınan kararların ilerideki devirde yaşam standartlarını

¹⁰ Birleşmiş Milletler, “Çevresel ve Ekonomik Hesaplar Sistemi” Rehberi, 2003, s. 4. unstats.un.org/unsd/envaccounting/seea2003.pdf (Erişim: 10.12.2014).

kötü etkilememesi, tam tersine bu standartları daha da geliştirmesidir.”¹¹ Sürdürülebilirlik kavramını karşılaştırmalı izah etmeğe çalışan Mohan Munasinghe (1993) ise ‘beka’ kavramı ile ‘sürdürülebilirlik’ kavramlarını karşılaştırır.¹² ‘Beka’ refah seviyesinin kritik eşiğin devamlı üzerinde olmasını, ‘sürdürülebilirlik’ ise refah seviyesinin devamlı olarak azalmamasını öngörüyor. Mohan aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmada 3 yaklaşımın olduğunu belirtiyor:(i) ekonomik – kapital stoğunu sabit tutarak veya artırarak geliri maksimize etmek; (ii) çevresel – biyolojik ve fiziki sistemlerin direncini ve mukavemetini korumak; (iii) sosyal-kültürel – sosyal ve kültürel sistemlerin istikrarını korumak.

2. Sürdürülebilir Kalkınmaya İslami Perspektiften Yaklaşımlar

Şunu da belirtmemiz gerekir ki, sürdürülebilirliğe bir proje veya ürün olarak değil bir süreç olarak bakmamız gerekir, çünkü gerçek dünyada birçok çözüm gerektiren kompleks problemlerle uğraşyoruz. Bunun için sürdürülebilirlikle ilgili farklı yaklaşım ve düşünceler aynı problemle ilgili farklı görüş ve çözümler ortaya koyabilir. Tablo 2’de belirtildiği şekilde, İslami perspektifin sürdürülebilir kalkınma ile ilgili ana kavramları şunlardır:

1. Bilgelik (*Hikmet*): Bütün milletlerden bilerek ve isteyerek bilgeliği alma ve içselleştirme çabasını temsil eder. Bilginin bu şekilde çapraz döllenmesi, toplumları sürdürülebilirliği bir yaşam şekli olarak kabul eden değerlere bağlı ekonomik topluluklara dönüştürmemenin kritik bir unsurudur.

2. Adalet (*Adl*): Geniş manada, haklara dayalı olarak sürdürülebilir bir idarenin temeli olan iyi yönetimi ifade eder.

3. Amme Yararı (*Maslahat*): Herkes için neyin ‘iyi’ olduğu konusunda toplumun ulaştığı fikir birliğidir. Bu, ortak iyileri belirlemek için idare etmeyi ve ilkeleri temsil eder.

4. Yenileme (*Tecdit*): Mevcut sorunları ve yeni ortaya çıkan sorunları çözmek için verilen çaba ve kullanılan entelektüel sermayeyi temsil eder. Sürdürülebilir kalkın-maya geçiş yapmak için yeni araç ve metotların yeniden oluşturulması anlamına da gelir.

¹¹ Peter Rogers, Kazi F. Jalal and John A. Boyd, *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge, 2007, pp. 22-23.

¹² Ibid, pp. 22-23.

Tablo 2. Sürdürülebilirlikle İlgili Anahtar İslami Kelimeler

Amme Yararı (Maslahat)	(Arham) (İhsan) Sosyal Güzellik	Bilgelik
	(Mizan) Denge	

Bunun yanı sıra yukarıda belirtilen kavramların her bir çifti sürdürülebilirlikle ilgili bilgi veren bir fikir oluşturur. Özellikle güzellik (*ihsan*); yenileme (*içtihat*) ve bilgelik (*hikmet*) ile birlikte kullanılabilir. Diğer kavramlar olan *tespîh*, *mizan* ve *Arham* Tablo 2’de gösterildiği üzere sırasıyla (bilgelik-adalet), (adalet-amme yararı) ve (amme yararı-yenileme)’nin sonucu olan ve onlarla birlikte kullanılan kavramlardır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ekonomik gelişme, toplumsal ve çevresel denge, özgürlük, barış gibi anlamları birleştiriyor. Sürdürülebilir kalkınma konsepti gereği ekonomik, sosyal ve çevresel faydalar yine ekonomik, sosyal ve çevresel sınırlamalar gözetmeksizin arttırılamaz.

Yukarıdaki tanımlamalara dayanarak, Tablo 3’te gösterilen insanlara, çevreye, normlara ve değerlere göre İslami yaklaşımlarla sürdürülebilir kalkınma için dört yaklaşım şekillendirip kurabiliriz.¹³ Bu dört unsur (insan/çevre/normlar/değerler) arasındaki ilişkiler, sürdürülebilir kalkınmayı anlamaya yönelik bu dört yaklaşımı şekillendirir. Bunlar da aşağıda gösterildiği şekildedir:

a) İslam’da denge (*Mizan*) olarak atfedilen, çevre ile ilgili görevden haberdar bir şekilde yaklaşımla ilgili görevi yerine getirme.

b) Belli kriterlere ve amaçlara göre mevcut bir durumun değerlendirmesine göre yaklaşımı orantılama.

c) Politika oluşturma ve karar vermede insanların menfaatlerini ve düşüncelerini dikkate alan sosyal yaklaşımdır ki, bu da beşeri sosyal sermaye ve bağlantı anlamına gelen Arham demektir.

ç) *Tespîh* anlamına gelen doğanın gerçek değeri ve ekosistem hizmetlerine yoğunlaşan ekonomik yaklaşımdır. Çünkü doğada her an her şey Allah’ı tespîh etmektedir.

¹³ Odeh Rashed Al Jarryosi, “Islam and Sustainable Development: New Worldviews”, *Transformation and Innovation Series*, 2012, pp.14-15.

Anahtar niteliğindeki sürdürülebilirlik kavramları ve İslami literatürde sürdürülebilirlik gelişimi ile ilgili dört yaklaşımla ilgili bunlara tekabül eden kavramlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Sürdürülebilirliğin Farklı Yönleri ve Yaklaşımlarıyla İlgili Terimler

(Arham) Sosyal Sermaye	(İçtihat) Yenileme	(Mizan) Denge
(Maslahat) Amme Yararı	Oran Sosyal	Kapasite Ekonomik
İhsan (Güzellik)	Adl (Adalet)	Tespîh (Dua)

Kaynak: Al Jayyousi (2012)

Sürdürülebilir kalkınma kavramını ve teorik yaklaşımlarını İslami konseptler açısından araştıran az sayıda da olsa araştırmacı ve onların değerli araştırmaları mevcuttur. Sürdürülebilir kalkınmayı İslami açıdan araştıran Zubair Hasan sürdürülebilir kalkınma konseptine 3 yaklaşım üzerinden odaklanmaktadır:¹⁴

1. Ekonomik büyümenin uzun vadeli oranının korunması;
2. Doğal kaynakların kullanımında kuşaklararası eşitliğin sağlanması;
3. Çevrenin mevcut kalitesini korumak için kirlilik artışının kısıtlanması.

Doğal kaynakların ve toprakların sınırlı olması ve nüfus artımı gibi etkenler ekonomik büyümenin sınırlarını belirgin hale getiriyor. Sürdürülebilir kalkınma veya sadece kalkınma konsepti sonsuz zaman kesimini içermektedir. Oysa politik kararlar belli zaman diliminde alınmakta ve İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma planlarını çoğu zaman kesintiye uğratmaktadır. 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu nesiller arası eşitlik kavramına odaklanan sürdürülebilir kalkınmanın tanımını sunmuştur. Bu kalkınma gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak becerisinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını

¹⁴ Zubair Hasan, "Sustainable development from an Islamic Perspective: meaning implications and policy concerns", International Islamic University of Malaysia, *J.KAU: Islamic Econ.*, Vol. 19, No. 1, 2006, pp. 3-18.

karşılıyan anlayışı esas alıyordu. Kaynakların korunmasına daha fazla odaklanılıyordu. Sağlıklı bir ekonomi bizim maddi olanlar gibi maddi olmayan (manevi) ihtiyaçlarımızı da karşılıyan bir esasa dayanır. Bu mal ve fırsatların adil dağılımı için yaşamın doğal temellerini korumayı hedeflemelidir. Gelir ve imkân eşitsizliği ile çevre sorunları ve doğal kaynaklarla zenginlik arasında ilişki belirgindir. Yoksul ülkelerin kendi kaynaklarından dâhili amaçlarla yararlanma ihtiyacı vardır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler yakın gelecekte kullanabilecekler kıt kaynakların nispi oranını küçültmek zorundadırlar. Bir yandan ekonomik büyüme diğeryandan çevreyi koruma için artan talepler arasında bir uzlaşma kurma çabasını ihtiva eden sürdürülebilir kalkınma algısına ciddi bir ihtiyaç vardır. Doğal kaynakların kullanımı için performans verimliliği ve etkili bir organizasyon gereklidir. Aynı zamanda bu belli bir dereceye kadar sosyal dayanışma düşüncesini de pekiştirir. Özetle, Komisyon sürdürülebilir kalkınmanın üç etkenine (ekonomi, çevre, toplum) eşit ölçüde dikkat gösteriyor. Sürdürülebilir kalkınma açısından zararlı olan fikir ve politika pozisyonları insanların çevreye duyarsız kalmaları ile sonuçlanmıştır. İnsan faaliyetinin sonuçları ve çevre arasındaki dengeyi koruyan doğal yasalar vardır ve inanılmıştır ki, bu yasalar gereği çevrenin kendini temizleme işlemi yeterli düzeyde otomatik ayarlamalar veya dengelemeler yapmaktadır. Hâlbuki İslam ve diğerysemavi dinler insanın maddi olarak evrimleşmediğine dikkat çekerek insanın yaratılışını Allah'ın özel bir lütfu olarak görmüşlerdir.

Zubair Hasan'a göre İslami açıdan yaklaştığımızda insan diğerytüm yaratılmışlardan üstündür ve yerkürede Allah'ın naibidir. İslam bu açıdan insana çevre ile ilişkilerinde bir sorumluluk yüklemekte ve insanlığın sosyal davranışlarını düzenleyen doğal bir hukuk sağlamaktadır.¹⁵ Sonunda sürdürülebilir kalkınmaya yönelik düzenlemeler maddi boyuttan daha çok ruhsal veya manevi boyutlar içerir. Bu manevi boyut ise açgözlülük değil, memnuniyet; telaş değil, sabır; maksimizasyon değil, ılımlılık; bir taraflı eğilim değil, denge; rekabet ve yolsuzluk değil, işbirliği ve eşitlik gerektirir. Realitede ise tüm dünyayı saran sürdürülebilir olmayan tüketim, dengesiz büyüme ve çevre-üretim dengesinin bozulması İslam ülkeleri için de çok ciddi bir sorundur. Ekonomiler üretim için doğadan aldıklarını ona geri vermiyorlar. Sürdürülebilirlik süresiz zamanla devamlı gelişme yeteneğini çağırıştırır. Sürdürülebilir kalkınma sosyal iyileştirilmeler için dinamik bir değişimin kısıtlı sürecidir. Sonuçta iki akımın eşitliğini gerektiren

¹⁵ Ibid, p. 15.

“maddenin korunması kanunu” vardır: (a) çevreden çıkarılan enerji dâhil hammadde akışı, (b) ekonomik süreçlerden sonra çevreye geri verilen atıklar. Bu akışlar arasındaki temel dengeyi gösteren basit denklemler vardır. Bu işi başarmak için aşağıdaki semboller kullanılır:

M = enerji dâhil çevreden alınan ham maddeler

G = üretilen mallar

R_p = üretim sürecinden çıkan artıklar

C_{rp} = geri dönüşümlü üretim sürecinden gelen artıklar

C_{rc} = geri dönüşümlü tüketim sürecinden gelen artıklar

DR_p = üretim sürecinden gelen ve çevreye geri verilen net atık

DRC = tüketim sürecinden gelen ve çevreye geri verilen net atık

Doğadaki temel denge denklemi: $M=DR_p+DRC$

Çevreye boşaltılan artıkları azaltmak için çevreden alınan hammaddeleri (M) azaltmak veya kullanılmamış net atıkları çevreye döndürmek mühimdir. Bu noktada İslam’ın doğal kaynakların balanslı kullanımı ile ilgili hükümlerini de hatırlatmakta fayda vardır. Aşağıdaki denklem böyle bir dengeyi ifade etmektedir:

$$DR_p + DRC = M = G + R_p - (C_{rp} + C_{rc})$$

Bu denklemin sonucunu şöyle özetleyebiliriz: Sürdürülebilir kalkınmanın teşviki için bazı alternatifler veya onların kombinasyonu vardır. Mesela; üretimi azaltmak, üretim sürecinden çıkan artıkları azaltmak veya geri dönüşümlü üretim ve tüketim sürecinden gelen artıkları artırmak mümkündür. Ama onların kombine etkisi bile üretimin artması ile gelen çevresel bozulmayı karşılayamaz. ($DR_p + DRC > M$) denkleminde yönelik insanların eylemleri ve aradaki boşluk durmadan artmaktadır. İslam’ın esas prensiplerinin kuşaklararası eşitlik, kaynakların kullanılması zamanın israf edilmemesi refahın eşit paylaşılması, doğanın korunması gibi sürdürülebilir kalkınma kavramları ile örtüştüğünü yazan Zubair Hasan makalesini şu sözlerle bitiriyor: “Böylece görünen o ki, sürdürülebilir kalkınma aslında ahlaki, etik, sosyal ve siyasal bir sorundur. Yalnız ekonomistler veya ekonomi bunu çözmekte acizdir.”

İslami perspektiften sürdürülebilir kalkınmayı analiz eden Mohammed Ansari ise şöyle bir varsayımda bulunuyor: “İslami toplumlarda gerçek anlamda bir sürdürülebilir kalkınma normal günlük hayatın doğal sonucu olmalıdır ve ayrıca sürdürülebilir kalkınma stratejisine gerek yoktur.”¹⁶ İslamda servet birikiminin ahlaki ve hukuki açıdan doğru yollara başvurulmasıyla gerçekleştirilmesinin istenmesi, adaletli sosyal yaşam için gelirlerin yeniden bölüşülmesi mekanizmalarının oluşturulması, refahın bireysel hak olmasının tanınması, ikili ilişkilerde mutlak olarak dürüstlük şartının aranması bu dinin tam anlamıyla kuşatıcı bir sürdürülebilir kalkınma paradigması olmasa bile bu meselenin mikro (bireysel) fenomen gibi temellerini pozitif yönde etkileyici kuralları vardır. İslam insanın diğer yaratılmışlara göre üstün yaratıldığını ileri sürüyor, ama bu üstün yaratığa diğer yaratılmışları sömürme veya herhangi bir kötüye kullanma yetkisi vermiyor. İnsanın maddi varlıklarla bütün temasının ve onları nasıl kullandığının sorgulanacağı inancı da insanları sürdürülebilir kalkınma kavramına yaklaştırıyor.

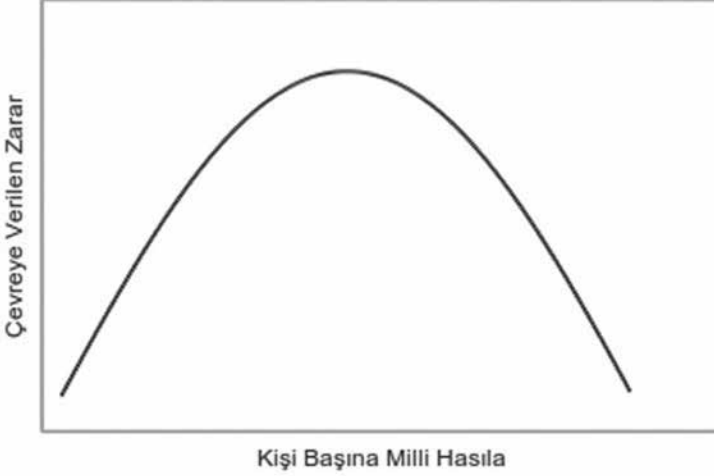
3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Diğer Teorileri

Sürdürülebilir kalkınmanın diğer alternatif teorilerinden biri de sosyal, ekonomik ve çevre kavramlarının sentezini kendinde barındıran “Kuznets Teorisi”dir. Ünlü ekonomist Simon Kuznets’in teorisine göre ülkenin kişi başına düşen gelirleri arttıkça, orada çevre hassasiyetleri veya duyarlılıkları da artar ve bu ülkelerin post-endüstriyel ekonomiye geçişi ile de işkillelendirilebilir. Diğer bir boyut ise ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile eşzamanlı olarak ‘3C prensibi’nin (*communication, cooperation, coordination*), yani iletişim, işbirliği ve koordinasyon düzeyinin yükselmesi varsayımı da olabilir. Yani daha gelişmiş ülkelerin toplumlarına sunduğu yeni iletişim teknolojileri koordineli bir şekilde gerçekleşirse ortaya çıkacak yeni iş birlikleri çevresel açıdan faydalı olabilir.

¹⁶ Mohammed Ansari. “Islamic Perspectives on Sustainable Development”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 11/3, Collection 7, Periodicals Archive Online, 1994, p. 394.

Grafik 1. Ekolojiye Uygulanmış “Kuznets Eğrisi”

Kaynak: <https://ekogazete.files.wordpress.com/2012/01/kuznetsegrisi.jpg>

Michael P. Todaro ve Stephen C. Smithin *Ekonomik Kalkınma* adlı kitabında sürdürülebilir kalkınma kavramını çevreyi koruma ile ekonomik büyüme arasında bir denge gibi tasvir ediyor.¹⁷ Genel kabul gören bir tanımlamaya göre ise “kalkınma yalnız genel sermaye varlıkları stokunun zamanla artması veya sabit kalması halinde sürdürülebilir.” Ekonomik büyüme ve yaşam kalitesi çevrenin kalitesine bağlıdır. Ekonomide genel kapital stoku üretilmiş kapitalin (makineler, fabrikalar, yollar) yanısıra insan kapitali (bilgi, deneyim, beceriler) ve çevre kapitalinden (örneğin ormanlar, toprak kalitesi) oluşmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma konsepti genel kapital stoku orta ve uzun vadede azalmasını ister. Sürdürülebilir net milli gelir kapital stoku azalmadan tüketilebilen bir değerdir.

$$NNI^* = GNI - D_m - D_n$$

NNI – sürdürülebilir milli gelir

GNI – gayri safı milli gelir

D_m – üretilmiş kapitalin amortismanı

D_n – çevre kapitalinin amortismanı

Ekonomik göstergeler hesaplanırken kullanılabilen bir diğer kavram

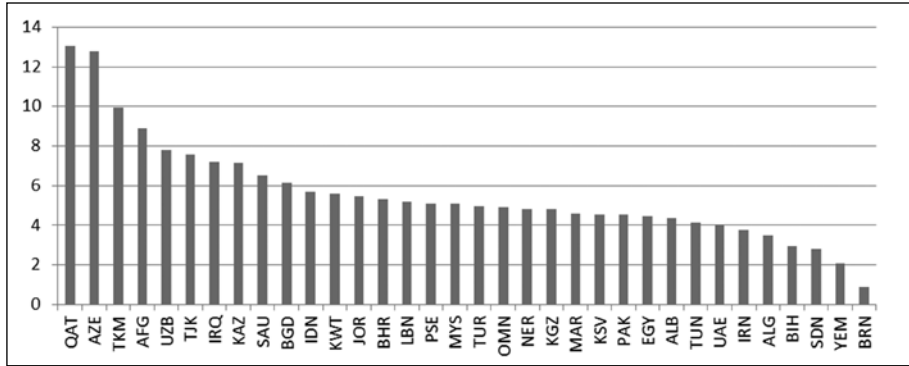
¹⁷ Michael Todaro and Stephen Smith, *Economic Development*, Prentice Hall, 11th Edition, 2011, p. 52.

ise “sürdürülebilir sosyal net ürün”dür (*sustainable social net product*). “Sürdürülebilir sosyal net ürün”(SSNP) milli net üründen (NNP) çevre korunması harcamaları (DE) ve doğal kaynakların amortismanının (DNC) çıkartılması ile hesaplanmaktadır.

$$SSNP = NNP - DE - DNC$$

P. Rogers’in yaklaşımına göre bu formülün anlamı şudur: Çevreden üretim amacıyla aldığımız kaynakları ekonomide hesaba katmalıyız. Aynı zamanda bilmeliyiz ki, ormandaki tüm ağaçları keserek bunu milli gelir diye hesaba katamayız; sadece belli sürede yeniden büyüyecek ağaçların miktarı kadar ağaç kullanabiliriz. Diğer bir önemli metodolojik mesele çevreye verdiğimiz zararın net olarak hesaplanması ve bunun tüm sermaye projelerinde dikkate alınmasıdır. Sürdürülebilir kalkınma için ekonomik kalkınmaya, ekonomik kalkınma için ise ekonomik büyümeye ihtiyaç duyulmaktadır. İslam ülkelerinde ekonomik büyüme son 5 yılda birkaç istisna dışında genelde pozitif olmuştur (1-10%). Ama birçok İslam ülkesinde ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi ve onun kalkınmaya dönüştürülmesi önemli bir gündem maddesini oluşturmaktadır.

Grafik 2. İslam Ülkelerin 11 Yıllık (2003-2013) Büyüme Oranları Ortalaması (%)

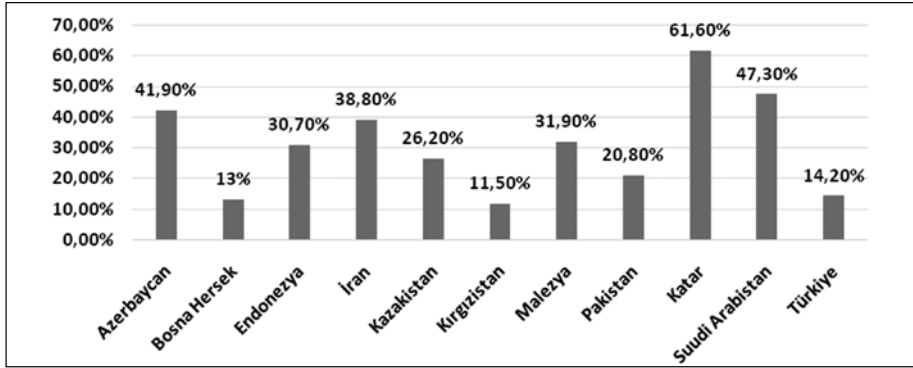
Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

Rogerse göre sürdürülebilir kalkınma için gerekli olan temel unsur tasarruf miktarıdır. Tasarrufun gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı insan kapitali, üretilen kapital ve doğal kapitalin toplam amortismanından (değer azalması) büyük veya ona denk olmalıdır.¹⁸

$$\text{Tasarruf/GSYİH} \geq D_i + D_u + D_d$$

Zayıf sürdürülebilirlik için aranan şart tasarruf oranının toplam kapital değerinin azalmasına denk olması, güçlü sürdürülebilirlik için aranan şart ise tasarruf oranının toplam kapital değeri azalmasından büyük olmasıdır. Bazı müslüman ülkelerin ekonomilerine baktığımız zaman toplam tasarrufun GSYİH'ya oranının aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynaklarla zengin ülkelerde daha yüksek olduğu görülmektedir.

Grafik 3. Tasarruf/GSYİH (2012)

Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

Teorik tanımlamaların çoğunda sürdürülebilir kalkınma konsepti tabiat, yaşam desteği, insanlar ve ekonomi gibi unsurları kapsamaktadır. Yerel topluluklar ve toplumlar gibi unsurlar ise unutulmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevre boyutlarının her biri aynı seviyede önem taşımaktadır. Bir başka deyimle, ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınmanın bağımsız ve karşılıklı etkileşim içerisinde olan önemli boyutlarıdır. Sürdürülebilir kalkınma kavramları ve mekanizmalarının değerlerini, sürdürülebilirlik ve gelişim ikileminin nasıl işlediğini aşağıdaki tabloda görebiliriz.

¹⁸ Rogers, Jalal and Boyd, pp. 25-28.

Tablo 2. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramları ve Mekanizmaları

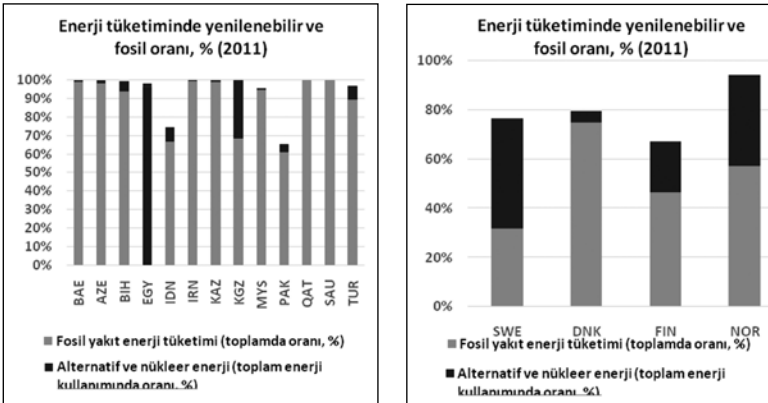
Değerler	Sürdürülebilirlik			Gelişim	
	Ne sürdürülecek?	Hangi süre ile?	İlişkisi	Ne geliştirilecek?	Ne zamana kadar?
Özgürlük Eşitlik Dayanışma Tolerans Doğaya saygı Sorumluluğun paylaşılması	<p>Doğa</p> <p>Yerküre (antropojen iklim değişikliklerinin olmaması, fosfor ve nitrojen sürecine müdahalenin olmaması)</p> <p>Bioçeşitlilik (insani müdahalenin olmaması, biyolojik ihlallerin olmaması).</p> <p>Ekosistem (örneğin okyanuslar)</p>	<p>asırlar, daima</p> <p>yıllar, onyıllıklar</p> <p>asırlar, daima</p>		<p>İnsanlar</p> <p>Sağlık, yaşam (ömür) beklentisi, çocukların yaşamı. Yoksulluğun ve açlığın azaltılması.</p> <p>Eğitim ve beceriler.</p> <p>Kaliteli gıdaya erişim, barınma, enerji, temiz hava, su, sanitasyon, sağlık hizmetleri.</p> <p>Gelir ve istihdam olanakları, sosyal mobilizasyon.</p> <p>İnsan güvenliği (ekonomik, gıda, sağlık, çevresel, bireysel, yerel camia ve politik güvenlik)</p> <p>İnsan hakları (örneğin, yaşam hakkı, adil yargılanma hakkı, işgenc ve kölelikten uzaklık, konuşma özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, vicdan ve din özgürlüğü, hareket hürriyeti)</p> <p>Refah ve mutluluk</p>	<p>Şimdi, bir kaç yıl, on yıllarla</p> <p>Şimdi</p> <p>Şimdi</p>
	<p>Yaşam desteği</p> <p>Ekosistem hizmetleri (örneğin ormanlar, sahil bölgeleri, çayırlar, balıkçılık)</p> <p>Kaynaklar (örneğin su, tüketim, malzemelerin tüketilmesi, ekili araziler).</p> <p>Çevre (örneğin, hava kirliliği, kimyasallar, troposfer ozon tabakası, tarım).</p>	<p>Bir kaç yıl, on yıllarca</p>	<p>Sadece</p> <p>Daha çok</p> <p>Adeten</p> <p>Ama</p> <p>Ve</p> <p>Veya</p>	<p>Ekonomi</p> <p>Servet</p> <p>Verimli sektörler</p> <p>Tüketim</p> <p>Ekonomik büyüme, gelir uygunluğu</p> <p>Ticaret, üretim ve bölüşüm sistemleri</p> <p>Ekonomik esneklik, milli enerji, su ve gıda güvenliği.</p> <p>Altyapı, yapılar, kentleşme.</p> <p>Bilimsel, teknolojik, inovasyon kapasiteler.</p>	<p>Şimdi, bir veya bir kaç yıl</p> <p>On yıllarca</p>
	<p>Yerel camialar</p> <p>Barış</p> <p>Kültürler (örneğin, kültürel miras, gelenekler, geleneksel bilgiler).</p> <p>Gruplar</p> <p>Mekanlar</p>	<p>Bir kaç yıl, on yıllarca</p>		<p>Toplum</p> <p>Etkili kurumlar.</p> <p>Sosyal kapital, esnek toplumlar.</p> <p>Legitim devletler.</p> <p>İmkanlar sağlayan verimli bölgeler.</p> <p>İstikrarlı ve mutlu aileler.</p> <p>Jenerasyonlar arası eşitlik.</p>	<p>Bir kaç yıl</p> <p>On yıllarca</p>

Kaynak: UNDESA Division for Sustainable Development, Global Sustainable Development Report, 1 July 2014 (page 210) <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=1454&menu=1621>

Sürdürülebilir kalkınma sürecinde ekonomik büyüme öyle bir şekilde sağlanmalı ki, bu şimdiki nesil için sosyal eşitlik sağlasın (*intra-generational equity*) ve gelecek nesiller için çevrenin dengesi korunsun (*inter-generational equity*). Her türlü ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir olması için ekolojik-çevresel sistemlerin “taşıma kapasitesi”nin (*carrying capacity*) olumsuz etkilenmemesi şartı da önemlidir. Bir diğer önemli mesele ise insanların veya toplumların gelir düzeyinin artması ile çevrenin korunması gibi hassas meselelere yönelik duyarlılıklarının artacağı varsayımdır (“Kuznets” yaklaşımı). Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili önemli teorilerden biri olan “Coase Teoremi”ne (Nobel ödüllü Ronald Coase’un geliştirdiği bir model) göre çevreyi kirleten taraf ile bunun mağduru olan tarafla birlikte en iyi çözümü üretebilirler.¹⁹ Piyasanın kendisinin çevresel etkileri düzenleyeceğini kanıtlayan teorisyenler de vardır. Enerjinin üretiminden elde edilen gelirlerin çevre alanında ve yenilenebilir enerji alanında sermaye gibi kullanılması da öngörülmektedir.

Enerji tüketiminde yenilenebilir ve fosil oranı, İslam ülkeleri (grafik 4. solda) ile gelişmiş İskandinav Ülkelerinde (grafik 4. sağda) farklı oranlarda seyretmektedir. İskandinav Ülkeleri ile kıyasladığımızda aşağıdaki grafikte yer alan İslam ülkelerinin büyük çoğunluğunu enerji tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının (alternatif ve nükleer enerji) oranı Kırgızistan dışında ya çok düşük, ya da neredeyse yok düzeyindedir.

Grafik 4. İslam ve İskandinav Ülkeleri’nde Yenilenebilir ve Fosil Kaynakların Enerji Tüketimindeki Oranları (% , 2011)

Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

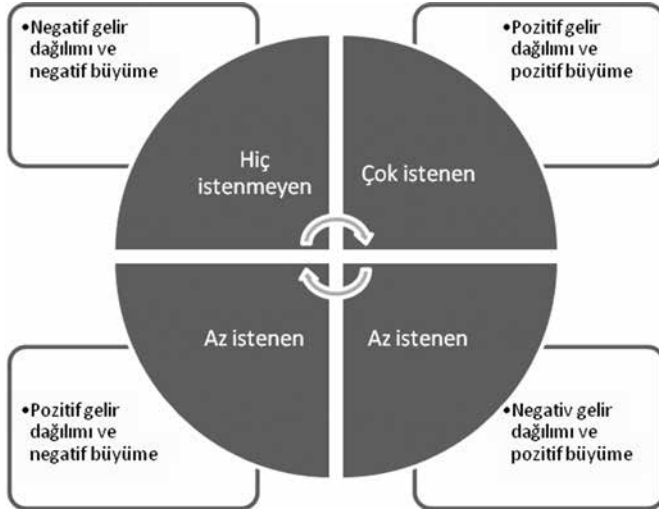
¹⁹ Ibid, pp. 25-28.

Sürdürülebilir kalkınmanın bir diğer konsepti “Ehrlich Aynılığı”dır. Burada sürdürülebilir kalkınmanın en önemli ayağı olan çevrenin etkilendiği faktörleri bir formül şeklinde “Ehrlich Aynılığı”nda (*Ehrlich Identity*) bulabiliriz.²⁰ Bu modelde kişi başına düşen tüketim, teknolojik değişimler, bir ülkenin nüfusundaki artışlar ve gelir düzeyi ön plana çıkmaktadır ($I = PAT$).

$$\text{Çevrenin Etkisi (I)} = \text{Nüfus (P)} * \text{Tüketim (A)} * \text{Teknoloji (T)}$$

Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutunda ekonomik büyüme sonucunda oluşan refahın gelir dağılımı yolu ile eşit paylaşımı önem arz etmektedir. Şema 1 “Sosyal Kalkınma Esnekliği Haritası”nda pozitif gelir dağılımı ve pozitif büyüme çok istenen boyutu, negatif gelir dağılımı ve negatif büyüme ikilemi ise hiç istenmeyen boyutu oluşturmaktadır.

Şema 1. Sosyal Kalkınma Esnekliği Haritası

Kaynak: Peter Rogers, Kazi F. Jalal and John A. Boyd (2007), “An Introduction to Sustainable Development”

4. Sürdürülebilir Kalkınma İçin Ön Şartlar ve Önündeki Engeller

Birleşmiş Milletler’in ve diğer uluslararası örgütlerin raporlarında çeşitli zamanlarda bilim adamları ile yapılan anketlerde, sürdürülebilir

²⁰ Ibid, pp. 31-32.

kalkınma önündeki esas engeller aşağıdaki Tablo 3'te sıralanmaktadır. Bunları dünyanın önemli ekonomilerindeki fiskal açıktan doğan krizler, olması gerekenden daha yüksek seyreden işsizlik sorunu, dünyada su azlığından doğan krizler, keskin gelir eşitsizliği, iklim değişikliklerinin hafifletilmesindeki başarısızlıklar, aşırı hava olaylarının görülme sıklığının fazlalaşması (örneğin, seller, fırtınalar, yangınlar), global yönetimlerdeki başarısızlıklar, gıda krizleri, önemli mali kurumların ve mekanizmalarının başarısızlıkları, siyasi ve sosyal istikrarsızlıklar gibi bir genelleme ile de takdim edebiliriz.

Tablo 3. Sürdürülebilir Kalkınma Önündeki Esas Engeller

<i>Doğal kaynaklar (petrol v e doğalgaz gibi) mücadelesinden doğan bölgesel çatışmalar</i>
<i>İklim, toprak, su, enerji ve gelişme arasındaki ilişkiler</i>
<i>Artan gelirlerle eşzamanlı olarak artan servetin paylaşımı eşitsizliğinden kaynaklanan siyasi ve sosyal istikrarsızlıklar</i>
<i>Çocuk emeğinin istismarı</i>
<i>Çevremizde ve gıda zincirlerinde zehirli kimyasalların birikmesi nedeniyle insanlarda genetik mutasyonların büyük ölçekli artışı</i>
<i>Çevre ile ilişkilerde adil olmayan yaklaşımlar uygulayan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler</i>
<i>Gençlerin işsizlik sorunu</i>
<i>Yoksul ve hatta zengin ülkelerdeki yoksulluk kalıcı hale geldi</i>
<i>Net üretkenlikte antropojenik azalmalar ve insani benimsemeler</i>
<i>Zayıf aile yapıları</i>
<i>Piyasa çözümlerinden her yerde yoksullar kaybediyor</i>
<i>Okullardaki şiddet olayları ve etnik şiddet</i>
<i>İnsan uygarlığına asteroid tehdit</i>

Kaynak: UNDESA Division for Sustainable Development, Prototype Global Sustainable Development Report, 1 July 2014 (sayfa 210)

http://sustainabledevelopment.un.org/index_php?page=view&type=400&nr=1454&menu=1621

Çeşitli literatürlerden derlenerek hazırlanan aşağıdaki Tablo 4’te, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma için gerekli şartlar sıralanmıştır. Mesela ekonomik büyüme için daha fazla yerli ve yabancı sermaye gerektiği halde, sürdürülebilir kalkınma için kaynakların verimli ve tasarruflu kullanılması daha önemlidir. Aşağıdaki kıyaslamada görüyoruz ki, hem sürdürülebilir ekonomik büyüme hem de sürdürülebilir kalkınma için sadece niteliksel değil niceliksel şartlar da gerekmektedir.

Tablo 4. Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Sürdürülebilir Kalkınma İçin Gerekli Şartlar

Sürdürülebilir ekonomik büyüme için gerekli şartlar	Sürdürülebilir kalkınma için gerekli şartlar
Yerli ve yabancı sermayeler (öncelikle altyapı, eğitim ve sağlık sektörlerine)	Üretimde tüm kaynakların verimli ve tasarruflu kullanılması
Teknoloji transferi ve iş gücü piyasası	Kaynakların sorumsuz ve sınırsız tüketilmemesi
Rekabet ve yapısal değişiklikler	Çevre politikalarının oluşmasında tüm yerel aktörlerin katılımı
Çevre ve enerji kullanımı	Çevre politikalarının uygulanmasında tüm yerel aktörlerin katılımı
İhracatın teşviki ve sanayi politikaları	Uluslararası konsensus ve işbirliği
Etkili ve katılımcı yönetim	Yoksullukla mücadelede etkin politikalar
Döviz kurları ve tasarruf	Çevre felaketleri ve doğal afetlerle etkili mücadele
Sermaye akımları ve finansal piyasaların açıklığı	Nüfus artımlarının kaynak tüketimine uzun vadeli etkilerinin öngörülmesi
Makro ekonomik istikrar ve finansal sektörün gelişimi	Piyasa başarısızlıklarının çevreye ve sosyal eşitliğe olumsuz etkisini minimize etmek
Kentleşmeye kırsal yatırım	Eğitim ve sağlık hizmetlerinin kalitesi
Fırsat eşitliği ve bölgesel kalkınma	Çevre politikalarının bölgesel boyutları

Kaynaklar: (1) “The Growth Report Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development”, *The International Bank for Reconstruction and Development Commission on growth and development*, 2008, s. 33-67; (2) Peter Rogers, Kazi F. Jalal and John A. Boyd, “An Introduction to Sustainable Development”, 2007, s. 65-66.

Birleşmiş Milletlerin yanısıra Avrupa Birliği de 2001 yılında kendi ‘sürdürülebilir kalkınma stratejisi’ni onaylamıştır ve burada refah, çevre koruma ve sosyal uyumu sağlamak gibi şartlar öne sürülmüştür. Stratejinin yedi anahtar öncelikli sorunları çerçevesinde genel amaçları ve somut eylemleri geliştirilmiştir: İklim değişikliği ve temiz enerji; sürdürülebilir ulaşım; sürdürülebilir tüketim ve üretim; koruma ve doğal kaynakların yönetimi; halk sağlığı; sosyal içerme, demografi ve göç; küresel yoksulluk ve sürdürülebilir kalkınma zorlukları.

5. Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Sürdürülebilir kalkınma göstergeleri Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve bazı gelişmiş ülkeler tarafından birbirinden farklı bir şekilde geliştirilmiştir. Bunlar uzun vadeli dönemde sürdürülebilir kalkınma stratejileri, programları ve projelerinde durum değerlendirmesi için çok değerli verilerdir. O göstergelerden biri gibi sürdürülebilir çevre için siyasetler ve kurumlar reytingi, çevre politikalarının, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanılması ve onların korunmasını ne kadar kapsadığını değerlendiriyor. Birleşmiş Milletler, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Organizasyonu (OECD), Avrupa Birliği ve onun üye ülkeleri sürdürülebilir kalkınma konusunda benzerlikleri ve farklılıkları olan göstergeler ağı geliştirmişlerdir. Birleşmiş Milletler’in geliştirdiği sürdürülebilir kalkınma göstergeleri stok ve akış göstergeleri gibi iki kategoriye ayrılmaktadır.

Tablo 5. Birleşmiş Milletlerin Geliştirdiği Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Gösterge alanı	Stok göstergeleri	Akış göstergeleri
Temel refah	Sağlık üzerine ayarlanmış yaşam beklentisi	Yaşa özgü mortalite ve morbidite değişiklikleri endeksi
	Ortaöğretim sonrasının nüfusa yüzdesi	Lise sonrası eğitim oranı
	Normal sıcaklık sapmaları	Sera gazı emisyonları
	Zemin seviyesindeki ozon ve ince partikül konsantrasyonları	Duman oluşturan kirletici emisyonları
	Kaliteye göre arındırılmış su mevcudiyeti	Su kütlelerinin besin yükleri
	Doğal ortamlarda maddelerin parçalanması	Doğal yaşamın diğer kullanımlar için dönüşümü
Ekonomik refah	Reel kişi başına net dış finansal varlıklar	Yabancı finansal varlıklardaki reel kişi başına yatırım
	Reel kişi başına üretilen kapital	Üretilen kapital de gerçek kişi başına net yatırım
	Reel kişi başına insan kapitali	İnsan sermayesinde gerçek kişi başına net yatırım
	Reel kişi başına doğal kapital	Doğal sermayenin reel kişi başına net azalması
	Enerji kaynaklarının rezervleri	Enerji kaynaklarının azalması (tüketilmesi)
	Mineral kaynakların rezervleri	Mineral kaynakların azalması (tüketilmesi)
	Ormanlık alanlardaki ağaç rezervleri	Ağaç kaynaklarının azalması (tüketilmesi)
	Deniz kaynakları rezervleri	Deniz kaynaklarının azalması (tüketilmesi)

Kaynak: www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf

OECD üye ülkeler için aşağıdaki konulara göre yapılandırılmış ekonomik göstergelere dayalı sürdürülebilir kalkınma değerlendirmeleri yapmaktadır: a) sera gazı emisyonlarının azaltılması; b) hava kirliliğinin azaltılması; c) su kirliliğinin azaltılması; d) yenilenebilir ve yenilenemez doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı; e) atık yönetiminin iyileştirilmesi ve atıkların azaltılması; f) sürdürülebilir gelir ve emeklilik politi-

kalarının hazırlanması; g) gelişmekte olan ülkelerde yaşam standartlarını iyileştirmek. OECD tarafından geliştirilen sürdürülebilir kalkınma göstergeleri içerisinde çevresel varlıklar, ekonomik varlıklar, insan kapitali önem taşımaktadır.

Tablo 6. OECD Tarafından Geliştirilen Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Konular	Göstergeler
<i>Kaynak göstergeleri: biz kaynak tabanını koruyor muyuz?</i>	
<i>Çevresel varlıklar</i>	
Hava kalitesi	Sera gazları(SG) emisyonlarının endeksive CO ₂ emisyonları NO _x emisyonları
Su kaynakları	Su kullanımı yoğunluğu (soyutlamalar/yenilenebilir kaynaklar)
Enerji kaynakları	Enerji kaynaklarının tüketimi
Biyçeşitlilik	Korunan alanların büyüklüğünün toplam alanda payı
<i>Ekonomik varlıklar</i>	
Üretilen varlıklar	Net sermaye stokunun hacmi
Ar-Ge varlıkları	Çok faktörlü verimliliğin büyüme oranı
Finansal varlıklar	Net dış varlıklar ve cari işlemler dengesi
<i>İnsan kapitali (sermayesi)</i>	
Beşeri sermaye stoku	Ortaöğretim/yükseköğretim nitelikli insanların nüfusa oranı
İnsan sermayesine yatırım	Eğitim harcamaları
Beşeri sermayenin amortismanı	İşsizlik seviyesi ve oranı
<i>Sonuç göstergeleri: biz mevcut ihtiyaçları karşılayacak mıyız?</i>	
Tüketim	Hane halkı nihai tüketim harcamaları Belediye düzeyinde atık oluşumu çabaları
Gelir dağılımı	Gini katsayısı ¹
Sağlık	Doğumdan yaşam beklentisi Şehirlerde hava kalitesi
Çalışma durumu / istihdam	İstihdamın nüfusa oranı
Eğitim	Eğitim katılım oranları

¹ Gini endeksi bir ekonominin içerisinde bireyler ya da haneler arasında gelir dağılımının mükemmel eşit dağılımdan sapma derecesini ölçmektedir.

Avrupa Birliğine bağlı Eurostatın Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisinin uygulanmasının izlenmesini sağlayan raporlarında kullanılmak üzere Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri geliştirilmiştir. Bu göstergeler 10 konuyu kapsamaktadır. Bu 100'den fazla gösterge içinden en önemlileri olarak 12 gösterge seçilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çabalarına Avrupa Birliği'nin ulaşması için strateji belgelerinde tanımlanan amaçlar ve hedefler bu göstergelerden anlaşılabilir.

Tablo 7. Avrupa Birliği Tarafından Geliştirilen Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Konular	Göstergeler
Sosyal-ekonomik kalkınma	Kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranı
Sürdürülebilir tüketim ve üretim	Kaynak verimliliği
Sosyal katılımcılık	Yoksulluk riskinde olan insanlar veya sosyal dışlanma
Demografik değişiklikler	Yaşlı işçilerin istihdam oranı
Halk sağlığı	Sağlıklı yaşam yılları ve yaşam beklentisi (doğumdan ve cinsiyete göre)
İklim değişikliği ve enerji	Sera gazı emisyonları
	Brüt nihai enerji tüketiminde yenilenebilir enerjinin payı
	Birincil enerji tüketimi
Sürdürülebilir ulaşım	Ulaşım da enerji tüketiminin GSYİH-e oranı
Doğal kaynaklar	Genel kuş endeksi
Küresel ortaklık	Resmi kalkınma yardımının (official development assistance - ODA) gayri safi milli gelire payı
İyi yönetim	Saydamlık, açıklık ve katılımcılık gibi önemli prensipleri olsa da, iyi yönetişimin genel kabul gören bir göstergesi yok

Kaynak: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>

Tüm göstergeler ne kadar iyi veya geliştirilmiş olursa olsun, doğal olarak güçlü ve zayıf yönleri vardır. Önemli bir zayıflık ise genellikle dikkate alınan sistemin basitleştirilmesi, göstergelerin eylemlere yol açma özelliğinin olmaması, inceleme altında sistemi tanımlamak için sadece kötü bilgi vermesi, aranan sonuçların elde edilmesinde bazen başarısız

olmasıdır.²¹ Göstergelerin yanısıra BM'nin global sürdürülebilir kalkınma hedefleri (2014) de vardır ve onların tam listesi aşağıdaki gibidir:

Hedef 1. Yoksulluğun her yerde tüm formlarını sona erdirmek

Hedef 2. Açlığı sona erdirmek, gıda güvenliği ve gelişmiş beslenmeyi başarmak, sürdürülebilir tarımı teşvik etmek

Hedef 3. Sağlıklı bir hayat sağlamak ve her yaşta herkes için refahı teşvik etmek

Hedef 4. Kapsayıcı ve eşitlikçi kaliteli eğitim sağlamak ve herkes için hayat boyu öğrenme fırsatları sunmak

Hedef 5. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve bütün kadınları yetkilendirmek

Hedef 6. Su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ve müsait sanitasyon ortamının sağlanması

Hedef 7. Uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimin sağlanması

Hedef 8. Kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve verimli istihdamı ve insana yakışır iş ortamını teşvik etmek

Hedef 9. Esnek altyapı kurmak, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşme ve inovasyonu teşvik

Hedef 10. Ülkeler arasında ve içinde eşitsizliğin azaltılması

Hedef 11. Şehirler ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, esnek ve sürdürülebilir hale getirmek

Hedef 12. Sürdürülebilir tüketim ve üretim alışkanlıklarımızı oluşturmak

Hedef 13. İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acil harekete geçmek

Hedef 14. Sürdürülebilir kalkınma için okyanusların, denizlerin ve deniz kaynaklarının korunması

Hedef 15. Ekosistemlerin korunması, sürdürülebilir şekilde yönetilen ormanlar, çölleşme ile mücadele, arazi bozulmasını durdurmak ve biyolojik çeşitliliğin korunması

²¹ Jan Bebbington, *Accounting for Sustainable Development Performance*, CIMA Publishing, Elsevier, 2007, p. 34.

Hedef 16. Sürdürülebilir kalkınma için toplumsal huzuru ve kapsayıcı politikaları teşvik etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde, etkin, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumları inşa etmek

Hedef 17. Sürdürülebilir kalkınma için küresel ortaklık araçlarını güçlendirmek ve uygulamaları daha da canlandırmak.

BM gibi uluslararası örgütlerin dikkat çektiği, (a)“yeşil işler”, gençlerin istihdamı ve sosyal içermeye, (b) enerjiye erişim, verimlilik, sürdürülebilirlik, (c) gıda güvenliği ve sürdürülebilir tarım, (d) su kaynaklarına erişim, (e) sürdürülebilir şehirler, (f) okyanuslar, balıkçılık yönetimi ve diğer deniz kaynaklarının korunması, (g) felakete hazırlıklı olmada geliştirilmiş esneklik gibi öncelikler İslam Ülkeleri için de önemlidir.

Tablo 8. Sürdürülebilir Çevre İçin Siyasetler ve Kurumlar Reytingi (1= aşağı düzey, 6=yüksek düzey) (CPIA)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Azerbaycan	3	3	3	3	3	3			
Bosna Hersek	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
Endonezya	2,5	3							
Kazakistan	3	3	3	3	3	3	2,5	2,5	2,5
Pakistan	3,5	3,5	3,5	3	3	2,5	2,5	2,5	2,5
Afganistan		2	2	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
Nijerya	3	3	3	3	3	3	3,5	3,5	3,5
Sudan	2,5	2,5	2,5	2	2	2	2	2	2
Özbekistan	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
Yemen	3	3	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3	3

Tabloda kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya yönelik olarak uygulanan sürdürülebilir çevreye yönelik devlet siyasetlerinin ve kurumların reytingi İslam ülkelerinde genelde yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere keskin farklılık göstermemektedir. Burada en aşağı performans Sudan ve Afganistan'da, daha iyi performans ise Özbekistan ve Bosna Hersek'te görülmektedir.

6. İslam Ülkeleri İçin Bazı Sürdürülebilir Kalkınma Göstergelerinin Kıyaslamalı Analizi

İslam ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma göstergelerinden bazılarının kıyaslamalı analizini yapacak olursak performansların farklı olduğunu görebiliriz. Kritik göstergelere baktığımız zaman bazen aynı ülkelerin birden fazla göstergede başarı veya başarısızlık sergilediğini de söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda 33 İslam ülkesi için sosyal, ekonomik ve çevre boyutlarını kapsayan 10 sürdürülebilir kalkınma göstergesi kıyaslanmaktadır.

2012-2013 yılları verilerine göre, 33 İslam Ülkesinde ortalama kişi başına GSYİH 21255.6 dolardır; ama 26 ülkenin performansı bu ortalamanın altındadır. Bir başka deyişle petrol ve doğal gaz gelirleri sayesinde zenginleşen Körfez Arap ülkelerinin nüfus sayısı az olduğuna göre kişi başına milli gelir oranı yüksektir. Lider ülke ise yaklaşık kişi başına 125 bin dolar milli geliri olan Katar'dır. 12 ülkenin kişi başına milli geliri 10.000 ile 20.000 dolar arasında değişim gösteriyor, yani bunlar orta gelirli ülke diyebileceğimiz ülkelerdir. Kişi başına milli gelir düzeyi aşağı olan yoksul ülkeler ise Nijer, Sudan, Tacikistan, Bangladeş gibi ülkelerdir ki, bunların sayısı diğer ülke kategorilerine göre daha azdır. Tüm bunlar İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamada gerekli olan maddi kaynaklara ve gelirlilik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Ama sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya ve uygulanan sürdürülebilir çevreye yönelik devlet siyasetlerinin ve kurumların kalitesi sorunludur. Kurumsal kaliteyi arttırmadan etkin politika oluşturmak ve uygulamak zordur.²² Doğrudan yabancı yatırımın net girişinin GSYİH oranında doğalgaz zengini olarak net sermaye ihracatçısı olan Katar en aşağı orana, ekonomik büyüme için yabancı sermayeye ihtiyaç duyan Nijer ise en yüksek orana sahiptir. Her 1.000 canlı doğuma göre 5 yaş altı çocuk ölümünde Müslüman ülkeleri arasında yaklaşık 110 çocuk ölümü ile Nijer lider pozisyonda, zengin körfez ülkesi olan Bahreyn ise en iyi durumdadır.

²² Ann Dale and John B. Robinson, *Achieving Sustainable Development*, Project of the Sustainable Development Research Institute, UBC Press, 1996, pp. 146-147.

Tablo 9. İslam Ülkeleri İçin 10 Sürdürülebilir Kalkınma Göstergesinin Kıyaslamalı Tablosu (2012-2013)*

Gösterge / Ülke	Doğrudan yabancı yatırım, net giriş (GSYİH, %)	5 yaş altı çocuk ölümlü (1.000 canlı doğum)	GINI index	Kuşırtıları (tehdit altında)	CO ₂ emisyonu(kişi başına metrikton)	Sağlık harcaması (GSYİH, %)	Eğitime kamu harcaması (GSYİH, %)	Eklebilir arazi (ülke alanına oranı, %)	Ormanları (arazi alanına oranı, %)	Kişi başına GSYİH (PPP, \$)
Afganistan	0.46	100	---	14	0.29	8.65	---	11.93	2.07	1606
Arnavutluk	7.45	15.4	28.96	5	1.49	5.97	3.27	22.59	28.25	10116
Azerbaycan	35.6	33.03	33.03	15	5.05	5.39	2.44	22.95	11.32	15643
Bangladeş	1.27	43.4	32.12	28	0.37	3.6	2.23	58.96	11.04	2252
Bahreyn	2.94	6.6	---	2	19.34	3.88	2.58	2.1	0.74	40083
BosnalHersek	2.07	6.9	33.04	6	8.09	9.89	6	19.73	42.84	8709.9
Brunei	5.07	9.7	---	22	22.87	2.28	3.45	0.76	71.42	71991
BAE	2.5	8.5	---	9	19.85	2.84	1.1	0.56	3.82	56275
Cezayir	0.73	25.8	35.33	8	3.33	5.25	4.34	3.17	0.62	12606
Mısır	1.06	22.3	30.75	10	2.62	4.99	3.76	2.81	0.07	10416
Endonezya	2.24	30.5	35.57	122	1.8	3.03	3.56	12.97	51.37	7872
Iran	0.93	17.5	38.28	22	7.68	6.71	3.61	10.87	6.8	15402
Irak	1.58	35	29.54	14	3.7	3.59	---	7.89	1.9	13635
Ürdün	4.83	19.3	33.69	8	3.44	9.83	4.95	2.41	1.09	11292
Kazakistan	6.77	17.9	28.56	22	15.24	4.18	3.06	8.48	1.22	17953
Kırgızistan	4.43	26.1	33.39	12	1.17	7.13	6.79	6.65	5.15	2736
Kosovo	4.55	---	---	---	---	---	---	27.56	---	8739.6
Kuveyt	1.56	9.9	---	6	31.32	2.53	3.76	0.56	0.37	8247.5
Lübnan	8.51	9.5	---	8	4.7	7.58	2.2	20.23	13.39	16431
Fas	2.96	31.5	40.88	9	1.59	6.4	5.38	18.03	11.54	6697.6
Malezya	3.17	8.5	46.21	45	7.68	3.95	5.94	2.94	61.73	19997
Katar	0.17	8.4	---	4	40.31	2.16	2.45	1.12	0.0	124785
Filistin	1.75	22.5	34.46	8	0.62	---	---	7.48	1.52	4071.2
Pakistan	0.38	87.8	29.63	29	3.15	---	---	27.48	2.08	4138.7
Umman	1.33	11.5	---	8	20.41	2.62	4.32	0.11	0.01	46430.4
Nijer	12.4	109.7	31.16	7	0.09	7.16	4.44	12.55	0.93	828.8
Suudi Ar.	1.66	16.1	---	15	17.04	3.21	5.14	1.47	0.45	45291.6
Sudan	3.67	78.8	35.29	15	0.31	7.25	---	8.86	23.18	3524
Tacikistan	2.59	49.3	30.77	9	0.37	5.76	4	6.14	2.93	2212
Türkmenistan	8.86	57	40.77	12	10.52	1.98	3.9**	4.13	8.78	11360.5
Tunus	3.44	15.8	35.79	5	2.45	7.04	6.17	18.27	6.69	10235
Türkiye	1.67	20.4	40.04	16	4.13	6.29	2.86	26.74	15.04	16195.2
Özbekistan	1.32	43.9	35.19	12	3.66	5.89	7.42	10.23	7.68	4412.5
Yemen	0.00	53.6	35.91	12	0.96	5.53	5.15	2.36	1.04	3760.7

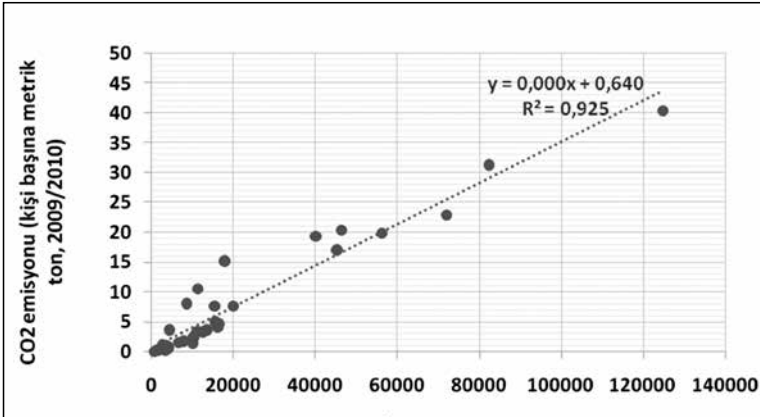
*- bazı ülkeler için daha önceki yılların rakamları kullanılmıştır; (Tabloda kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası meta veri tabanı). ** - Türkmenistanla ilgili en son istatistik güncellenme 1991 yılında yapılmıştır.

Önemli çevre göstergesi tehdit altında olan kuş türlerinin sayısına göre Endonezya'nın durumu diğer ülkelere kıyasla daha kötüdür. Katar ise bu sorunun en az yaşandığı ülke durumundadır. Ama Katar İslam ülkeleri arasında en fazla kişi başına metrik tonla CO₂ emisyonu olan ülkedir; az gelişmiş ülkelere kıyasla olan Nijer ise bu listenin sonundadır. Sağlık harcamalarının GSYİH'a oranı Bosna-Hersek'te en yüksek, Türkmenistan'da ise en düşüktür. Eğitim ve kamu harcamalarının GSYİH'a oranı Kırgızistan'da en yüksek, Birleşmiş Arap Emirlikleri'nde ise en aşağı olarak gözlemlenmektedir. İslam ülkeleri için stratejik sorun niteliğinde olan ekilebilir arazilerin genel ülke arazisine oranı Bangladeş en avantajlı, Umman ise en dezavantajlı durumdadır. Orman alanlarının genel arazi alanına oranı Brunei Sultanlığında yüksek, Katar'da ise neredeyse yok diyebileceğimiz düzeydedir. Gelirlerin adil dağılımı üzerinden sosyal eşitliğin mevcut düzeyini gösteren GINI endeksinde Arnavutluk en avantajlı, Malezya ise en dezavantajlı durumdadır.

İslam ülkelerinde ekonomik refah (kişi başına gelirle ölçülebilir) düzeyi yüksek olan ülkelere karbondioksit emisyonu gibi olumsuz çevresel etkiler de yüksek orandadır. Bu ise İslam ülkelerinin “Kuznets eğrisi”ndeki dönüm noktasına (*turning point*) henüz ulaşmadığını sergilemektedir.²³ İslam ülkelerinde (araştırmada verileri kullanılan 33 ülke) kişi başına gelirin 1% artışı, CO₂ emisyonunun 0.03% artışına neden olabilmektedir.

Grafik 5. Ekonomik Refah ve Çevre İlişkisi (“Kuznets eğrisi” yaklaşımı)

Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

²³ “Kuznets eğrisi” literatürde genelde kükürt içeren bazı kirleticiler için uygulanıyor.

Aslında yukarıdaki iki değişken arasındaki korelasyon yüksektir. Gelir düzeyi ve yoksulluk sürdürülebilir kalkınma ve çevre sorunlarının çözümünü özellikle az gelişmiş ülkeler için kalıcı veya kronik bir soruna dönüştürüyor.²⁴ İslam ülkelerinde de gözlemlenebilen sürdürülebilir olmayan üretim ve tüketim alışkanlıkları hükümetlerin insanlara kaliteli yaşama yönelik hizmet götürmesi sürecini de zora sokuyor. Çölleşme, hava kirliliği, orta ve yüksek düzeyde sera gazları emisyonu, ekilebilir tarımsal alanların azlığı, su kaynaklarının sanayi atıkları ile kirlenmesi, doğal alanların ve bitki-hayvan çeşitlerinin ekolojik açıdan tehdit altında olması, gıda yetersizliği gibi ciddi sorunlarla karşılaşan bazı İslam ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma ve çevre politikalarının yeniden gözden geçirilmesi gereklidir. Sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamak ve çevre sorunlarını çözmek için eğitime, sağlığa, toprakların korunmasına ve diğer doğal kaynakları iyileştirme çalışmalarına kaynak ayırmak için gerekli sermaye birikimi ve kamu maliyesi olmayan ülkelerin yüzde iki veya yüzde üçlük yıllık nüfus artımı sorunları kısır döngüye hapis ediyor.²⁵ Çevre sorunlarına daha kalıcı olan çözümler üretmek için İslam Konferansı Örgütüne üye olan ülkelerin teknolojik gelişmelere ve Ar-Ge çalışmalarına önem vermeleri gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ve çevre politikalarının verimli bir biçimde uygulanması için gerekli yasal düzenlemeler, tüm toplumsal aktörlerin (sivil toplum, özel sektör ve yerel topluluklar) sürece dâhil edilmesi, bölgesel işbirliğinin artırılması önemli faktörlerdir.²⁶ Gelişmekte olan Türkiye gibi İslam ülkelerinin yeni çevre dostu teknolojilerin transferi ve yaygınlaştırılması için uluslararası yatırım ve finansal mekanizmalardan etkili bir biçimde faydalanması önemlidir.²⁷

²⁴ Hakan Konac, *Journal of Economic Cooperation*, Vol. 25, Issue 4, 2004, pp. 1-60.

²⁵ Rodney White, "Strategic Decisions for Sustainable Development in the Third World", *Third World Planning Review*, 16/2, Collection 5 (with 1996-2000 update), Periodicals Archive Online, 1994, pp. 104-105.

²⁶ Hakan Konac, "Environmental issues and sustainable development in OIC countries", *Journal of Economic Cooperation* 25/4, 2004, p. 40.

²⁷ A. Deniz Özdemir, Dilek D. Yazıcı, Nurcan Yağımlı ve Funda Pılgır, "İklim değişikliği etkilerine uyum", T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, 2009, s. 21.

7. Sonuç

Sürdürülebilir kalkınma için ekonomik kalkınmaya, ekonomik kalkınma için ise ekonomik büyümeye ihtiyaç duyulmaktadır. İslam ülkelerinde ekonomik büyüme son 5 yılda bir kaç istisna dışında genelde pozitif olmuştur (%1-10). Bir çok İslam ülkesinde ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi ve onun kalkınmaya dönüştürülmesi önemli bir gündem maddesini oluşturmaktadır.

İslam ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma göstergelerinden bazılarının kıyaslamalı analizi yapılacak olursa performansların farklı olduğu görülecektir. Kritik göstergelere baktığımız zaman bazen aynı ülkelerin birden fazla göstergede başarı veya başarısızlık sergilediğini de söyleyebiliriz. Kişi başına düşen gelir ortalaması İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamada gerekli olan maddi kaynaklara ve gelirlilik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Ama sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya ve uygulanan sürdürülebilir çevreye yönelik devlet siyasetlerinin ve kurumların kalitesi sorunludur. Kurumsal kaliteyi arttırmadan etkin politika oluşturmak ve uygulamak zordur.

Zayıf sürdürülebilirlik için aranan şart tasarruf oranının toplam kapital değerini azalmasına denk olması, güçlü sürdürülebilirlik için aranan şart ise tasarruf oranının toplam kapital değerini azalmasından büyük olmasıdır.

Bazı müslüman ülkelerin ekonomilerine baktığımız zaman toplam tasarrufun GSYİH'ya oranının petrol ve doğal gaz gibi doğal kaynaklarla zengin ülkelerde daha yüksek olduğu görülmektedir. İslam ülkelerinde ekonomik refah (kişi başına gelirle ölçülebilir) düzeyi yüksek olan ülkelerde karbondioksit emisyonu gibi olumsuz çevresel etkiler de yüksek orandadır. Bu ise İslam ülkelerinin "Kuznets eğrisi"ndeki dönüm noktasına (*turning point*) henüz ulaşmadığını göstermektedir. İslam ülkelerinde (araştırmada verileri kullanılan 33 ülke) kişi başına gelirin 1% artışı, CO2 emisyonunun 0.03% artışına neden olabilir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramını ve teorik yaklaşımlarını İslami yaklaşım açısından çalışan az sayıda da olsa araştırmacılar ve onların değerli araştırmaları mevcuttur. İslamda servet birikiminin ahlaki ve hukuki açıdan doğru yollara baş vurularak gerçekleştirilmesinin istenmesi, adaletli bir sosyal yaşam için gelirlerin yeniden bölüşüm

mekanizmalarının oluşturulması, refahın bireysel hak olmasının tanınması, ikili ilişkilerde mutlak olarak dürüstlük şartının aranması gibi, bu dinin tam anlamıyla kuşatıcı bir sürdürülebilir kalkınma paradigması olmasa bile bu meselenin mikro fenomen gibi temellerini pozitif yönde etkileyici kuralları vardır.

Sürdürülebilir kalkınma veya sadece kalkınma konsepti sonsuz zaman horizonunu içermektedir. Oysa politik kararlar belli zaman diliminde alınmaktadır. Bu ise İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma planlarını çoğu zaman kesintiye uğratmaktadır. İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri pratik düzeyde bölgesel ve geniş uluslararası sürdürülebilir kalkınma gündemine katkı sağlayabilir. Onlar bu alandaki ilerlemeyi ölçmenin yanı sıra, ülkeler arasındaki işbirliğinin daha da geliştirilmesi için bir araç olarak hizmet verebilir.

BM gibi uluslararası örgütlerin dikkat çektiği (a) “yeşil işler”, gençlerin istihdamı ve sosyal içerme, (b) enerjiye erişim, verimlilik, sürdürülebilirlik, (c) gıda güvenliği ve sürdürülebilir tarım, (d) su kaynaklarına erişim, (e) sürdürülebilir şehirler, (f) okyanuslar, balıkçılık yönetimi ve diğer deniz kaynaklarının korunması, (g) felakete hazırlıklı olmada geliştirilmiş esneklik gibi öncelikler İslam ülkeleri için de önemlidir.

Gelişmekte olan İslam ülkelerinin çevre dostu yeni teknolojilerin transferi ve yaygınlaştırılması için uluslararası yatırım ve finansal mekanizmalardan etkili bir biçimde faydalanması da önemlidir. Sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın önemli bir ön şartı olan inovasyon ve teknolojik dönüşüme dayalı ekonomik büyümeye ulaşılmazsa, özellikle orta gelir düzeyinde olan İslam ülkelerinin kronik kalkınma sorunları ile karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç olarak; İslam ülkelerinde milli gelirden araştırma-geliştirme ve inovasyona daha büyük payın ayrılması, çevreyi olumsuz etkileyen endüstriyel üretimlerin ekonomideki payının aşamalı olarak azaltılması, sürdürülebilir enerji, sürdürülebilir ulaşım, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir üretim ve tüketim alanında farkındalığı yükselten projelerin uygulanması, sosyal ve ekonomik hayatı pozitif etkileyecek yapısal reformların hayata geçirilmesi gibi uygulamaların yapılması sürdürülebilir kalkınma performansının İslam ülkelerinde yükselmesinin temel taşları olabilir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Urungu. “Sürdürülebilir kalkınma: uygulamalı antropolojinin eylem alanı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 24, 2010.
- Ann Dale, John Robinson. *Achieving Sustainable Development*, Project of the Sustainable Development Research Institute, UBC Press, 1996.
- Ansari, Mohammed. “Islamic Perspectives on Sustainable Development”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 11/3, Collection 7, Periodicals Archive Online, 1994.
- Bebbington, Jan. *Accounting for Sustainable Development Performance*, CIMA Publishing, Elsevier, 2007.
- Birleşmiş Milletler. “Çevresel ve Ekonomik Hesaplar Sistemi” Rehberi, 2003, s. 4. unstats.un.org/unsd/envaccounting/seea2003.pdf (Erişim: 10.12.2014)
- “Current Ideas on Sustainable Development Goals and Indicators”, *RIO Issues Briefs*, Produced by the UNCSD Secretariat No. 6, 2012.
- “Global Sustainable Development Report”, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Division for *Sustainable Development*, 1 July 2014.
- Haleem, Harfiyah Abdel. *Islam and the Environment*, Ta-Ha Publishers Ltd, 1999.
- Harris, Jonathan M. “Basic Principles of Sustainable Development”, *Global Development and Environment Institute Working Paper: 00-04*, Tufts University, USA, 2000.
- Hossain, Dewan Mahboob. “Sustainable Development and Islam: Is Religious Teaching Invalid?”, *Middle East Journal of Business*, Vol. 9, Issue 1, 2014.
- Keleş, Ruşen. *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.
- Khan, Mushtaq H. “Social justice and sustainable development in Muslim countries”, Department of Economics, SOAS, University of London, 2005.
- Konac, Hakan. “Environmental issues and sustainable development in OIC countries”, *Journal of Economic Cooperation*, 25/4, 2004, pp. 1-60.

- Odeh Rashed, Al Jayyousi. "Islam and Sustainable Development: New Worldviews", *Transformation and Innovation Series*, 2012.
- Özdemir, A. Deniz, Dilek D. Yazıcı, Nurcan Yağımlı ve Funda Pılgır. "İklim değişikliği etkilerine uyum", T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, 2009.
- Peter Rogers, Kazi F. Jalal, John A. Boyd. *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge, 2007.
- Stevens, Candice. "Measuring Sustainable Development", *OECD StatisticsBrief*, No. 10, 2005.
- "The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development", The International Bank for Reconstruction and Development, World Bank, *Commission on Growth and Development*, 2008.
- Tıraş, H. Hayrettin. "Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: teorik bir inceleme", *KSÜ İİBF Dergisi*, S. 2, 2012, s. 57-73.
- White, Rodney. "Strategic Decisions for Sustainable Development in the Third World", *Third World Planning Review*, 16/2, Collection 5 (with 1996-2000 update), Periodicals Archive Online, 1994, pp. 103-115.
- Zeyneb, Hafsa Orhan Aström. "Paradigm Shift for Sustainable Development: The Contribution of Islamic Economics", *Journal of Economic and Social Studies* Vol. 1.
- Zubair Hasan. "Sustainable development from an Islamic Perspective: meaning implications and policy concerns", International Islamic University of Malaysia, J.KAU: *Islamic Economics*, Vol. 19, No. 1, pp: 3-18 (2006 A.D/1427 A.H), 2011.

Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)

İrfan KALAYCI¹

Öz

Bu makalenin amacı, bir sürgün toplumu olan Çerkeslere farklı pencerelerden (*tarih, kültür ve iktisat*) bakmak ve görünenleri bellekte toplamaktır. Kafkasya, Çerkes halkının dâhil olduğu bir tür “*etnik kazan*”dır. Bu “*kazan*” aslında bir “*kazanç*”tır. Bu zengin coğrafya İpek Yolu’nda bir “*kavimler kapısı*”dır. Bu kapının önünde pek çok savaş çıkmıştır. Çerkeslerin tarihi İÖ 6.-3. yüzyıllarda başlar. Bu halk Kuzeybatı Kafkasya’da doğmuş, çoğalmış ve dağılmıştır. Kuzey Kafkasya’da “*Maykop kültürü*”nden gelen çok değişik kavim ve boylar genel olarak “*Çerkes çatisi*” altında toplanmaktadır. 1864 tarihi Çerkesler için bir kırılma noktasını ve büyük bir sürgün dramını anlatmaktadır. Çerkesler Kafkas-Rus savaşları sonucunda Osmanlı topraklarına sürgün edilmişlerdir. Şu anda dünyada pek çok ülkede 3 milyon civarında bir “*Çerkes diasporası*” oluşmuştur. “*Nart destanları*” ışığında Çerkeslerin mitolojik geçmişleri ve günümüze yansıyan dil, din, inanç ve gelenekleri hakkında kültürel bilgiler elde edilebilmektedir. Çerkeslerde yazısız kanunlar (“*habze*”) vardır. Aile terbiyesi, “*kaşenlik*” ve akraba dışı evlilik sonderece önemlidir. Demokratik bir yapıya sahip olan Çerkes toplumu, anavatan Rusya’da az gelişmiş bir ekonomi ile idare etmektedir. Türkiye Çerkesler için en yakın ve en büyük diasporadır. Bu iki devletin benzeştirme-bütünleştirme politikaları Çerkes halkını da etkilemektedir. Gelecekte anavatan Çerkesya’ya dönüp dönmek bu halk için ciddi bir ikilemdir.

Anahtar kelimeler: *Çerkesler, tarih, sosyo-kültür, iktisat, gelecek.*

¹ Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü (Malatya), irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Cherkessia (Circassians) in terms of History, Culture and Economy

Abstract

The purpose of this article is to have a look from different points of view (*history, culture, and economy*) to the Circassians who are exposed to continuous exile throughout history and to note the combined emergents to the history. Caucasus is a kind of “*ethnic cauldron*” which includes Circassian people as well. This “*cauldron*” is actually a “*gain*”. This rich geography is a “*gate of tribes*” on the Silk Road. Many wars had broken out front of this gate. Circassians’ history begins b.c. 6th-3rd centuries. This community was born, multiplied and spread in the Northwest Caucasus. Many different tribes and clans originated from the “*Maikop culture*” in the North Caucasus were gathered under the “*Circassian roof*”. Date 1864 is a breaking point for Circassians and also describes a great drama of exile. Circassians were deported to the Ottoman lands, as a result of the Russo-Caucasian wars. Currently the “*Circassian diaspora*” reached up to 3 million people in many different countries. In the light of the „*Nart sagas*”, culturel information over Circassians’ mythological past, language, religion, traditions and beliefs can be obtained. There are unwritten rules (“*xabze*”) in the Circassian social life. Family discipline, “*kashen*” and unrelated marriage with non-relatives are extremely important. Democratically structured Circassian society is getting by an underdeveloped economy in their homeland, Russia. Turkey is the largest and closest diaspora for the Circassians. Assimilation and integration policies of these two states affect Circassian people as well. To return or not to return to the homeland Cherkessia in the future is a serious dilemma for this nation.

Keywords: *Circassians, history, socio-culture, economy, future.*

Giriş

“*Sen kendi kendini ara / Kimse aramayacak seni
Kendi kendini bul...*”

Kuyeko Halbi

Kafkasya, çok sayıda kavmi / halkı içinde taşıyan oldukça büyük ve derin bir kazandır. Kafkasya’yı büyüleyici bir coğrafya, tarih ve uygarlık haline getiren işte bu zengin “etnik kazan”dır. Dolayısıyla bu “kazan” aslında bir “kazanç”tır.

“*Kazan-kazanç*” denkleminin sığ mantığına göre, diğer değişkenler sabit iken, etnik ve kültürel değerlerin niceliğine bağlı kazan büyüdükçe manevi kazanç da artar. Kafkasya bir yönüyle böyle bir denklem üzerine kurulmuştur. İşin içine *jeo-stratejik* ve *jeo-ekonomik* çıkarlar girdiğinde ise kazanda aşırı kaynamalar olmuş, içindekilere zarar vermiştir. Ve Kafkasya, Sanskrit dilindeki anlamına uygun olarak, “*beyaz, karlı yanardağ*”, emperyal devletlerin bölge üzerindeki oyunları yüzünden volkanik patlamalara sahne olmuştur.

Çerkesçedeki anlamıyla “*ışık veren güzeldağ*” demek olan Kafkasya, zaman zaman karanlığa boğulmuştur. Tarihi boyunca birçok ırkın / milletin / kavmin (“*homo Caucasus*”) beşiği olan Kafkasya, korkunç işgaller, savaşlar ve özümleme - benzeştirme (asimilasyon) politikalarının etkisiyle yine aynı unsurların mezarı olmuştur. Şu anda bazı ırklar / milletler / kavimler hayattaysa, verdikleri tarihsel mücadeleye ve kuşaktan kuşağa geçen sağlam *kültürel* özelliklerine borçludurlar.

Hayatta kalmayı başarmış bir halk da Çerkeslerdir ve onlar da diğer halklar gibi bu kazan ve kazancın bir bileşenidir. Çerkesler alınıp çıkarıldığında bu kazanda bir eksiklik ve yoksunluk görülecektir. Çerkesler uzun bir geçmişe ve umutlu bir geleceğe sahiptir. Geçmiş ve gelecek arasında yaşadıkları ve yarattıkları onların *sosyo-kültürel aynasını* yansıtmakta ya da o aynadan yansımaktadır.

Dünyada en kalabalık Çerkes nüfusu Kuzey Kafkasya’da değil, Türkiye’de bulunmaktadır. Bunun nedeni, Rus-Kafkas Savaşı (1817–1864) ya da Rus-Çerkes Savaşı’ndan (1763–1864) sonra Rusların eline geçen Çerkes topraklarında yaşayanların büyük bölümünün Osmanlı topraklarına sürgün edilmesidir. Tarihe “*Çerkes sürgünü*” olarak geçen bu olayla birlikte dünya “*Çerkes diasporası*” gerçeği ile de tanışacaktır.

Türkiye’de yaşayan ve ‘ötekileştirilmeyen’ etnik bir unsur olan Çerkesleri yakından incelemeyi amaçlayan bu makale, üç ana bölümden oluşmaktadır: “*Çerkeslerin kimliği ve sürgün tarihi*” başlığını taşıyan 1. bölümde, önce Çerkes halkının tarihsel geçmişinden ve doğup yaşadığı coğrafya olan Çerkesya’dan sözedilmekte; sonra, bu halkın Rus baskısından dolayı Osmanlı topraklarına sürgün edilme süreci ve Cumhuriyet Türkiye’si’nde tabi tutulduğu uyumlaştırma-bütünleştirme politikalarına ve onların ana vatana dönüş niyetine yer verilmektedir. 2. bölümde “*Çerkeslerin sosyo-kültürel özellikleri*” irdelenmektedir. İlk göze çarpan, bu halkın inanç, tören, eğlence, vb. geleneklerini anlatan “Nart destanları”dır. Maykop kültürü etrafında gelişen Çerkesya’da Adigece, Kabadeyce vd. konuşulan yerel diller ve bu dillerde verilen edebi eserler; ayrıca, Çerkeslere özgü geleneksel hukuk, evlilik kurumu, kaşenlik, aile terbiyesi, giyim-kuşam, mutfak-sofra ve eğlence kültürü anlatılmaktadır. 3. bölüm, Çerkeslerin dünya iktisat tarihindeki rolleri, zanaat ve ticaretteki çeşitli faaliyetleri, kapitalist ve sosyalist sistemlere karşı mesafeli tutumlarının yanısıra; Çerkesya’nın, zafiyetleri ve potansiyelleri çerçevesindeki “*demografik ve iktisadi yapısı*” ile ilgilidir. Sonuç bölümünde ise Çerkes toplumunun bazı somut sorunları saptanarak bu sorunlara karşı pratik çözümler önerilmiştir.

1. Çerkeslerin Kimliği ve Sürgün Tarihi

*“İnsanları yurtlarından söküp atabilirsiniz,
fakat yurtlarını kalplerinden asla çıkartamazsınız!”*

Anonim

Kafkasya, bir sebze / meyve kabına benzetilebilir. Bu kapta değişik-farklı renkte unsurlar bulunmaktadır. Kafkas kavimleri ya da etnik unsurları üç grupta toplanabilir:¹

1. *grup*; Çerkesler (Abhazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Net-haçlar, Çebinler, Hatkolar, Khegaklar, Baskheğler, Şapsıgler, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatkoılar, Abzehler, Besleneiler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-kumuklar), Lezgiler, Agular, Çakurlar.

2. *grup*; Türkler (Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karacay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar, Türkmenler).

¹ Ayrıca bkz. Aytekin Yılmaz, *Etnik Ayrımcılık: Türkiye, İngiltere, Fransa, İspanya*, Vadi Yayınları, Ankara, 1994.

3. grup; Hint-Avrupa kavimleri (Ariler); Osetler, Ermeniler, Farslar, Tatlar, Taalişler, Svanitler, Ruslar, Alanlar.

Bu kavimlerin hepsinin, tarihi *İpek Yolu*'nda tespih taneleri gibi sıralanıp birbirlerine eklemledikleri görülmektedir. Kafkasya, aynı zamanda bir *kavimler kapısı*dır. Bu kapının önünde pek çok savaş çıkmış, barış antlaşması yapılmıştır.

1.1. Çerkeslerin Tarihi ya da Tarihteki Çerkesler

Çerkesler Kuzeybatı Kafkasya'da doğmuş, çoğalmış, serpilmiş bir halktır. İÖ 6. yüzyıldan bu yana Azak Denizi, Karadeniz ve Gürcistan'a kadar uzanan kıyıların ve toprakların oluşturduğu üçgen bölge, genel anavatanları kabul edilir. Bu uzun tarihsel süreçte bu halka Sindai, Kerketai, Zikkoi, Zyghoi gibi değişik adlar atfedilmiştir. İlk atalarının *Hattiler* ya da Grek kaynaklarına göre Sindler ve Meotlar olduğu varsayılan Çerkesler, milli destanları Nartlarda "Cirt"/"Çit"/"Çint" biçiminde geçen yer ve topluluk adlarıyla anılırlar. Araplar onlara "Kerkes", Cenevizliler "Kirkasi"; ülkelerine de "Zichhia" diyorlardı. Kafkasyolog A.Dirr (1908), Çerkes etniğinin İÖ 2. yüzyılda "Kerket" adından türetildiğini yazmıştır.²

Berje (1858); Kafkas kavimlerini, dağlı kavimler olarak adlandırmış ve birbirinden farklı dillerde konuşan (Tatarlar hariç) 7 ana grupta (Kartvel, Abhaz, Çerkes, Oset, Ubih, Lezgi, Çeçen) toplamış ve bu kavimler içinde 19. yüzyıl ortasına kadar en kalabalık kavim (291 bin kişiyle) (birçok koldan oluşun) Çerkesler olmak üzere Dağlı Kafkasların toplam nüfusunu yaklaşık 398 bin kişi olarak kaydetmiştir.³ Çerkeslerin etnografyasına topluca bakıldığında onların şu 3 grupta toplanabileceği görülmektedir:⁴ i-Kendilerine Adighe⁵ genel adını veren Çerkesler; ii-Adighe olduğunu söyleyen ama dil bakımından bir öncekinden daha büyük farklılık gösteren Ubihlar; iii-Abhaz-Abhaza grubu.

² Yedic Batray Özbek, "Çerkes Sözcüğünün Kaynağı", *Circassian Center*.

³ Adolf Berje, *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*, Çev. M. Papşu, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 11-19.

⁴ Aytek Namıtok, *Çerkeslerin Kökeni*, 1.Kitap, Çev. A. Çeviker, 2.b., KafDav Yayınları, Ankara, 2009, s. 4-15.

⁵ A'D, A'DE, A'T, DI, TI Adıg "baba", GHE "erkek cinsel organı" demektir. Yani Adıgheler kendilerine "(Adem) Babanın çocukları" demektedirler. (Aktaran; Kudret Emiroğlu, "İnsaniyet ve Kavmiyet", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, s. 100.)

İÖ 8.-7. yüzyıldan⁶ itibaren geç Orta Çağ dönemine kadar K.Kafkasya stepleri -bir kısmı Adıgelerin atası / akrabası / komşusu- değişik kavimlerin / aşiretlerin / halkların gelip geçtiği bir tür uzun koridor olmuştur. Met'in aktardığına göre;⁷ Çerkeslerin, Arap kökenliliğine ilişkin inanışlar olsa da, daha çok “ari” yani “*Hint-Avrupa*” soyundan geldikleri konusunda genel bir uzlaşma vardır. Bunun gerekçelerinden biri, Çerkesçe’de bazı sözcüklerin Fransızca, Rumca ve Farsça ile benzer olmasıdır. Çerkesya’nın ana kaynağını oluşturan ilk / eski Adıge’nin tarihi, Küçük Asya’da (Kapadokya yöresinde) konuşlanmış Hititler olarak da bilinen Hattiler’e kadar götürülebilir.

Çerkesler için tarih boyunca genellikle “*Dağlı Kafkaslar*” lakabı yakıştırılmıştır. Dünyanın görünüşünü sıkça değiştiren tüm olaylara karşın Kafkas dağ ve ormanlarında yerleşmiş küçük halkların dilleri, fiziksel tipleri, milli karakterleri genelde bozulmamıştır. Bu kadar küçük bir alanda, böylesine etnik bir tutuculukla bu kadar çok sayıda farklı halkı başka yerde bulmak zordur.⁸

K.Kafkasya’da -arkeologlara göre- İÖ 3. binyılda, Mezopotamya’nın havasını yansıtan “*Maykop kültürü*”⁹ doğup gelişmiştir. Neolitik oda tipi mezarlara bakılırsa, ölümler, -defincileri kıskırtacak kadar- zengin altın ve gümüş eşyalarla dolu mezarlara gömülmekteydi. K. Kafkasya’da demirin tarihi İÖ 8. yüzyıla kadar gitmektedir. Özbay’ın işaret ettiği F. Engels’e göre, tarihte bir devrimi simgeleyen, demir cevherinin eritilerek metalin elde edilmesi “*demir kılıçla balta dönemi*”ni başlatmıştır. Arazilerin ve ormanların tarımsal alana dönüştürülerek tarımsal üretim ancak demirden yapılmış aletler sayesinde olmuştur. Demir aletlerini kullanma gücünü daha çok erkekler gösterdiğinden, Kafkasya dâhil dünyadaki toplumsal düzenler genellikle hep “*babaerki*” (patriyarkal) düzen şeklinde cereyan etmiştir.¹⁰

⁶ Bu dönemi İÖ 18.-17.yüzyıla kadar daha gerilere götüren tarihçiler de vardır. Bu dönemde, Adıgelerin ilk atası olarak Meotların gömü, mezarlık ve demir çağına ait aletlerle ilgili arkeolojik bulgular için bkz. N.V. Anfimov ve P.U. Autlev (Red.) (2011, 1989), *Meotlar Adıgelerin Ataları*, Çev. K. Yükseler, KafDav Yayınları, Ankara, 1989, 2011.

⁷ Met İzzet (Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa) , *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca’dan) Çev. F. Huvaj, Ankara: Adıge Yayınları, 2002, s..86, 103, 111, 113, 191; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi II (Evrikalarım-Bulduklarım)*, (Osmanlıca’dan) Çev. D. Erdinç, Adıge Yayınları, Ankara, 2009, s. 15.

⁸ Aytek Namıtok, *Çerkeslerin Kökeni*, 1.Kitap, Çev. A. Çeviker, 2.b., KafDav Yayınları, Ankara, 2009, s. VII..

⁹ Bu kültüre adını veren *Maykop / Miyekhuaepe*, Adıge Cumhuriyeti’nin başkentinin de adıdır. Anılan mezar örnekleri burada bir müzede sergilenmektedir.

¹⁰ Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2.b., Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 13-15.

Öte yandan, H. B. Zekeriya'nın dile getirdiği söylenceler ve Nartlar, Çerkes halkının bir zamanlar Adige topraklarında yaşadıklarını anlatmaktadır:¹¹

“*Adigeler*, Ketay (babaları) ile Kutay'dan (anneleri) türediler. Onların *Adig* isminde bir çocuğu, Adıg'ın da yedi tane oğlu vardı. Ardından onlar da aileler kurarak birbirlerine yakın yerlere yerleştiler. En büyüklerinin ismi Kumıku diğer kardeşlerin ismi Kebartay, Kereşay, Çemguy, Abzegh, Bjedugh, Shapssugh'dı. Onlar Ketay ülkesinden ayrıılıp Kafkasya'ya geldiler ve Hazar denizinden Karadeniz'e kadar olan geniş topraklara egemen oldular. Abzeghlerin yaşadıkları topraklar ise yaz ve kış zirvesinde beyaz bir şapka gibi kar olan Fışt dağı yakınlarıydı. Aynı zamanda Mezmay deresi havzasında da yaşıyorlardı. İşte Adıglerin kökeni ve doğuşu tarihte böyle yer almıştı.”

1.2. Çerkesya: Talihsiz Bir Coğrafya (mı?)

F. Braudel'in Akdeniz uygarlığı tahlilinden esinlenilerek, Kafkasya kıyısında üç ayrı ada; *Çerkesya*, *Abhazya* ve *Megrelisatan* belirlenebilir. Bu üç adanın kollarının uzandığı coğrafyalara (İspanya'dan İtalya'ya, Yunanistan'dan Suriye'ye ve Konstantinopolis'ten Trapezund'a) bakıldığında görülecektir ki, Çerkesya tüm tarihi boyunca Akdeniz uygarlıklarının etkisi altında kalmıştır.¹²

Fetgeri'nin vurguladığı gibi, tarih ve milli anılar, Çerkesleri yalnız iki ünvan ile tanımış, kaydetmiş ve tanımlamıştır:¹³ Bu iki ünvandandan biri Türk, Tatar ve Ruslarca “*Çerkes*” (Tcherkesse), Avrupalılarca “*Sirkasiyen*” (Circassien), Araplarca “*Seakise*”; diğeri de Çerkeslerin en eski zamanlardan beri bizzat kendilerini tanımladıkları “*Adige*”dir. Kısaca, Çerkeslere “*Çerkes*” adını yabancılar, Adige adını ise kendileri vermiştir; dolayısıyla “*Çerkes*” adı yabancı iken “*Adige*” ise millidir.

Adige Çerkeslerin dışında K. Kafkasya'da kümelenmiş ve komşulaşmış Karaçay, Kabarbey, Çeçenya, vd. Çerkesler de bulunmaktadır. K. Kafkasya, 9 cumhuriyetin oluşturduğu bir bölgedir (Harita 1).

¹¹ Anjel Çuvuik, “Hacı Brant Zekeriya'dan Tarih Mirası”, Çeviri: H. Açumi, *Adige Mak Gazetesi*, Aralık 2012.

¹² Bella S. Agrba ve Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı: Adige Ülkesinin Özgün Tarihsel ve Kültürel Nitelikleri*, Çev. O. Uravelli, 2.b., KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 13.

¹³ Mehmet (Şoenü) Fetgeri, *Tüm Eserleri: Çerkeslerin Aslı (Tanrı Soyundandır)*, Çev. D. Erdiç – M. Bozkurt, Kafdav Yayınları, Ankara, (1922, İstanbul) 2007, s. 35 ve 46.

Harita 1: Kuzey Kafkasya Bölgesindeki Cumhuriyetler

Alman antropolog G. Herder (18. yüzyıl), Çerkesya'yı '*kadın güzelliğinin vatanı*' olarak tanımlamıştır: İnsan beden / yüz yapısı açısından saat akrebi bu ülkede tam orta yerde donup kalmıştır. Terazinin bir kefesinde Yunanistan, diğerinde Hindistan, Batı ve Doğu vardır. Avrupalıların da ticaret ve savaş yoluyla ortaya çıkan etkileşimden dolayı bu yüz güzelliğine sahip Kafkasya'dan tam tersi bir tip değildir. Bir iddiaya göre, yüzdeki zarif çizgiler ve simetrik beden fantezi değildir ve eğer Türk ve İran ırklarında fiziksel bir güzellik oluştuysa bunu Çerkes halkıyla karışmalarına borçludurlar.¹⁴

Çerkesya'nın, -doğruluğu tartışılrsa da-, Çerkeslerin şanssız bir tarih süreci yaşayageldiğini düşünenler, bu durumu büyük bir olasılıkla Rusya'ya bağlarlar. Zira Rusya, Çerkeslerin de dâhil olduğu çok çeşitli bir milletler / kavimler topluluğu gibi görünse de, Berzeg'in dikkat çektiği üzere,¹⁵ Çerkeslere göre Rusya bir "*milletler hapishanesi*"dir. Ruslar topraklarını ve bölgedeki politik etkilerini genişletmek için Çerkesya'ya bağımsızlık hakkı tanımamıştır.

¹⁴ Bella S. Agrba ve Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı: Adıge Ülkesinin Özgün Tarihsel ve Kültürel Nitelikleri*, Çev. O. Uravelli, 2.b., KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 35-37.

¹⁵ Sefer E. Berzeg, *Soçi'nin Sürgündeki Sahipleri Çerkes-Vubıhlar*, Takav Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 8.

1.3. Çerkes Sürgünü ve Diaspora

“... ben yaşlı, yaralı, ben, ne oralı, ne buralı... ben diasporalı;. Ben aykırı, kırgın... ben, çok yorgun bir atım.”¹⁶

Coğrafi anlamda yer değiştirme hareketine göç (hicret); göçün zorla yapılmasına ise *sürgün* (tehcir) denir. Sürgün edilen, kovulan insanlar başka yerlere yerleşince onlara *göçmen* (muhacir) denir. Genelde Dünya tarihi ve özelde Kafkasya tarihi aynı zamanda kitlesel sürgün / göç tarihidir. Çerkes toplumu da bu tarihin dramatik bir parçasıdır. Sürgün edilenler / göç edenler bir *diyaspora* (dışarıdakileri)¹⁷ oluştururlar.

Kişileri, aileleri, toplulukları göçe iten nedenler “*itici*” (anayurtta baskı, terör, savaş, kıtlık, vb. sorun) ve “*çekici*” (gidilecek ülkede refahın ve güvenlik düzeyinin yüksekliği) olmak üzere iki grupta toplanır. Göçlerin; sosyo-ekonomik farkları azaltma, uyum, beyin göçü, bütünleşme şeklinde çeşitli sonuçları bulunmaktadır. Çerkes ve diğer Kafkas halklarının da içinde yaşadıkları Rusya’nın emperyalist-yayılmacı, baskıcı ve “*Ruslaştırma*” politikaları, Kafkas topluluklarının 19. yüzyılda Osmanlı devletine göç etmesine yol açmıştır. Osmanlı devletindeki çekici etmenlerden çok, anayurt Kafkas topraklarındaki itici etmenlerden dolayı göç nedenleri oluşmuştur.¹⁸

Dünyada hemen her toplum için tarihte bazı kırılma noktaları vardır. 21 Mayıs 1864 günü de Çerkesler için bir kırılma noktasını ve büyük bir dramı anlatmaktadır, zira o tarihte Çerkesler sürgün edilmişlerdir. Kafkas-Rus savaşları, Çerkeslerin Çarlık Rusyası’na yenilmesi ve Çerkesya’nın düşmesiyle son buldu. Çerkesler yani tüm yerli halk Adıge boyları (yaklaşık 1,5-2 milyon insan) ya Rus boyunduruğu altına girecekti (yani bir Rus kolonisi haline gelecekti) ya da Osmanlı’ya sığınacaktı (yani kurtuluşu erecekti). Onlar ikincisini tercih ettiler ve böylece sürgün başlamış oldu. Kitlesel göç eden Çerkesler ve Abhazalar özellikle Rumeli ve Suriye’de iskân edildi. Böylece K. Kafkasya’da yer alan ve bugünkü nüfusunun 20 milyon civarında olduğu varsayılan Çerkesya bölgesi %80-85 ora-

¹⁶ Ç. Öner’in “*Yorgun bir at için füg*” adlı şiirinden.

¹⁷ “*Diyaspora*”, içeriden dışarıya doğru dağılmak/yayılmak, anavatan dışında kümelenmek anlamına gelir. Klasik (Musevi, Ermeni, Grek) ve modern (göçmen/misafir işçi/sığınmacı/mülteci) olmak üzere iki tür diaspora vardır. (Ayhan Kaya, “Türkiye’deki Çerkes Diasporası ve Siyasal Katılım Stratejileri”, iç. 21. *Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, Firdevs Gümüšoğlu (der), İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001, (201-216), s. 1-3; karşılaştırma için bkz. cerkesarastirmalari.org/pdf/Ayhan%20Kaya.pdf, s. 1-17, (4/8/2014)

¹⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 1-8.

nında boşaltılmış oldu. Sonuçta bir “*Çerkes diasporası*” yaratıldı: çoğu Türkiye’de olmak üzere 6 milyondan fazla Çerkes dünyanın 40 ülkesine dağılmış durumdadır.¹⁹

Bice’ye göre, 21 Mayıs 1864 tarihinin iki anlamı var: Birincisi, Kafkasya’nın Ruslar tarafından kesin olarak işgali, ikincisi ise Çerkeslerin Rus zulmünden kaçarak Osmanlı ve diğer ülkelere göç etmesi. Toprak (Çerkesya) yerinde duruyor ama halkı (Çerkesler) sürgündedir. Çerkeslerin ve genel olarak Kafkasların Osmanlı devletine göç etmesinde yönlendirici bir etmen, Osmanlı devletindeki “*panislamist*” / “*pantürkist*” yaklaşımlardır. Bu yaklaşımların bir toplamı olarak Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid Han’ın, “*Halife-i Ruyi Zemin*” ünvanını taşıdıklarından Kafkas Müslümanlarının “*Dar-ül İslam*”a göç etmelerine ilgi göstermişler, her türlü desteği vermişlerdir. Kafkas Müslümanları Osmanlı topraklarında göç etmelerinden sonra belirli bir refah düzeyine ulaşınca dek birkaç yıl boyunca askerlikten ve vergiden muaf tutulmuşlardır.²⁰

Osmanlı devleti, 1856’da da Kırım Tatarlarının göçüne sahne olan bir devlet olarak, Rumeli’ye Çerkes göçünü teşvik eden politikalar izledi. Bunun nedenleri arasında; İstanbul’daki Kafkas kökenli akrabaları buluşturmak, Hıristiyan halkların nüfusunu Müslüman Çeçen nüfusuyla dengelemek, Çerkeslerin göçle birlikte İslamlaşma sürecini tamamlamak, Halifelik makamıyla tüm Müslüman halkları korumak, vb. amaçlar yer almaktadır. Ancak göçün beklenmedik düzeye çıkması ve göçmen bütçesini zorlaması ve maliyenin bozulması nedeniyle 1964’ten sonra göçün teşvik edilmesinden vazgeçildi ve pasaportsuz - vizesiz girişler yasaklandı.²¹

Bazı halklar ve dolayısıyla Çerkesler için sürgünün uzun sürdüğü görülmüştür. Sürgünün başat özellikleri sefalet, hastalık ve ölümdür.²² Çerkesler bazında da anlaşılmaktadır ki, sürgün olayı, kesinlikle bir “*insani kriz*” şeklinde olmuştur.

Çarlık Rusyası’nın K. Kafkasya’yı işgalinin tamamlandığı tarih olan 1859-1865 yılları sonrasında yaşanan sürgün ile birlikte, Anadolu ve Ru-

¹⁹ Muhittin Ünal, “Kafkas Halklarının Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 112-113.

²⁰ Hayati Bice, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991, s. 61-vd.

²¹ Bedri Habiçoğlu, “Göçün veya sürgünün Nedenleri”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s.118-vd. (s. 118-122).

²² Binlerce kişinin öldüğüne dair on beş tane İngiliz belgesi için bkz. Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 192-206. s. 27-51.

meli dışında, Osmanlı devleti sınırlarındaki Irak'a da Çerkes iskânı yapılmıştır. Yaklaşık 1,4 milyon Çerkes K. Kafkasya'dan sürülmüş, bunun yaklaşık 1,1 milyonu Irak şehirleri dâhil Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir.²³ Çerkeslerin iskânı Kosova başta olmak üzere Balkanlara, Filistin ve Ürdün bölgesine de yayılmıştır. Suriye'ye gelen Çerkesler, boş alanlarda iskân ettirilmiş ve Dürzi başkaldırısına karşı kullanılırken, yapımı planlanmış olan Hicaz Demiryolu güzergâhına yakın yerlere yerleştirilerek de demiryolunun güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.²⁴

1.4. Osmanlı'dan Günümüze: Çerkeslerin İskânı ve Bütünleştirilmesi

"Su akacağı yolu kendi bulur, sen gideceğin..."

Çerkes atasözü

Çerkes halkının, anavatandaki nüfuslarından daha fazlasının Türkiye'de yaşadığı dikkate alındığında, "*Çerkesler - Türkiye*" ilişkisinin ne kadar önemli ve anlamlı olduğu ortaya çıkar. Sözkonusu ilişkinin miladı, Çerkeslerin kitlesel olarak 1864'te K. Kafkasya'daki Rus zulmünden kaçıp Osmanlı topraklarına sığınmasına yol açan sürgün olayına dayanmaktadır. Çerkeslerin Anadolu'ya zorunlu göç etmesinin ve onlarla ilgili iskân politikasının yürütülmesinin Osmanlı'nın gerileme sürecine denk gelmesi ise ayrı bir olumsuz tablodur. I. Paylaşım Savaşı'nın ardından Osmanlı'nın yerine Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurulması sürecinde de Çerkesleri, uyumlaştırma - bütünleştirme başta olmak üzere başka ciddi sorunlar bekliyor olacaktır.

1864'te başlayıp ve 1920'li yıllara kadar süren sürgünle başta Çerkesler olmak üzere birçok Kafkas halkı, Anadolu dışında, Osmanlı'nın diğer egemenlik alanlarını oluşturan Ortadoğu ve Balkanlar'a dağıtıldı. Çarlık Rusyası'nın Çerkeslere baskı ve zulüm yapmaya ve onların da can güvenliği nedeniyle Başta Osmanlı olmak üzere başka devletlere göç etmeye başlamasının birçok nedeni var. Örneğin:

- Çarlık Rusya'sında 1861'de serfliğin kaldırılması, yüz binlerce topraksız köylünün ortaya çıkmasına yol açtı. Asya ile ticaret yollarını açmak ve Karadeniz'e inmek İsteyen Rusya'nın, Kafkasya'yı ele geçir-

²³ A. Ali İsmail Katav, Bilgay Duman, "Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler)," *ORSAM Rapor* No: 134, Kasım 2012, s. 8.

²⁴ Kuşhabiyev Anzor ve Naima Neflyuşeva, vd., "Suriye Çerkesleri," *ORSAM Rapor* No: 130, Kasım 2012, s. 6.

mek istemesi bölgede yaşayan Çerkesleri ve tüm Kafkasya halklarını hedef haline getirdi.²⁵

- Çerkesler, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında topraklarını kaptırmak için Osmanlılardan ve İngilizlerden yardım almaya çalışınca Rusya'nın tepkisi iyice sertleşti. 1857'de Adagum Rus birliği Natukhay avullarını (kışlıklarını, çitlerini) yakıp yıktı, dağlıların mallarını ve hayvanlarını yağmaladı, köyleri harabeye çevirip, binlerce 'dağlı'yı esir aldı. 1862-1864 arasındaki kanlı Rus-Çerkes savaşlarından sonra Rus ordusu Mzimta nehri civarında nihai zaferi kazandı (21 Mayıs 1864).²⁶ Bu tarihten sonra sürgün başladı.

Sürgünün ilk sonuçları ise büyük bir dramdır:²⁷

- 27 Temmuz 1864'te de Kafkasya Genel Valisi Mihail, '1567 yılında Çar VI. İvan'ın başlatmış olduğu Kafkas - Rus savaşlarının bittiğini' belirten belgeyi imzaladı ama sürgünler iki yıl daha devam etti. Üstelik bu süreçte Rusların en büyük yardımcısı bazı Adige, Şapsığ, Abhaz komutanlar ile toplum liderleri olacaktı.

- Malvarlıklarının yükte ağır kısmını, asıl olarak da sürülerini yarılarında götüremesinler diye 'dağlılar'ın kara yoluyla göçü yasaklandı. Karadeniz kıyılarında aç ve çıplak yığınlar başta Taman, Tuapse, Anapa, Novorossiysk, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum olmak üzere sayısız liman, iskele ve koyda kendilerini yeni yurtlarına götürecek tekne ve gemileri aylarca bekliyorlardı.

- Rus konsoloslarına ve Avrupalı gazete haberlerine göre, sürgün sırasında kitlesel ölümler ve bulaşıcı hastalıklar artıyor, ayrıca sürgün aileleri hayatta kalmaları için evlatlarını köle olarak satıyorlardı. Bu amaçla, Trabzon ve Samsun'da geçici köle pazarları kurulmuş ve tahminen sadece 1863-1867 arasında 150 binden fazla Çerkes köle alınıp satılmıştı.

Osmanlı Hükümeti 1859'dan 1864'e dek Kafkasya'dan Anadolu'ya zorunlu göç yoluyla gelen Kafkaslıların iskân politikasına uygun olarak iskân mahallerine yerleştirilmelerini yerel yöneticilerden ve "Muhâcirîn Komisyonu"ndan istemekteydi. Hükümetçe gönderilen emirnameler doğrultusunda iskân olunan Çerkesler ve diğer Kafkas göçmenleri, bazı

²⁵ Circassian Center, "Kaf Dağı'ndan Anadolu'ya", *Basında Çerkesler*.

²⁶ Ayşe Hür, "21 Mayıs 1864: Çerkeslerin Kara Günü", *Radikal Gazetesi*, 20 Mayıs 2013.

²⁷ Hür, a.k.

asayiş olayları çıkarmaktaydı; bu durum iskân politikasının uygulanmasını aksatmaktaydı.²⁸

Osmanlı, muhtemel sürgün olaylarına hazırlık olarak 5 Ocak 1860'ta Göçmen Komisyonu'nu kurmuş, 1862'de de iskân yasalarını hazırlamıştı. Sürgünün Ruslar ve Osmanlılar arasında önceden bilinip belirlendiğini ileri süren tarihçilere göre, iki ülke arasındaki yazışmalarda bu durum açıkça konu edilmişti. Ama gerçek olan bir başka olgu, Osmanlıların sürgün sonrası gereksindiği deneyimli bir savaççı nüfus elde etmesiydi. Sürülenler bu yüzden Osmanlı topraklarının sancılı bölgelerine yerleştirildiler. O sırada kaybedilmekte olan Balkanlar'a, Hıristiyan azınlıklarla denge sağlaması için Van yöresine, Suriye ve Ürdün'e, sarayın bulunduğu İstanbul'un çevresine (Kocaeli, Adapazarı, Bursa ve Balıkesir) dağıtıldılar.²⁹

Osmanlı belgeleri, Çerkeslerin Osmanlı topraklarına sürgününün, 1864'ten önce başladığını, fakat ondan sonra kitlesel ve şiddetli olarak sürdüğünü göstermektedir. Osmanlı hükümetinin göçmen Çerkes halkına yönelik (1859-1908 arasında iskân yerini ve zamanını belirleyerek) alıp uyguladığı çok sayıda karar bulunmaktadır.³⁰ Resmi belgelere yansıyan karar ve kanaatlara göre, Çerkesler Osmanlı nüfusunun savaş kayıplarını telafi ederken ve Ruslara karşı "*tampon halk*" haline getirilirken, Osmanlı hazinesini de büyük bir mali zarara uğratmıştır.

Kendilerine "Adıge" diyen Çerkesler, atfedilen olumsuz yargıların doğru olmadığını tarihsel olarak ortaya koymak amacıyla, Osmanlı-Çerkes ilişkilerinin en dostça dönemi sayılan II. Abdülhamid devrinde bir "*layiha*" (1883) hazırladılar. Bu layihanın özü, Çerkeslerin, Batılıların ileri sürdüklerinin aksine, uygar bir kavim olduğu tezini savunmaktır. Layihadan, Osmanlı'nın gerileme döneminde Osmanlı Birliği'nin ("*Pax-Ottomana*") önemli bir müttefiki ve uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan Çerkeslerin, kendilerini kültür - kimlik ekseninde ifade etmeye ve bunun için kapsamlı bir *milli - ümmetçi* tarih yazımına başvurdukları anlaşılmaktadır.³¹

²⁸ Ömer Karataş, "19.Yüzyılda Anadolu'da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, 2013, s. 94.

²⁹ Circassian Center, a.k.

³⁰ Uğur Ünal (Proje Yön.), *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No 121, İstanbul, 2012, s. 24-259.

³¹ Mustafa Oral, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD*, VII/16-17, Bahar-Güz 2008, s. 9-10, 80.

Çerkesler, Türklerle tarihsel ve dinsel yakınlığı olsa da “*Türki(k)*” bir halk değildir. Kaya’nın ulus-devlet inşası açısından baktığı gibi,³² “*Osmanlı millet sistemi*”nden farklı olarak Türkiye Cumhuriyeti, salt Türklük üzerine kurulu bir ulus inşa sürecine giderken –Çerkesler dahil- Müslüman unsurları bu tanımın içine sokmaya çalışmış, sahip olduğu bütünlükçü kültür anlayışının sonucu olarak gayrimüslim unsurları bu tanımın dışında bırakmaya özen göstermiştir. Dolayısıyla Türkiye’de Müslüman kökenlilere yönelik uygulanan “*baskın yapıda erime / bütünleşme*” süreçleriyle gayrimüslimlere yönelik uygulanan ve “*bütünlükten ayrılma / ayrışma*” süreçleri birbirine koşut olarak işlemiştir. Bu çerçevede Çerkes halkı da, ulus-devlet politikasına uygun olarak konumlandırılmıştır.

Büyük sürgünün ardından Çerkeslerin tekrar anayurduna dönme yolları ve stratejileri denendiyse de Rus Çarı “*geri dönüş*”e kapıları kapatmıştır. Anadolu’ya kitlesel olarak göç eden Çerkesler için çare, kendilerine özgü “*gettolar*” oluşturmaktı. Bu gettolar Çerkeslerin nasıl yokluk / yoksulluk yaşadığını gösteren yerler olacaktı. Çerkeslerin iskân edildikleri yerlerde sosyo-ekonomik sorunları bir yana, Kafkas halkları ve Türklerle yaşadıkları çeşitli anlaşmazlık ve kavgalar yüzünden Osmanlı topraklarında bu kez “*iç sürgün*”e (“*sürgün içinde sürgün*”e) tabi tutuldular. Hür’ün belirttiği gibi,³³ 1920-1923 arası da Çerkesler için tasfiye ve sürgün yıllarıydı: Çerkes Ethem olayının da gösterdiği gibi, Milli Mücadele yıllarında Ankara güçlerine karşı isyan eden başka (Müslüman) gruplarla birlikte, Çerkeslere bu kadar sert davranılmasının ardında savaşçı niteliği olan Çerkeslerden gerçekten çekinilmesi olabilir.

Sürgün ve iskânının doğal sonucu, kaçınılmaz olarak eritme / benzeştirme politikasına tabi olmaktı. Çerkeslerle yapılan yüzyüze görüşmelere göre, “*...eritme süreci bu hızla gidecek olursa, birkaç yıl sonra diasporada düşün yapacak, cenazeyi kaldıracak insan bulanamayacaktır. 1980’li-1990’lı yıllarla karşılaştırıldığında, yok oluş sürecinin ne kadar hızlı ve acımasız olduğu görülecektir.*” “*Gupse, Guşef, Gunde, Nart, Nağue, Nejan, Perit, Tameris gibi isimler mahkemelik olmaktadır.*”³⁴

³² Ayhan Kaya, *Türkiye’de Çerkesler: Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11.

³³ Ayşe Hür, “150 yıllık Çerkes Sürgünü’nün 1920-1923 Dönemi”, *Radikal*, 18 Mayıs 2014.

³⁴ Alper Görmüş, “Çerkesler / 125 Yıllık Konukluk”, *Nokta-Haftalık Haber Dergisi*, 17 Haziran 1990, S. 24.

Cumhuriyet döneminde Çerkeslerin anavatan Çerkesya'ya - Rusya'ya geri dönüşü için ilk kısmi-kitlesele girişimi, 1980'de 200 kişinin Sovyetler'e başvurmasıyla başlamış, fakat 12 Eylül askeri darbesiyle kesintiye uğramıştı. Geri dönüşün kişisel bir seçim olduğunu söyleyen Çerkesler, genellikle, isteyenin gidebilmesinden yanadırlar. Ancak Türkiye'de kalmak isteyenlerin de evlilik ve iş bazında haklı nedenleri vardı.³⁵ Herşeye rağmen "*azınlık kültürü*" yaşamın her alanını etkilemektedir. Etnik olarak yok olma korkusu da geri dönüş duygusunu kuvvetlendirmektedir.

2. Çerkeslerin Sosyokültürel Yapısı

"Çerkesler tavır itibariyle demokrat, fakat kalpleri aristokrattır."
Puşkin

Polonya asıllı Amerikalı antropolog S. Benet der ki:

"Abhaz halkı, ülkelerinin, Tanrı'nın sonradan hatırladığı bir yer olduğunu yakınlıkla değil, gururlanarak söyler. Efsaneye göre, Tanrı yeryüzündeki bütün halklara ülke dağıtıyormuş ve tam dağıtım işlemi bitmek üzereyken Abhazlar yetişmiş. Ancak konuk ağırladıkları ve konuklarını bırakıp gelmeleri son derece uygunsuz olacağı için gecikmişler. Tanrı Abhazlar'ı eli boş göndermek istememiş ve böylece artakalan bir takım taşları toplayarak Abhazya'yı yaratmış. Abhazya geç yaratılmış ama orada yaşayan insanlar genellikle geç ölmektedir, uzun ömürlüdür (90+ yaş)."³⁶

Çerkeslerde uzun ömrün sırrı, yapılan antropolojik araştırmalara göre, ülkedeki zor coğrafi ve iktisadi koşullara rağmen genellikle toplumda ege men olan güçlü bir aile dayanışması ile gerilimsiz bir kültürel dokudur. İşte bu yüzden Ab**h**azlar, isimlerinin çağrıştırdığı gibi, ülkesinden "*haz*" duyan bir halk olsa gerektir.

2.1. Mitolojide Çerkesler: *Nart Destanları*

Çerkes kültüründe mitoloji külliyatı için en doğru ve tek adres "*Nart destanları*"dır. Antik Greklerde "İliada ve Odiseus", Hintlilerde "Mahabbarata", Kırgızlarda "Manas," Finlilerde "Kalavela", İranlılarda "Şehname", Türklerde "Oğuz Kağan" ne ise Kuzey Kafkasya'nın otoktan halk-

³⁵ Seral Çelik ve Hürriyet Karadeniz, "Türkiye'deki Çerkesler: Kaf Dağı'na Dönsek mi?", *İkibine Doğru-Haftalık Haber Dergisi*, 12 Mart 1989, s. 11.

³⁶ Sula Benet, *Abhazlar: Kafkasların Uzun Ömürlü İnsanları*, Çev. N. Kılınçarslan, KafDav Yayınları, Ankara, 1993, s. 1.

larının (ve dolayısıyla Çerkeslerin) binlerce yıldan beri ürettikleri masal kahramanları ve imgeleri bütünü olan Nart destanları da odur. Bu destanlar incelendiğinde Çerkeslerin ilkel/geleneksel/eski çağ inançları, ibadet, dans, müzik, tören ve eğlence türlerinin hepsine ulaşılabilir. Büyük Tanrı Tha, Kurtarıcı Tanrı Prometheus,³⁷ Tanrıların Tahtı Elbruz Dağı, vs. hepsi Çerkeslerin ünlü ve gizemli efsanelerini oluşturmaktadır.

Nart destanlarında ana unsur olarak, insan yaşamını daha mutlu daha renkli kılacak olan, insan onurunu yüksek tutacak “insan sevgisi” dile getirilmektedir. Nart destanlarında devşirme üretim biçiminden tarıma, yerleşik uygarlığa geçişin izlerini bulmak mümkündür. Nart Tleps’in orağı, sabanı, şarap mayasını bulma ve arı yetiştirme öyküleri, halkın tarıma geçiş sürecini anlatır. Ayrıca Nartların ateşi bulmaları, çeliğe su vermeleri, madeni silahlar yapmaları, vs. maden çağına girildiğini göstermektedir. N. Y. Marr, “*Akdeniz kültürünün yaratılmasında Kuzey Kafkas toplumu, kendisini ilk etnos element olarak sayabilir,*” demektedir.³⁸

Çerkes inançlarının önemli bir kısmı diğer tüm coğrafyalarda olduğu gibi *animizm* (cancılık) ve büyüye dayanırdı. Çerkesler suya, ateşe, bitkilere, ormanlara, kayalara, gök gürültüsüne ve yıldırıma tapmışlardır. Bu halk kuraklık yıllarında Hantso Guaşе şarkısı ile yağmur duası yapar, kaybolan hayvanların kurtlar tarafından parçalanmaması için özel sihirli sözler demek olan Hapeşçipkhe ile kurtların ağzını bağlamaya çalışırlardı. Bugün bu gelenekler ve yağmur duaları İslami inançla birleştirilmiştir ve bazı Arapça dualar okunarak hâlâ uygulanmaktadır.³⁹

2.2. Arkeoloji: *Maykop Yazıtı ve Buluntular*

Çerkes toplumunun ayinlerine / âdetlerine (ritüellerine) ve Çerkesya topraklarında yapılan faaliyetlere ilişkin ilk sosyo-kültürel şifreleri arkeolojik buluntular vermektedir. Bu bağlamda “*Maykop Yazıtları*” en önemli bilgi kaynağıdır.

Turçaninov’un bir kitabında belirttiği üzere, Aşuva olarak adlandırılan ve Abhaz(a) ve Ubıh halklarının yaşadığı ülke İÖ 3. bin yılda,

³⁷ *Prometeus*, mitolojiye göre, ateşi güneşten çalıp yeryüzüne indiren tanrıdır. Abriskil ise, Kafkas halklarının özelde Abazaların Promethe’sidir (Bagrat Şinkuba, “Kafkas Halklarının Kahramanı: Abriskil”, *Yürüyüş Dergisi*, 21 Aralık 2008).

³⁸ Cahit Aslan ve Sefer E.Berzeg, Murat Paşsu, vd., *Biz Çerkesler*; Kafkas Dernekleri Federasyonu, Şubat 2011, s. 8.

³⁹ Mehmet Bozkurt, “Oshamafe Çocukları : Çerkezler”, *Gerçek Bandırma*; Ayşe Övür, “Çerkes Mitolojisinin Temel Unsurları: Tanrılar ve Çerkesler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 155, Kasım 2006.

Karadeniz'den kuzeye doğru şimdiki Maykop'a kadar uzanıyordu ve kuzeybatıda Kuban ve guneypoğuda Fazis (Rion) Irmaklarının sınırları dışına çıkıyordu. Maykop, Kura-Aras, Dolmen ve Kolhid kültürleri, Aşuva uygarlığının kadim arkeolojik gerçekliğidir. Aşuva yazısı, İÖ 2. bin yılın başında, köle tacirlerine satılan Aşuva köleleri tarafından eski Fenike'ye taşınmış ve proto-biblos (psevdo-hiyeroglif) yazısı Aşuva yazısının içinde kök salmıştır. Kafkasya'nın ilk eski yazılı eseri olan, İÖ 13 ve 12. yüzyıllara tarihlendirilen "Maykop yazıtı" 1965-1966 yılında yayımlanırken bu esere "Kolhid yazıtı" denmiştir.⁴⁰

Maykop adlı şehirde 1960'ta yapılmış arkeolojik kazılarda şu tür bilgi ve kanıtlar elde edilmiştir:⁴¹

Maykop'ta çıkarılan açık gri renkli yerel kuvarstan yaklaşık 2,2 m² büyüklüğünde, derin çizgilerle, birbirine eşit olmayan bir yazıt / kitabe yedi bölümlü ve ortasına bir şehir / kale planı yerleştirilmiştir. Prof. Tourçaninov'un okuduğu bu paleografik yazıt, Karadeniz'in doğu sahillerinin yerleşik halkı olan ve tarihsel / efsanevi Kolkhi'ye uzanan -modern alfabenin atası sayılan- Abhazca ile yazılmıştır.

Maykop tepesinde bulunan bir gümüş kupanın üzerindeki motiflerde ise Kafkasya'nın coğrafi görünümü, -Dünyanın en eski haritalarından biri olarak- yer almaktadır. Bu kupanın ağız kısmı geniş, karın kısmı şişkindir ve sıralı dizilen dağlar vardır. Bunların en yüksek olan çatallıdır (Elbruz dağı); dağların zirvelerinden doğan iki ayrı ırmak (Terç-Kuban ırmakları); kupanın göbeğinde Kafkasya'daki hayvanlar iki sıra halinde görünmektedir.

Maykop'ta bulunan başka ilginç bir eser de, 1987'de Leskov tarafından Adıgey topraklarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve İS 1. yüzyılda yapıldığı ve proto-Adıgeler'e (Meotlar) ait olduğu sanılan; bir yüzü ayna diğer yüzü takvim olan bronz eşyadır. Takvimin ortasında bir güneş sembolü ve onun çevresinde her ayı gösteren 12 köşe; bu 12 ayı çevreleyen ikinci dairede üçerli aydan mevsimleri simgeleyen 4 ayrı çizgi grubu; bunların etrafında daire şeklinde sıralanan -şu ana kadar yalnızca 3'ü okunup anlamlandırılabilmiş- 9 adet simge bulunmaktadır. Spiral şeklinde olan iki tanesinden kulpa yakın olanı 21 Mart'ı, üst kı-

⁴⁰ G. F. Turçaninov, *Kafkasya'da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, Çev. K. Yükseler, Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayımlaşletmesi, Ankara, 2009, s. 8.

⁴¹ Kafkas Derneği, "Maykop Yazıtı", *Festival Kitapçığı Çalışması*, Kayseri, 2002.

sımda yer alanı ise 21 Aralık'ı; ikisinin arasında yer alan alev ise Adige ritüelinde yer alan enerji simgesini göstermektedir.

Bronz çağında İÖ 1. yüzyılda Kafkasya'da tek etnik öze bağlı, yerli halkların yarattığı “*Maykop kültürü*” içinden “*Koban*” ve “*Kolhide*” adlı iki kültür doğmuştur. Kuzey Osetya'da yapılan kazılardan, bu yerli halkın balta, silah, süsleme gibi bronz eşya yapımında usta olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Dil ve Yazın: *Değişik Alfabeler*

Dil, bir ulusun / toplumun kendini var kılma aracıdır. Yazın (edebiyat) da o ulusun / toplumun varlığını güzelleştirip zenginleştiren en etkili kültürel faaliyetlerinden biridir. Bu saptama, doğal olarak Çerkes halkı için de geçerlidir.

Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, 1660'lı yıllarda gezip gördüğü Kafkaslar, dolayısıyla Çerkesler ve dili hakkında şu ilginç saptamada bulunmuştur.⁴²

“Bu dünya seyyahı, insanlarla sohbet eden yalnız bilmeyen aciz kul, ben Evliya 51 yılda, 7 iklimde 18 padişahlık yere ayakbastım. Her diyarın lisanıyla konuşmak için onların açık ve güzel sözleri, beyitleri ve şiirleriyle 147 lisanın hepsini gayet güzel yazdım ama bu Çerkes lisanı gibi saksagan sadalı lisanı yazamadım. Kendilerine mahsus bir lehçeleri var, gramerleri yoktur, onun için kaleme gelmez vesselam...”

Teknik olarak, “ISO 639” kodlu “ady” ve “kbd” olan dilleri konuşan Kafkasyalılar kendi dilleri için kullandıkları Adıgece / Adigece adını Türkçe vd. dillerde ifade ederken de *Çerkesçe/Çerkezce* biçimini kullanırlar. Batı Çerkesçesi (ady) Adigey Cumhuriyeti'nde, Doğu Çerkesçesi (kbd) ise Karaçay - Çerkesya ile Kabartay - Balkarya cumhuriyetlerinde resmî dildir. Rusya'da üç idari birimde yaşayan Çerkesler / Adıgeler üç ayrı milliyetmiş gibi kabul edilmeye başlanmıştır. Ady ve kbd kodlu dillerin ortak adı olarak *Çerkesçe* yerine *Adıgece* terimini tercih edenler de bulunmaktadır.⁴³

Dünyada “ISO 639-3” kodlu *Adıgece* dilini konuşan belirli bir nüfustan söz etmek mümkündür. Yeryüzünde yaşayan dillerin kataloğunu

⁴² Mustafa Oral, “Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Bir ‘Çerkes Tarihi’ Yazılması Girişimi”, *ÇTTAD*, VII/16-17, Bahar-Güz, 2008, s. 72.

⁴³ Murat Papşu, “Çerkes-Adıge Yazısının Tarihçesi”, *Nart Dergisi*, S. 51, Eylül-Ekim 2006, s. 1-2.

çıkararak Ethnologue adlı web sitesine göre, 1980-2000 yılları arasında başlıca ülkelerde saptanabildiği kadarıyla bu nüfus şöyledir:⁴⁴ Türkiye’de 278 000; Rusya’da 117 500; Ürdün’de 44 300; Irak’ta 19 000; İsrail’de 3 000.

Çerkesçe için ilk alfabe denemeleri 1800’lerin başlarında Rusya’da yapılmaya başlanmıştır. 19 ve 20. yüzyıl başlarında yazı, dar bir aydın çevresinde sınırlı kalmıştır. İlk önce Arap harflerini esas alan alfabeler kullanılmıştır. Sovyet döneminde Batı lehçesi için 1918’den 1927’ye dek Arap alfabesi, 1927’den 1938’e dek Latin alfabesi kullanıldıktan sonra 1938’den sonra Kiril alfabesine geçilirken; Doğu lehçesi için ise Latin alfabesi 1923’te yapılmış, 1924’te Yakovlev tarafından geliştirilip 1936’ya dek kullanılmış, 1936’dan itibaren Rus harfleri esas alınarak hazırlanan Kiril alfabesine geçilmiştir.⁴⁵

Gerçekte Çerkes halkı dil temelinde Doğu ve Batı diye iki ana gruba ayrılrsa da, her ikisi de kendilerini *Adıge* olarak tanımlamaktadır. Diasporada yaşayan Çerkeslerin anadillerini öğrenmelerini kolaylaştıracak, birbirinden farklı *Adıgey*, *Kabardey*, *Abhaz* ve *Abazin* (*Aşuva-Aşharuva*) alfabelerini ortak hale getirecek ve yazımda standart sağlayacak *Latin* esaslı bir yazı sisteminin oluşturulması üzerinde tartışılmaktadır.⁴⁶ Türkiye’de Kafkas Dernekleri Federasyonu’nun aldığı kararla, 2006’da başlayan Adıgece kurslarda mevcut Kiril-Adıge alfabesinin kullanılması kabul edilmiştir.

Nart destanları ve Maykop kültürü ışığında Kuzey Kafkasya’nın yerli halkı olan Çerkes boylarına (*Abhaz–Abaza*, *Adıgey–Çerkesk*, *Kabardey–Balkar*, *Oset*, *Çeçen*, *Dağıstan*, *Avar*) ait yazılı / sözlü atasözü, ağıt, öykü, roman, şiir, şarkı, masal, tiyatro, vs. genelde “*Çerkes Yazını*” olarak değerlendirilir. Meşhur şair ve yazarlar arasında Dırmıt Gulya, Negume Sora, Thagazit Zuber, Hedagati Kosta, Raisa Ahmadova, Hacı Murat, Efendi Kapiyev isimler sayılabilir.⁴⁷

⁴⁴ Ethnologue, “Adyghe”, *Ethnology*.

⁴⁵ Murat Paşu, “Çerkes Dillerine Genel Bir Bakış Kafkasya ve Türkiye”, *Nart Dergisi*, S. 35, Mart-Nisan 2003.

⁴⁶ Özdemir Özbay, Fahri Huvaj, Murat Paşu ve M.Emin Kaynar, “Ortak Latin Alfabesi”, *Anadil ve Alfabe Konferansı*, Kafkas Derneği, Ankara, 16-19 Mayıs 2003; Nuh Çiğ, “Adıgece’nin Temel Sorunları -2”, Çev. C. Y. Hapı, *Adıge Mak*, 12 / 13 Şubat 2009; N. Hatam Meşfeşuşu, “Anavatandaki Dil Çalışmaları -1”, *Circassian Canada*.

⁴⁷ Cahit Aslan, Sefer E.Berzeg ve Murat Paşu, vd., *Biz Çerkesler*; Kafkas Dernekleri Federasyonu, Şubat 2011, s. 8-10.

2.4. Din ve İnanç: *Mitolojiden Müslümanlığa*

Çerkeslerin sosyokültürel yapısının bir direği, kutsal inançlarıdır. M. İzzet'in belirttiği gibi, Çerkes halkı din ve inanç konusunda üç dönem geçirmiştir:⁴⁸ i-Eski Hattiler zamanında –mitolojik anlamda- güneş, ay, hava ve ağaç tanrıları vardı. ii-1.yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığı kabul eden Çerkesler eski inançlarından ve adetlerinden bazılarını korumuşlardır. Çerkesya'da 6. yüzyılda Bizans imparatorlarının da etkisiyle çok sayıda kilise kurulmuş ve papaz yetiştirilmiştir. iii-7. yüzyılda Arap mücahitlerinin Güney Kafkasya'ya sefer düzenlemesi ve Gürcistan'da bir Arap-İslam devletini kurmaları ile birlikte Dağıstanlılar ve Kırımlılar üzerinden Çerkesya'da İslamiyet kabul edilmiştir. Osmanlı döneminde İslam Halifesine bağlı olan Çerkesler günümüzde neredeyse tamamıyla Müslüman'dır.

İslamiyet aristokratik Çerkes kabilelerinin en büyüğü olan Kabardeyler arasında 18. yüzyıl sonlarında kesin ve tam olarak yerleşmiştir. Oysa demokratik yapıya sahip Çerkes kabileleri arasında İslamiyet ancak 19. yüzyıl ortasında egemen din olabilmıştır. Özellikle 1840-50'li yıllarda İmam Şamil'in *müridizmi*⁴⁹ yayan vaizleri İslamiyetin Çerkesler arasında yayılmasında önemli rol oynamışlardır.⁵⁰ Bu çağda Çerkes toplumsal yapısı için yeni bir din olarak İslamiyet feodal ilişkiler açısından çok daha uygundu. Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik sömürgeci yaklaşımı da Çerkeslerin İslamı tercih etmelerine neden oluyordu.⁵¹

Berzeg'in dediği gibi,⁵² Çerkeslerin sosyo-kültürel özellikleri, salt dil ve etnik farklılıklarını değil, büyük ölçüde din farklılıklarını da aşabilmiştir. Kuzey Kafkasya'ya Hıristiyanlık ve Musevilik 4. yüzyılda, Müslümanlık ise Halife Hz. Ömer zamanında 7. yüzyılda ulaşmış ve Doğudan Batıya yayılmaya başlamıştı. 16. yüzyılda Çerkeslerin büyük kısmı Müslüman, azınlık bölümüyse Hıristiyan'dı. Müslüman ve Hıristiyan Çerkesler, din

⁴⁸ Met İzzet (Met Çınatıkho Yusuf İzzet Paşa), *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca'dan) Çev. F. Huvaj, Adıge Yayınları, Ankara, 2002, s. 281.

⁴⁹ Müridizm, Kuzey Kafkasya Müslümanlarının 18. yüzyıl sonlarında Ruslar'a karşı başlattıkları tasavvuf kökenli politik harekettir. (Ayrıntı için bkz. Süleyman Uludağ, "Müridizm", *İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı – İSAM, s. 50-52.

⁵⁰ Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. IX, S. 2, 2009, s. 166.

⁵¹ Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, 7 (25), 1998, s. 1-4.

⁵² Kazım Berzeg, "Mısır Çerkes Devleti 1250-1517: İslam Aleminde Çerkes Liderliği Dönemi", *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1990.

farklılığını aralarında ayrılma konusu haline getirmeyip, dinleri ortak sosyo-kültürel değerlerinde farklılaşmaya yolaçmadan kabullenmişlerdir.⁵³

2.5. Hukuk: Yazısız Kanunlar (Habze)

Çerkes toplumu, günümüzde İngiltere modeline benzer, yazılı olmayan geleneksel hukuk kurallarına (habze / xabze) tabidir. Çerkeslerin sosyal yaşamında örf / âdet kurallarıyla resmi hukuk kuralları iç içedir. Habzenin başlıca iki temel kaynağı vardır: Biri, değişen zamana ve ihtiyaca göre yapılan ve halk tarafından benimsenen düzenlemeler; diğeri ise, “xase“ adı verilen halk meclisinin kararlarıdır. Uygulama toplumun tümü tarafından izlenir ve denetlenir. Geleneksel Çerkes toplumunda yaygın ve etkili bir sosyal denetim mekanizması vardır. Habzeye aykırı davranışlar, öncelikle yerel düzeyde çözülmeye çalışılır. Geleneksel Çerkes hukukunda ölüm cezası yoktur.⁵⁴

Hapishanesi olmayan tek halkın Çerkesler olduğuna inanılır. Zira eğitim, yaşam ve cezalandırma sistemi insanların hapsedilmesine gerek bırakmazdı. Eğer bir Çerkes ayıplanmasını, dışlanmasını gerektiren bir kusur işlemişse, sadece o birey değil, üyesi olduğu ailenin tamamı o kişiye yeterli eğitim vermemiş olmaktan dolayı kınanır, ancak cezanın bireyselliği ilkesine dayanılarak toplumdan uzaklaştırılarak başka bir Çerkes yöresine gönderilen kişiyle birlikte ailesi de gidebilir(di).⁵⁵

İslamiyet’in Çerkesler arasında henüz toplumsal bir kabul görmediği 17-18. yüzyıllarda hukuk davaları geleneksel hukuka, örf / âdetlere göre çözülmüyordu. Ancak toplumsal tabakalar arasında bir eşitsizlik mevcuttu. Çerkeslerin İslami toplum düzenine ve şeriat hükümlerine yaklaşımları kabilelere göre farklılık gösteriyordu. Aristokratik düzenin egemen olduğu Kabardeylerde Rus kanunları gelinceye kadar şeriat hükümleri geçerliydi. Prens ve soylular koyu şeriat taraftarıydılar, çünkü şeriat mahkemeleri onların yönetimindeydi. Demokratik toplum düzenine sahip Çerkes kabilelerinde ise soylular eski geleneksel düzeni savunuyor ve kaybetmekte oldukları sınıf ayrıcalıklarını korumaya

⁵³ Ayrıca, her halk gibi, Çerkeslerin de bazı iyi ve kötü saydığı davranışlar vardır ki, bunlar dinsel altyapısı olmadığı için “boş-batıl inanç” sayılmaktadır. Örneğin; “Aç karına uyumak iyi değildir”, “Çarşamba günü yeni elbise dikilmez”, vb. (Bkz. S. Hazeşe ve K. Zıramuk, *Çerkes Gelenekleri*. Çev. M.Papşu, Elbrus Yayinevi, Nalçık, 1995.)

⁵⁴ Cahit Aslan, Sefer E.Berzeg ve Murat Papşu, vd., *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu., Ankara, Şubat 2011, s. 25.

⁵⁵ Aslan, Berzeg, Papşu, vd., a.k., s. 26.

çalışıyorlardı.⁵⁶ Bu ikili yapı ve sosyal dengenin bozulması yıllarca Çerkesya'nın milli bütünleşmesine engel olacaktı.

2.6. Ahlak ve Yönetim: Terbiye ve Demokrasi Sanatı

M. İzzet'in önemle vurguladığı gibi, Çerkeslerde âdâb / edep bağlamında salt "*ahlak yasası*" egemen olmuştur. Çerkes bilginleri bu yasa-yı tıp mantığına uygun kurgulamışlar: "*Hastalığı sonradan tedavi etmektense, sağlığı önceden korumak!*" Ahlak yasasının temel ilkesi haklardaki kadın-erkek eşitliğidir. Ana-babaya mutlak itaat, yardımlaşma, çalışkanlık, güzel giyinme, "*Tanrı misafiri cana ortaktır*" denilecek kadar aşırı konukseverlik, bireysel mülkiyete toplumu ortak eden cömertlik, dilencilüğün yapılmaması, şeref ve haysiyeti koruma ve buna aykırı davranışların cezalandırılması, ceza alanın-varsa- soyluluk sıfatının kaldırılması, zarafet ve nezafet, vs. bu yasanın içindedir. Bugünkü yaşam biçimine göre oldukça katı sayılabilecek davranışlarsa, bir Adige çocuğunun / gencinin babasının yanında yemek yeyip, onun tarafından sevilip okşanmasının sakıncalı bulunması; bir yaşlının yanında izinsiz oturmamasıdır.⁵⁷

Çerkesler Kafkas kavimleri arasında misafirperverliği ile ünlüdür. Şu atasözü rehber alınmaktadır: "*Şöhret için keskin kılıç ve kırk sofraya lazımdır.*" Kafkaslarda her evde bir misafir odası ve hazırlanıp sunulan pek çok ikram vardır. Misafirin hangi sınıftan olursa olsun, geldiği evde hükümdar gibi işlemi görmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁸

Ayrıca, hediyeleşmek, Çerkes toplumunun temel özelliklerinden ve eleştiri konularından biridir. Bu toplumda dostluğun maddi-manevi teminatı bağlamında "*almak - vermek*" karşılıklı bir hak ve ödev sayılır. Çerkeslerin bu konuda; "*senin - benim*" zihniyetinden dolayı sosyalist bir çizgiye yakın olduğu söylenir. Bu zihniyeti gözlemleyen Longwors; "*İktisatçılardan sosyalist Simon eğer Çerkesya'ya gelseydi, teorilerinin çoktan orada uygulanmakta olduğunu görürdü,*" der.⁵⁹

⁵⁶ Aşemez, vd.'den aktaran Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, 7/25, 1998, s. 1-4.

⁵⁷ Met İzzet (Met Çünatıkhо Yusuf İzzet Paşa), *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca'dan) Çev. F. Huvaj, Adige Yayınları, Ankara, 2002, s. 239-290.

⁵⁸ Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Ankara: KafDav Yayıncılık, 2007 (1921), s. 70-1.

⁵⁹ Zihni, a.k., s. 77-78.

Çerkesya’da yönetim kültürünü araştıran Zihni ise, bu kültürün tarihsel planda demokratik çizgide olduğuna işaret etmektedir.⁶⁰ Çerkesya’da özgürlük ve bağımsızlığa düşkünlük yüzünden her halk / kavim kendi demokratik milli meclisini kurmuştur. Bu nedenle Çerkesya’da her kavmin özelinde bir cumhuriyet kurulmuştur; bunlara “*l’aque*” denilmekte ve bunlar iç işlerinde bağımsız birer küçük cumhuriyet olarak, “*zeuç*” denilen büyük meclislere tabi olmaktadır. Küçük ve büyük meclislerde sınıfları temsil eden kişiler otururlar; önce Prens / Pşı, sonra Asil / Werk ve Özgür / Fequl insanlar yer alır. Bunlar arasında, düşünce ve ifade serbestliği, müzakere ve diyalog esastır, fakat sözü dinletmek için 40 yaşın üstünde ve “reis” sayılmak gerekir.

2.7. Evlilik ve Aile: *Akraba Bağı Olmaksızın Tek Eşlilik*

Evlenip aile kurmayı çok önemseyen Çerkesler, yakın akraba evliliklerinin hoş görülmediği ender Müslüman toplumlarından biridir. Bu toplumda evlenenler aynı sınıftan olmalıdır. Bir gelenek olarak erkek, sosyal sınıfına göre, evleneceği kız için mehri kayınbabasına-kaynanasına verirken, erkeğin şerefiyle doğru orantılı olan bu mehir kısmen nakit para / at / sığır / silah, vb. olabilir. Bir Çerkes ailesinde damat iç güveysi alınmazdı; damat ile kayınpeder arasında bir mesafe vardı.⁶¹

Çerkeslerin evlenme usulü, eskiden tümüyle ve şimdi ise kısmen akrabalık bağı olmadan kız kaçırmaya dayanmaktadır. Bu şekilde yapılan tek eşli evlilik, günümüzde sosyolojik gelişmeye göre ilkel / çağdışı sayılsa da, daha ilkel / geri çağların koşullarına yani çoklu evlilik düzenine göre ileri bir aşama gibi gözükmektedir.⁶² Çerkesya’da ve tüm Kafkasya’da yayılan bu şekildeki evlilik düzeni, “*maderşahi*” (ana-erkil) bir toplumsal yapının terk edilip “*pederşahi*” (baba-erkil) bir yapıya doğru bir evrilme yaşandığını göstermektedir. Ancak bu evrilmeye rağmen, dağda savaşan / dışarıda çalışan koca-erkek karşısında, “yuvayı yapan dişi kuş”a benzetilen karı-kadın ise aile üyeleri ve toplum nezdinde saygınlığını ve tarihten gelen ağırlığını korumayı sürdürmektedir.

Çerkeslerde akraba evliliği yoktur; komşu köylerden kız alınıp verilir. Gelin düğünleri Çerkesya’da iki şekilde olur; gelin getirme ve gelin

⁶⁰ Zihni, a.k., s. 115.

⁶¹ Met, 2002, s. 239-290.

⁶² Mehmet Fetgeri (Şoenü), *Tüm Eserleri: Çerkeslerin Aslı (Tanrı Soyundandır)*, Çev. D. Erdiñç – M. Bozkurt, Kafdav Yayınları, (1922, İstanbul), Ankara, 2007, s. 176-184.

çıkarma düğünü:⁶³ Normal / kız kaçırma şeklindeki evlenmelerin hepsinde kız ve erkeklerin katılımı ve çeşitli hediye sunumları ile düğün yapılır. Damadın babasının katılmadığı düğüne damat da katılmaz ve düğün sonrasında da uzun bir süre ortalıkta gözükmez. Aynı şey gelin için de geçerlidir. Düğünü, disiplinle yöneten bir kişi (“*hatyakoe*”) vardır. Düğünde aşırı gösterişten kaçınılır, incelik ve estetik esastır. Bazı düğünler sohbet (zexes) şeklinde, bir çeşit eğitim amaçlı yapılır. Düğünün ardından belirli bir süre özellikle geline hiçbir iş yaptırılmaz, bir balayı dönemine özgü, misafirmiş gibi ağırlanır fakat ondan sonra iş yükü artmaya başlar.

Geleneksel Çerkes toplumunda evlilik uzun bir süreci gerektirdiği için –birbirini tamamlayan- değişik aşamalardan oluşur. Bu aşamalar arasında “*kaşenlik*” (bir tür flört) denilen kurumun özel bir yeri vardır:⁶⁴ Günümüzde de bir evlenme aracı olarak süren kaşenlik, *habze* sınırları içinde, birbirinden hoşlanan genç kız ve erkekler arasındaki arkadaşlık ilişkisine denmektedir.

Çerkes aile hayatının esası ciddiyet anlamında “*resmiyet*”tir. Herkes yerini bilir; ne sığ ataerkil ne de yapay anaerkil kurallar egemendir. Şöyle ki:⁶⁵

- Nezaket ve büyüklere saygı, tüm kuralların başında gelir. Çerkeslerde baba, ailede emir veren ve mutlak itaat gören, aileyi bir arada tutan, haklarda kendini eşiyile eşit tutan, aile bireylerini eğiten bir öğretmendir. Ana, ailede ikinci öğretmendir, babanın aksine şefkatlidir, koca nezdinde ise kraliçe / prenses muamelesi görür, zira evde kocadan daha üst yerde oturur. Kadın kocasına, koca da karısına adıyla değil, resmiyetten dolayı aile / aşiret soyuyla hitap eder.

- Çerkes kadınları –cinayet saydıkları- bebek düşürmez ve hamileliği önlemezler. Hamilelik sürecinde kadın, sağlıklı doğum yapmak amacıyla çok hafif iş yapar, çok az cinsel ilişkiye girer. Doğuran kadına, çörek / börek, koç / kuzu, vs. hediye verilir.

- Dünyaya getirdikleri çocukların temiz, sağlıklı büyümesine ve iyi eğitilmesine büyük önem verirler. Örneğin, bebek sabah ve akşam olmak üzere iki-üç kez yıkanır. Çocuğun ilk terbiyecisi annedir ve çocuğuna say-

⁶³ Yaşar Bağ, *Çerkeslerin Dünü-Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 111-2.

⁶⁴ Gülüzar Altın ve Meryem Gümüş, *Çerkeslerde Kaşenlik Adeti Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Eskişehir Örnekleme*, TÜBİTAK Projesi, Bursa, 2011, s. 3-30.

⁶⁵ Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007 (1921), s. 21-67.

gıyı, mertliği vd. güzel duyguları aşılır. Çocuk yürümeye başlayınca, ana, onun hangi mesleği seçeceğine dair gözlemlerde bulunur.⁶⁶ Kız ve erkek çocuklar okulda birlikte-karışık ders görerek sosyalleşirler.

- Öte yandan, 19. yüzyıl seyahatnamelerine konu olduğu üzere, bazı asil Çerkes aileleri genellikle erkek çocuklarını, nadiren kız çocuklarını başkası tarafından terbiye edilmesi için babalığa/atalığa verirler. Babalığa verilen çocuğa “p’ur”, yabancı babaya da “bjok” derler. İlk delikanlı yaşına kadar dışarıda terbiye edildikten sonra bir törenle asil ailesine teslim edilir. Bir Çerkes ailesi için çocuğu “p’ur” olarak büyütmek, sosyal terbiyeyi ve kabileler arasında siyasal ilişkileri kuvvetlendireceği için büyük bir şereftir.

- Çerkes toplumunda torun sevgisi çocuk sevgisinden fazladır. Erkek evlatlarından olanlara göre, kız evlatlarından olma torunlarını daha fazla aziz tutarlar. Çerkesler kız evlatlarına ve onların çocuklarına o kadar önem verirler ki, memleket dışına çıktıklarında her Çerkesi kardeş ve her Çerkes kızını da bacı sayarlar. Zira şu sözü esas alırlar: “*Bir milletin terbiye ölçüsü kadınlarıdır.*”

2.8. Gelenek, Görenek ve Alışkanlıklar: Sosyal Yaşamda Gel-Gör-Al

Çerkeslerin bazı gelenekleri İÖ. Avrupalılarla Keltler’e benzemektedir. Örneğin:⁶⁷

- Likyalılarda ve İskoçya’da olduğu gibi Çerkesya’da da bir konuğa gelişinin üzerinden dokuz gün geçmeden ziyaretinin amacı sorulmazdı.

- Thraklarda olan toplumsal sınıflar ve halk meclisi Çerkelerde de vardı.

- Eski Çerkesya’da tarım önemli bir geçim kaynağıydı. Tahıllardan darıya ve ayrıca üzüm şarabına karşı Thraklar gibi Çerkesler de belirgin bir şekilde düşküdü.

- Hrausiler ve Thraklar gibi Çerkeslerde de ölümden sonraki hayata karşı güçlü bir inanış vardı. Herodot’un söylencelerinde doğumda ağlayıp ölümden sevinenler bu halklardı.

⁶⁶ Aile içinde bir tören düzenlenir ve süslü bir çörek üzerine koyduğu gereçlerle bu durumu belirler. Eğer çocuk çöreğin üzerindeki kalemi-kitabı aldıysa *bilgin*, silah aldıysa *asker*, çekiç aldıysa *zanaâtkar* olacağına hükmeder (Zihni, a.k.).

⁶⁷ Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni*, 2. Kitap, Çev. A. Çeviker, KafDav Yayınları, Ankara, 2008, s. 197-222; Met İzzet, *Kafkas Tarihi I*, Çev. F. Huvaj, Adige Yayınları, Ankara, 2002, s. 281; Theodor Lapinski, “Kafkasya’daki Adigelerde Bir Kurban Töreni”, Çev. Ö. Göneralp, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1989 (1862); Kafkas Vakfı, “Xabze”, kafkas.org.tr (4/9/2014)

• Çerkeslerde, Balkanlardaki gibi, insanlar soyluluk ve güzellik uğruna kafalarında bir tutam saç bırakır, kadınlar ise iki kaşın arasında dövme yaptırır.

• Çerkesya’da normal bir şekilde ölen insanlar için yas tutulup ağlanırken, şehitler için ise –utanç / korkaklık sayılmasın diye- yas tutulmaz ve ağlanmazdı.

2.9. Giyim-Kuşam: *Truvalı Gibi ve Aristokrat*

Homer’in “İlyada ve Odesa” destanlarına göre, kız kaçırma geleneği dışında giyim-kuşamda da Truvalılar ile Çerkesler arasında benzerlik ve yakınlıklar vardır.⁶⁸

• Geleneksel kadın kıyafetleri çok çeşitli ve süslü olup bölgeye, kabileye, aileye ve sınıfa göre değişir. Ergenliğe adım atışından itibaren evlenene kadar kadınların giydiği korse/sutyen ya da *şohtan* keçi / kuzu derisinden işlenmiş sahtiyan denen ince ve yumuşak deriden yapılır ve bunlar biçim, malzeme, kullanım amacı, işlev ve yapılış biçimi yönünden Avrupa korselerinden ayrılır.

• Geleneksel erkek kıyafetleri ise esas olarak geniş kollu çuha kaftan, gömlek, pantolon, ayakkabı ve kalpaktan oluşur. Kaftan üzerine bele takılı kama ve kılıç bulunurdu. Savaşçılar savaşırken ayakbağı olmaması için kısa kollu kaftan giyerlerdi. Sosyal sınıfına bağlı olarak, beyler beyaz, soylular kırmızı, köylüler ise gri / kahverengi / siyah rengi seçerlerdi.

2.10. Mutfak / Yemek ve Sofra Kültürü: *Et-Süt Zengini, Alçakgönüllü*

Çerkes mutfağının binden fazla yemek türü varsa da bugün çoğu unutulmuştur. Bir gezginci, Kafkasya’dayken bir ziyafette 125 çeşit yemeğin ikram edildiğine tanık olduğunu söyler. Ekmeğe ve sebzeye fazla itibar edilmediği geleneksel Çerkes mutfağı, tahıl ürünleri, haşlanmış / kurutulmuş olmak üzere etli yemekler bakımından oldukça zengindir. Genellikle Kalmuk çayı ve alkolsüz içecekleri tercih eden Çerkes halkının en meşhur yemeği, öküz / dana etinden yapılan “*gomile*” (yoğunlaştırılmış azık) olup, onu sipsı-paste, psihalıve, halüj, gubate, abısta, gilganış, vs. izler. Süt ve kışlık yoğurt, Çerkes peyniri ve kefir gibi süt ürünleri de bu mutfakta önemli bir yer tutar.⁶⁹

⁶⁸ Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi II (Evrıklarım-Bulduklarım)*, (Osmanlıca’dan) Çev. D. Erdinç, Adıge Yayınları, Ankara, 2009, s. 47-51.

⁶⁹ Cahit Aslan, Sefer E. Berzeg ve Murat Papşu, vd., *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu., Ankara, Şubat 2011, s. 29.

Çerkeslerde günde üç kez kurulan sofraya geleneği bir eğitimidir. Sosyal statü ayrımı yapılmaksızın konuklara sonsuz saygının gösterildiği onların sofrasında daima güzel söz söyleyen ve yemeğin sonuna kadar bekleyen “*Thamade*” adı verilen bir büyük bulunur. Dışarıdan gelen olursa “*Uğurlu topluluk olasınız*” diyerek masadakileri selamlar ve sofraya davet edilir. Yemeklerinde şişmanlatmayacak şekilde, çeşitten çok gıda değeri, gösterişten çok lezzet aranır.⁷⁰

2.11. Eğlence: *Müzik ve Dans*

Kafkas-Çerkes müziği ve oyunları kahramanlık, aşk, erdem, sevgi, barış, dostluk, milli muhabbet gibi duygulara dayanır:⁷¹ Şarkılar, nart epik destanları, danslar, pagan ritüelleri eşliğinde eğlence yapılır. Eğlencelerin romantik boyutunda bile ahlak sınırları aşılmaz. Milli müzik aletleri; px-hepşin (kemençe), psıdıgago (arap), fendpsine (tulum), cafiy (flüt), nakıra (zurna), vb. olup tiz / yanık sesler üzerine kurgulanmıştır. Müzik aleti çalan sanatçıya “*psınawe*” denir. Çerkeslerin dünyaca bilinen milli oyunları ise at yarışı, boks, güreş, disk ve gülle atma, kız kaçırmaya sporu, vs.dir.

3. Çerkeslerde İktisadi Yapı ve Gelişme

“*Saadet misafir yolcudur. Gelir, gider.*”

Çerkes atasözü

Dünyadaki bütün toplumlar, ülkeler ya da bölgeler iktisadi refah anlamında genellikle üç gruba ayrılırlar: *Az gelişmiş- gelişmemiş* (underdeveloped - undeveloped), *gelişmiş* (developed) ve *gelişen-gelişmekte* (developing) olanlar. Çerkesler / Çerkesya, bir takım veriler ve gözlemlere göre, birinci gruba girer. Genel olarak iktisadi yapıları zayıf ve geri olsa da bu Doğulu toplumun dünya iktisat tarihine kattığı bir çeşitlilik ve ileriye dönük zenginleşme konusunda taşıdığı bazı potansiyelleri sözkonusudur.

3.1. Dünya İktisat Tarihinde Çerkesler

Traho, Çerkeslerin iktisat tarihini, -aşağıda özetlendiği üzere-, Bosporos Krallığı'na dek götürür:⁷²

- Çerkeslerin tarihinin Kimmerya İmparatorluğu'nun yaklaşık İÖ 720'de İskitlerin saldırısıyla yıkılışından sonra kurulan Bosporos Krallığı

⁷⁰ Aslan, vd., a.k.

⁷¹ Zekeriyâ Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007 (1921), s. 184-189; Murat Paşşu, “Kafdağı'nın Kanatları” (Çerkes Dosyası), *Atlas Dergisi*, S.2003/03.

⁷² Ramazan Traho, *Çerkesler: Bir Ortaasya Yolculuğu*, Çev. G. Kangal, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 8-vd.

döneminden başladığı tahmin edilmektedir. Yerli halkı Maitanlar ve Sindler'den oluşan Bosporos Krallığı'nda aydın bir monarşi, yerinden yönetim (ademi merkezîyetçilik), iyi örgütlenmiş ticaret loncaları, resmi ve ticari aristokrasiler, çalışkan bir tarım nüfusu ve yüksek bir sosyokültürel gelişim düzeyi vardı. Çerkesya Spartoklar dönemi boyunca iktisadi ve kültürel açıdan İÖ 4-3. yüzyıllarda olduğu kadar gelişme göstermemiştir.

- Azak denizinde ve kısmen Karadeniz'de yürütülen tüm ticaret Bosporos krallarının tekelindeydi. Çerkesya limanları ihracat ve ithalata elverişliydi. Tsemez'in güneyindeki limanlarda kaliteli kumaşlar, bal, mum, kenevir, tahta, kürk, deri, yün, vb.; kuzeyindeki limanlarda ise tahıl, balık, vb. mallar ihraç edilmekteydi. Şarap, zeytinyağı, dekoratif ürünler ve lüks malzemeler Atina'dan ithal ediliyordu. Bosporos Çerkesleri için bir diğer zenginlik kaynağı balıkçılıktı.

- Sanayi (özellikle seramik, tuğla ve çini) üretimi aynı ölçüde gelişmişti. Fransa'nın Kırım konsolosu Peyssonnel'in (18. yüzyıl) belirttiğine göre, eski Çerkesler salt çiftçilik, balıkçılık ve hayvancılıkla değil, aynı zamanda bahçecilik, çiçekçilik, arıcılık, metal işçiliği, koşumculuk, terzi-lik, keçecilik ve dericilik, kuyumculuk vb. çok geniş esnaf meslekleriyle de uğraşmışlardır.

- Çerkesya'da yapılan dış ticaretin büyüklüğü ülkenin iktisadi boyutunu ortaya koymaktadır: Bölgenin Taman ve Kafa limanlarından yapılan yıllık ortalama ihracat 4-5 bin kg. yün, 100 bin giysi, 200 bin hazır keçe pelerin, 50-60 bin şalvar, 5-6 bin ceket, 500 bin koyun postu, 50-60 bin tabaklanmış post, 250-300 bin kg. kaliteli ve 25 bin kg. ucuz bal, 50-60 bin kg. balmumu civarındaydı. İthal ürünlere (ipekli-pamuklu kumaşlar, kadife, battaniye, banyo havlusu, keten, iplik, boya, parfüm, tüstüsü, maroken, kağıt, barut, baharat, silah namlusu, vs.) bakılırsa, Çerkesya'da görece yüksek bir refah düzeyine ulaşılmıştı.

- Kral I. Satur döneminde Bosporos'taki Yunanlılar ve Atina'daki Bosporoslular ticari ilişkiler ve faaliyetlerde çeşitli bağışık ve ayrıcalıklara sahiptiler. Bu karşılıklılık kültürel bağların kuvvetlenmesini sağlamaktaydı.

İktisat sosyolojisinin temel alanları çalışma, üretim faktörleri, mülkiyet, sektörler, vs. olup bunlar uygarlığın birer parçasıdır. Zihni, bu konuda Çerkes halkı için şu önemli hususlara değinmektedir:⁷³

⁷³ Zekeriya Zihni, *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007 (1921), s. 137 ve 146-147.

• İktisadi uygarlık için “*en az çalışma kanunu*” diyenler var ve onlara göre uygarlık, ‘çok çalışanları aç bırakan, az çalışanları ise refah içinde yaşatan bir kanundur.’ Bu çelişki Çerkesler için geçerli değildir. Zira Çerkes uygarlığı “*bireysel çalışma*”yı esas alır ve kutsar; başkasının emeğini sömüremez ve onun çalışma hakkı ve geliri üzerinde tekel kuramaz; sermayenin saltanatını reddettiğinden “*asalak zümre*”ye yer veren kapitalizme de oldukça mesafelidir.

• Çerkesler, bir kişinin meşru olmayan yollarla büyük servetler elde ederek toplumun geri kalanı üzerinde baskı kurmasına, şiddet uygulamasına karşıdırlar ve bunu eşitlik ve kardeşliğe aykırı bulurlar. O yüzden derler ki; “*Tabiat hazineleri bir sofradır. Ondan karnı doyuncaya kadar yemek en doğrusudur; fazlası zarardır.*” Fakat kapitalizmin aşırı mülkiyetçi ve sosyalizmin servet kaynaklarını devlette toplayan “*tek direktör*” görüşlerini toptan kabul etmeyip bunun yerine doğal-insani düzenden yanadırlar. Bu düzende “*mülkiyetin sınırı çalışmanın temas ettiği noktadır.*” Buna göre tarla ve ormanda mülkiyet hakkından çok, ihtiyaç ölçüsünde faydalanma hakkı vardır; buna hiç kimse müdahale edemez. Burada anlamlı bir feodal yapı geçerlidir. Eskiden tapu senedi, her tarlanın-ormanın etrafındaki çitlerdi. Çerkes köylerinde çit yıkılınca, “*doğa kanunu*” gereğince, tarlanın / ormanın bireysel mülkiyeti bitip kamusal mülkiyeti başlardı. Çitle çevrelenmiş, genellikle bir ailenin ihtiyacından daha fazlasını karşılamayan mütevazı araziler ve bahçeler -İngiliz seyyahların takdirini kazanacak denli- bayındır haldeydi.

• Çerkesya’da toplum, ünvan ve makam verdiği devlet yetkililerinin hizmet için çok çalışmasını ister, aksi durumu ayıplar. Çalışmak, sınıf farkını kaldıran ve farklı sınıfları yakınlaştıran bir güç sayılmaktadır. Zenginlik de yoksulluk da paylaşılmalıdır. Zengin vurgunculara, kötü niyetli müteahhitlere yer yoktur. Başka türlü sağlam demiryolları, köprüler ve binalar inşa edilemeyecek; en önemlisi de Çar diktatoryasına karşı özgürlüğü ve bağımsızlık güdüsünü terk etmek gerekecekti. Dikkat edilirse, Çerkesya kültüründe “*iktisat*” salt toplumsal eşitlik için değil, özgürlük için de bir anahtardır.

• Çerkesya halkında ücretli işçi çalıştırmak geleneksel olarak hoş görülmez. Zira ücretli işçi çalıştırma eşitliği bozardı; o nedenle geleneksel-kurumsallaşmış işçi sınıfından söz edilmez. Ancak tarlada, bahçede, ev inşaatında vd. çeşitli işlerde büyük bir heyecanla, bir tür “*imece usulu*” -Çerkesçede “*ş’ıfahı*”- denilen “çalışma yardımı” yapılırdı. İşler, faaliyetler

ve kalkınma özlemi arttıkça yardımlaşma da artar, fakat bu da eşitlik ilkesi çerçevesindeki çalışmaya tabidir.

- Eski Çerkes yerleşiklerde el emeği ve milli zanaata büyük bir önem verilirdi. Her köyde bir demirci ustası olurdu ve ustalara duyulan büyük sevgi adına her aile güzün kestikleri hayvandan bir but gönderirlerdi. Strabon, Bell, Marigni gibi seyyahlar Çerkeslerin zarif ve yetenekli gemi, kaval tüfek ve kılıç gibi silah yapımına, altın ve gümüş üretimine hayran olmuşlardır.

- Yaratıcı terzilerin elinden çıkan güzel / şık giyim eşyaları, kullanacak kişiler arasında hep bir rekabet konusu olmuştur. Erkek giyiminde “moda” kibarlığı; “*at üstünde doğup yine at üstünde ölecek bir millet*”e özgüydü. Giyim tarzı o kadar aynı idi ki, herkes sanki aynı sınıfın insanları olarak görünürdü.

M. İzzet, iktisat sosyolojisi açısından Çerkezya’da demir sanayi ile bağlantılı her türlü elle kullanılabilir ve bedende taşınabilir silah aletlerinin yapımının yaygın olduğunu ve buradan Avrupa’ya yayıldığını; ayrıca kuyumculuk, dokuma sanayi en alt sınıftan soylu sınıfa kadar bir uğraşı alanı olduğunu hatırlatmaktadır.⁷⁴

Çerkeslerin yoğun yaşadığı coğrafya –Türkiye’den sonra- Rusya’dır. Rus Çerkesyası bir Doğu toplumdur ve Batılı sosyo-ekonomik sisteme zıttır (Tablo 1).

Tablo 1: Doğulu ve Batılı Sosyoekonomik Sistemlerin Özellikleri

	Doğulu	Batılı
Sosyo-psikolojik özellikler	-sınırlı ihtiyaçlar -fiyatlara ve riske duyarsızlık -geleneksel değer yargıları -sürekli spekülatif kâr ve gelir arayışı -kadercilik	-sınırsız ihtiyaçlar -fiyatlara ve riske aşırı duyarlılık -modern değer yargıları -normal gelir anlayışı -sağduyu

⁷⁴ Met İzzet (Met Çınatıkho Yusuf İzzet Paşa), *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca’dan) Çev. F. Huvaj, Adige Yayınları, Ankara, 2002, s. 266-267.

Örgütsel özellikler	-çalışma disiplinsizliği ve örgütsüzlük -uzmanlaşma yokluğu -sınırlı para ekonomisi -gelenekçi ticaret	-disiplinli ve örgütlü çalışma -uzmanlaşma -geniş para ekonomisi -profesyonel ticaret
Teknolojik özellikler	-standartlaşma yoksunluğu -küçük ölçekli üretim ve katı arz -değişmeyen teknoloji -geleneksel mal-hizmet üretimi	-ileri standartlaşma -büyük ölçekli üretim ve esnek arz -değişen teknoloji -yenilikçi mal ve hizmet üretimi

Kaynak: Ergül Han ve Ayşen Kaya, *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika*, Eskişehir: AÖF Yayınları, 2002, s. 49.

3.2. Çerkesya'nın Demografik ve İktisadi Yapısı: Zafiyet ve Potansiyeller

Çerkesya'nın ekonomi-politik kaderi –neredeyse tüm tarihi boyunca Rusya tarafından çizilmiştir. Öyle olunca Çerkeslerin bağımsız ve gelişmiş bir iktisadi yapısının varlığından pek söz edilemez. Devleti olmayan bir halkın ekonomisi, ancak -genellikle- “*otarşik*” olabilir. Çerkesya, içinde yer aldığı büyük Rus devletine karşı “*özerk*” olmasına rağmen, büyük gelir pastasından yeterli bir pay alamamaktadır.

Ayrıca, Çerkesya'nın merkezi / bağımsız devlet yapısı olmadığı için, nüfus dışında milli gelir, istihdam, işsizlik, enflasyon ve gelir bölüşümü gibi makro iktisadi verileri de sağlıklı bir şekilde elde edilememektedir. Bu durum, bölge ekonomisinin gelişmesi noktasında politikacıların doğru karar almalarında ya da bürokratların etkin plan-program uygulamalarında ciddi bir zafiyet oluşturmaktadır. Bu küçük ekonominin ne kadar büyüyüp kalkınabileceği, hangi sektörde ne kadar bir potansiyele sahip olabileceği sadece ortalama tahminlerin konusudur.

Özbek'e göre, Çerkeslerin Ruslardan bağımsızlık savaşını kazanıp devlet kuramamış olmalarının birçok gerekçesi vardır: i-Çerkes halkının ve boylarının aralarında birlik sağlayamamaları; ii-bir lider seçilerek onun emir ve komutası altına girilememesi; iii-Osmanlı ve İngiliz ajanlarının kabile başkanlarını aldatabilmesi, sürekli savaşıma teşvik etmesi;⁷⁵ iv-Çerkeslerin Ruslar karşısında Osmanlı ve İngilizlerin boş vaatlerine kanma-

⁷⁵ Örneğin İngilizlere göre, “*Çerkesler; İngiltere'nin Hindistan bekçileri*” iken; Osmanlılar için ise “*Doğu sınırlarının koruyucuları ve her an ileri sürülebilecek satranç piyon taşlarından biri*” idi (Özbek, a.k.).

sı... Yine Özbek'e göre Osmanlı yönetiminin –tıpkı Rusya gibi- Çerkesya'ya özel ilgi duymasının nedenleri; askeri, stratejik, politik ve iktisadi çıkarlarının yanısıra saraya, padişah haremine ve paşa konaklarına köle ve cariyeye bulma pazarlarının sürekliliğini sağlamaktır.⁷⁶

Sömürge ustası olduğu ve fakat henüz 'tamamlanmadığı' iddia edilen Rusya, öznel tarihinde feodalizmle kapitalizm arasında gidip gelen, Kafkasya üzerindeki egemen gücünü sürdürmek isteyen, yönetim yapısı içindeki etnik unsurları bir arada tutmaya çalışan büyük bir devlettir. O, 20. yüzyılda "*homo Sovyetikus Çerkesya*"yı yarattı; fakat 21. yüzyılda Çerkeslerin vd. azınlıkların milliyetçi / bağımsızlıkçı ateşinin daha ne kadar sönük kalacağını ise tarih gösterecektir.

Herşeye rağmen Çerkesya, Rusya içerisinde bölgesel bir ekonomi olarak varlığını sürdürmektedir. Aslan, Berzeg, vd.; Çerkesya'nın doğal kaynak, turizm ve ulaşım ekonomisi üzerine şu bilgileri vermektedirler:⁷⁷

- Rusya'nın Kafkasya'daki petrol rezervlerinin %34'ü Stavropol bölgesinde, %33'ü Çeçenistan ve İnguş Cumhuriyeti'nde, %27'si Krasnodar bölgesinde yer alırken; Kabardey-Balkar'da, yaklaşık 300 milyon tonluk işlenebilir petrol, 12 bin m³ maden suyu, molibden ve volfram rezervleri bulunmaktadır.

- Çerkesya'da gelişmiş bir tarım ve hayvancılık sektörü yanında küçük fakat potansiyeli olan bir sanayi; taşkömürü, yakut, kimya, uranyum madeni, altın, rezervleri; çimento fabrikası vardır.

- Abhazya, bir turizm cenneti olduğu kadar tropikal iklim meyveleri, ormancılık, balıkçılık ve hayvancılık da oldukça gelişmiştir. Adıgey, Karacay ve Kabarde de sağlık-termal ve dağ turizmi, orman ürünleri, hayvancılık ve madencilik başta olmak üzere zengin doğal kaynaklara sahiptir.

- Abhazya ve Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nin coğrafi / ekolojik yapısıyla yeraltı kaynakları, turizm konusunda hiç tükenmeyen bir potansiyel içermektedir. Abhazya'da, Karadeniz sahilindeki 240 km.lik deniz şeridi otellerle doludur. Kabartay-Balkar'da dağcılık / kayakçılık turizmi gelişmiştir. Abhazya ve Dağıstan sahillerinde deniz taşımacılığı ile birlikte demir ve hava yolları taşımacılığı da yaygındır.

⁷⁶ Yedic Batray Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara, 1991, s. 12-13.

⁷⁷ Cahit Aslan, Sefer E.Berzeg ve Murat Papşu, vd., *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu., Ankara, Şubat 2011, s. 4.

Çerkesya’da en tanınan ve görece daha gelişmiş cumhuriyetlerden biri Adıgey Cumhuriyetidir. Başta Maykop olmak üzere 9 reyondan oluşmaktadır. Kuzey Batı Kafkasya’ya yapılması planlanan 50 milyar dolarlık yatırımın bir bölümü bu cumhuriyet için ayrılmıştır.⁷⁸

Adıgey Cumhuriyeti ayarındaki Abhazya Cumhuriyeti Başkanı A. Ankvab, en güçlü bağlantının Rusya olduğunu, küçük bir üretim hacmine ve küçük bir bütçeye sahip olduklarını, bölgeye yatırımı engelleyen nedenlerin başında güvenlik ve devlet garantisi eksikliği olduğunu dile getirmektedir. Rusya’nın bölgeye yönelik “izolasyon”un 2001-2008 yılları arasında aşamalı olarak kaldırılması ile birlikte, Sovyetler’in dağılmasından sonra kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) vatandaşlarının Abhazya’ya kolayca girişleri sağlandı; yerel ekonomiyi canlandıracak şekilde *yaptırımlar* yatırımlara dönüşmeye başladı; dış ticaret hacmi büyüdü; iktisadi ilişkiler yasallaşarak kayıt altına alınmanın zemini hazırlandı; Türkiye’deki şirketler ile tarım, inşaat, balıkçılık, kömür ve mermer gibi alanlarda önemli ticari antlaşmalar imzalandı. Abhazya demiryolunun tamiri sayesinde de bölgenin Karadeniz ve civarındaki (İpek Yolu’ndaki) ülkelerle iktisadi bütünleşmesi ivme kazanmış durumdadır.⁷⁹

Sonuç Yerine: Çerkes Halkının Sorunları ve Çözüm Önerileri

Coğrafya ve tarih, bazı halkları “*ayrık otu*” haline getirmiştir. Rusya’daki yerleşik ve dünyanın pek çok ülkesine göç etmiş olan Çerkesler bu halklardan biridir. Aşağıda görüldüğü üzere, Çerkes halkının karşı karşıya olduğu bazı somut sorunlar (SS) ve bunlara karşı olası çözüm önerileri (ÇÖ) sözkonusudur. Doğal olarak, hepsinin, bu halkın yaşadığı ülkelerle ilgili –ortak sorun ve çözümler olarak var- olduğu söylenebilir. SS ve ÇÖ’nün bir bölümü “*yerel*” ve “*küresel*”, bir bölümü de “*kü-yerel*” niteliktedir.

SS-1: Türkiye’de Kafkasya’dan gelen bütün göçmenlerin ‘Çerkes’ olarak adlandırılması, bir karışıklığa yol açmaktadır. Ayrıca Çerkesler içinde bir “*Adıge milliyetçiliği*” baskın çıkmaktadır.

ÇÖ-1: Her Kafkas göçmenin Çerkes olmadığı bilinmelidir. Babakuş, milliyetçilik meselesini, Şeyh Şamil’in referansıya iki uzmana sorduğunu ve –çarpıcı betimlemelerle- bir farmakologun, “*milliyetçilik ilaç gibidir*;

⁷⁸ C. Yıldız Hapı, “Adıgey Cumhuriyeti (Adıge Respublik)-1”, *Circassian Center*, 2009; Bünyamin Tokmak, “K. Batı Kafkasya’ya 50 milyar Dolarlık Yatırım”, *DHA*, 7 Şubat 2012.

⁷⁹ Gültekin-Punsmann, Burcu, Argun Başkan, Kemal Tarba, *Karadeniz’in Bütünleşmesi İçin Abhazya*, ORSAM ve TEPAV Rapor No: 8, Aralık 2009, s. 14-32.

makul doz tedavi eder, yüksek doz ise öldürür”; bir gastroenterologun da, “*milliyetçilik yemek gibidir; usulünce ve kararınca yenmezse gaz yapar, şişirir*” dediğini⁸⁰ belirtmektedir. Bu betimlemeye ve Dünya tarihine bakılırsa, milliyetçiliğin bir ulus / toplum için hem birleştirme hem de ayırıştırma özelliği var. Büyük ve güçlü devletlerin kendi bölgesinde ya da ulusötesinde yayılcılık (emperyalizm) ihtirasını tatmin etmede başvurdukları milliyetçilik, Çerkesler gibi ezilmiş bir halk için bağımsızlık ateşine dönüşme olasılığını ve potansiyelini korumaktadır.

SS-2: Çerkesler, anavatan Kuzey Kafkasya’da “*Ruslaştırma – Sovyetleştirme –tekrar Ruslaştırma*” mengenesinden geçirilerek “*eritildiler*.” Bu, doğal olarak Çerkesleri bağımsızlık yolunda bazen “asi” yaptı.

ÇÖ-2: Eritilmenin kötü etkilerini azaltmanın / aşmanın bir yolu, Çerkeslerin, demokratik yaşamın da bir ögesi olan “*sivil toplum örgütleri*”ne (STÖ) önem vererek onları çoğaltmasıdır.⁸¹ “*Ortak hissiyatlar cemaati*” denilen STÖ’ler sayesinde Çerkes halkı, bir yandan kültürel eritmeye karşı dil ve geleneklerini unutmayacak, diğer yandan da kendi içinden başlayarak diğer halklarla işbirliği / dayanışma ruhunu kuvvetlendirebilecektir. Bu işlevi yerine getirebilecek STÖ’lerde faaliyet türleri bakımından branşlaşma, derinleşme ve genişleme sağlanmalıdır.

SS-3: Diasporada Çerkes dili ve lehçeleri unutulmaktadır. Birkaç on yıl sonra Türkiye gibi Çerkes diasporalarında Çerkesçe “*dil mezarlığı*”na gömülebilir. Bugün Süryanice’nin başına gelen ne ise, yarın da Çerkesçe’nin başına gelebilecek odur. Doğada bir böcek türü azaldığında / yok olduğunda ne oluyorsa, dünya toplum haritasında da bir dil eksildiğinde o olur: Yani doğa gibi toplumlar da yoksullaşır; ancak ikincisi daha tehlikeli olabilir.

ÇÖ-3: Besler’in dediği gibi,⁸² Türkiye’de “*Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü*” türünden kurulabilecek özerk eğitim-öğretim birimleri hem kendi vatandaşlarının kültürel ihtiyaçlarını karşılayacak hem de içinde bulunduğu bölgenin halkları ve devletleri hakkında bilgi üreterek kültürel bağları güçlendirecektir. Bu gibi merkezler, jeo-stratejik olmanın yanı sıra

⁸⁰ Sezai Babakuş, “Paraziter Güdümlü Milliyetçilik”, *Türkiye Abbazya*, 25 Eylül 2012.

⁸¹ İlk kez 1946’da kurulan ve Azerileri de içinde barındıran *Dost Eli Yardımlaşma Derneği* ile sertüvenine başlayan Çerkes dernekleri Soğuk Savaş döneminde Anti-Sovyet bir nitelik kazanmışlar ve farklılaşmaya doğru yönelmişlerdir (S. C. Mazlum ve E. Doğan (der.), “Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü”, iç. *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*; Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007 (57-76), s. 1-8). Günümüzde il düzeyinde STÖ sayısı 50’yi aşmıştır.

⁸² Zeynel A. Besler, “Çerkesce Diye Bir Dil Yok mu?”, *Radikal II*, 11 Temmuz 2004.

sosyoloji ve filolojiyi de odak almalıdır. Kitle iletişim araçları kısa da olsa Çerkes yayını yapmalı, örneğin “TRT Anadolu” kanalı, Anadolu’nun bir mozayikler coğrafyası olduğunu kanıtlamak üzere, haftanın / günün belirli saatlerinde Çerkesçe eğitimsel / kültürel / eğlence programları sunabilir. Bunun için Çerkes STÖ ile *da(ya)nışma* şarttır.

SS-4: Çerkes toplumu için yazılı tarih eksiktir.

ÇÖ-4: Bunu tamamlamak için “*sözlü tarih çalışmaları*”⁸³ derinleştirilip yaygınlaştırılmalıdır.

SS-5: Çerkes toplumunda ortak alfabe yoktur. Kiril alfabesi mi, Latin alfabesi mi? Kafkas kökenli federasyonların bu konuda farklı yaklaşımları şu üç grupta toplanmaktadır: *i-Adıgey ve Kabardey lehçeleri için tek alfabeye geçilmesi. ii-Tek bir yazı diline geçilmesi. iii-Diyasporadakiler için Latin temelli alfabe düzenlenmesi.*

ÇÖ-5: Anayurtta kullanılan farklı alfabelerin birleştirilerek bir tek ortak alfabenin -hiç değilse bir Adıge ve bir Abaza alfabesinin- benimsenmesi konusunda, Çerkes cumhuriyetlerinin yöneticileri ilgili bütün kurumları çaba gösterebilirler. Anavatanda Rus-Kiril yerine Latin alfabesine geçilmesi ne kadar zorsa, Batı dünyasına yakın diasporadaki Çerkesler için de Latin yerine Kiril alfabesinin kullanılması o kadar zordur. Eğer diasporada Adıgece vd. Çerkes lehçelerinin unutulması istenmiyorsa, dilin kolaylaştırılması bakımından, Latin alfabesine geçilebilir.

SS-6: Türkiye’de, uzun bir tarihten beri, diğer halklar gibi Çerkeslerin de yoğun olarak yaşadığı semt / mahalle / köy isimleri, genellikle o yerde yaşayanların yoğunluk derecesini yansıtmamakta ve kısmi bir aidiyet sorununu yaratmaktadır. 1950’lerde kurulan ve binlerce yer ismini “*kültürel arındırma projesi*” adıyla değiştiren “*Ad Değiştirme İhtisas Komisyonu*”, dönemin iktidarı Demokrat Parti’nin, kendi adıyla çelişen demokrasi karşıtı bir uygulamasıdır. 1970’lerin hükümetleri de ulus-devletçi çizgiyi kalınlaştırarak tarihi / doğal değeri olan isimleri değiştirmeyi sürdürmüşlerdir.⁸⁴

ÇÖ-6: Çerkeslerin çoğunlukla yaşadığı semt ve köy isimleri, kültürel çoğunluğa değil kültürel çoğulculuğa katkı sağlamak adına, otorite kararı ya da halkoylaması / plebisit ile “*Çerkesçe*” olarak değiştirilebilir. Bu, ye-

⁸³ Adıge ve Abaza alt gruplarıyla yapılan örnek bir görüşme ve sonuçları için bkz. Zehra Açıbe-Torun, “Kuzey Kafkas Halklarının Anıları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S.33, Ocak 2005.

⁸⁴ Ahmet İnsel, “İsmime Dokunma”, *Radikal II*. 16 Eylül 2007; Ajans Kafkas, “Çerkesçe Öğreniminde Alfabe Tartışmaları, Yeniden”, 19 Kasım 2014; İsmail Cankurt, “Bütün Trafik Levhaları Yalan Söylüyor”, *Ufkumuz.Com*, 8 Ocak 2014.

rel yönetimlerin Çerkes halkı açısından bir jest olarak kabul göreceği gibi Sözkonusu yerlerle ilgili aidiyet sorununu da ortadan kaldırabilir. Sözkonusu uygulama diğer yerli halkları da kapsayacak şekilde genişletilirse, herkes “*hayali ve kayıp coğrafyalar*”dan, “*adıyla yaşamayan topraklar*”dan ve hatta “*yalan söyleyen trafik levhaları*”ndan da kurtulmuş olur. Anadolu’da Çerkesler göçmen, fakat misafir değildirler.

SS-7: Çerkeslerin iktisadi sorunları da var ve bunları, Rusya ve diaspora kaynaklı olmak üzere iki ayrı grupta toplamak gerekir. Günümüzde bu halkın yerleşik olduğu Rusya, satın alma gücü paritesi karşılığında 3,5 trilyon dolarlık milli gelirle dünyanın en gelişmiş sekiz (G-8) ülkesinden biri olup kişi başına gelir 24 bin dolar civarındadır (2014). Burada yoksulluk sınırı altında bulunan nüfus %11 (2013) ve gelir bölüşümü adaletini ölçen Gini katsayısı %42’dir (2012).⁸⁵ Rusya Federasyonu’nda özerk Çerkes bölgesi, toplam nüfusun (142 milyon kişi) yaklaşık %1’ini oluşturmakta ve bununla orantılı üretim ve gelir pastasında düşük bir pay almaktadır. Bunun bir nedeni, Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra Rusya’nın kapitalist sisteme geçişi ve iktisadi krizlere girmesinin yanısıra, bölgesel kalkınma açısından “*çözülme - dezentegrasyon*”⁸⁶ olarak gözükmektedir. Ayrıca Rusya’da ve diasporada yaşayan Çerkes aileler kendi içinde küçük bir “zengin sınıf” yaratmış olabilir, fakat bu durum, bu halkın Batı Avrupa ölçülerinde yüksek refaha ve hakça gelir bölüşümüne sahip bir toplum olduğunu göstermez.

ÇÖ-7: Çerkesya’nın, bir federasyon üyesi olduğu Rusya’nın kuzey bölgeleri gibi sanayileşip zenginleşmesi için yüksek üretim ve gelire; bunun için de merkezi hükümetin etkili bölgesel iktisat politikalarına ve federal bütçeden ‘pozitif ayrımcılığa’ dayalı yüksek bir pay almasına ihtiyacı var. “*Yüksek teşvikler + düşük vergiler*”, bu politikalarından bazılarıdır. Diasporadaki Çerkesler ise önce iktisadi örgütlenmeye yani şirketleşmeye önem vermelidirler. Sermaye birikimini kişisel değil toplumsal zenginleşmeye dönüştürmek istiyorsa, bu halk kendisine karşı yabancılaşmaktan kurtulmalıdır.

SS-8: Çerkes toplumu, tarihi itibarıyla ezilmiş toplumlardan biridir. Fakat diğer ezilmiş uluslar / toplumlar ile çok etkili bir diyalog-iletişim içinde değildir.

⁸⁵ Veriler için bkz. CIA, “Russia: Economy”, The World Factbook, August 2015, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>

⁸⁶ Anar Somuncuoğlu, “Rusya Federasyonu’nda Merkez-Bölge İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, Avrasya Dosyası, Kış 2001, c. 6, S. 4, s. 48.

ÇÖ-8: Ezilmiş toplumların karşılıklı anlayış eksikliğini gidermede sihirli / anahtar sözcük / strateji, “*empati*”dir. Bir başkasının duygu ve davranışlarını, kendini onun yerine koyarak anlayıp içselleştirmek anlamına gelen empati, ulusları / toplumları da ilgilendiren popüler *parapsikolojik* terimlerden biridir. Denilebilir ki, empati kurabilen kişi / toplum mutlaka “*sempati*” görür. Eğer empati olmazsa, -yazının en başında vurgulanan-kazanın dibi tutar ve herkes kaybeder.

KAYNAKÇA

- Açıbe-Torun, Zehra. “Kuzey Kafkas Halklarının Anıları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 33, Ocak 2005.
- Agrba, Bella S. ve Samir H. Khotko. *Çerkesya ‘Ada’ Uygarlığı: Adıge Ülkesinin Özgün Tarihsel ve Kültürel Nitelikleri*, Çev. O. Uravelli, 2. b., KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007.
- Ajans Kafkas. “Çerkesçe Öğreniminde Alfabe Tartışmaları, Yeniden”, 19 Kasım 2014 http://ajanskafkas.com/haber,30845_ccedilerkes_ccedile_oumlgreniminde_alfabe_tartism.htm (19/11/2014)
- Altın, Gülizar ve Meryem Gümüş. *Çerkeslerde Kaşenlik Âdeti Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Eskişehir Örneği*, TÜBİTAK Projesi, Bursa, 2011.
- Anfimov, N.V ve P.U. Autlev (Redaksiyon). *Meotlar Adıgelerin Ataları*, Çev. K. Yükseler, KafDav Yayınları, Ankara, 2011.
- Aslan, Cahit, Sefer E. Berzeg, Murat Papşu, vd. *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu, Ankara, Şubat 2011.
- Babakuş, Sezai. “Paraziter Güdümlü Milliyetçilik”, *Türkiye Abhazya*, 25 Eylül 2012, <https://turkiyeabhazyayitanisin.wordpress.com/2012/09/2/12/2014>
- Bağ, Yaşar. *Çerkeslerin Dünü-Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001.
- Benet, Sula. *Abhazlar: Kafkasların Uzun Ömürlü İnsanları*, Çev. N. Kılınçarslan, KafDav Yayınları, Ankara, 1993.
- Berje, Adolf. *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*, Çev. M. Papşu, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- Berzeg, Kazım. “Mısır Çerkes Devleti 1250-1517: İslam Aleminde Çerkes Liderliği Dönemi”, *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1990.

- Berzeg, Sefer E. *Soçi'nin Sürgündeki Sahipleri Çerkes-Vubıhlar*, Takav Yayıncılık, Ankara, 1998.
- Besler, Zeynel A. "Çerkesce Diye Bir Dil Yok mu?", *Radikal II*, 11 Temmuz 2004.
- Bice, Hayati. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.
- Bozkurt, Mehmet. "Oshamafe Çocukları: Çerkezler", *Gerçek Bandırma*, <http://www.gercekbandirma.com/kose-yazarlari/item/3729-cerkezler-oshamefe-cocuklar.html> (30/10/2014)
- Cankurt, İsmail. "Bütün Trafik Levhaları Yalan Söylüyor", *Ufkumuz.Com*, 8 Ocak 2014 <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/480-butun.htm> (19/11/2014)
- CIA, "Russia: Economy", *The World Factbook*, August 2015, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>
- Circassian Center. "Kaf Dağı'ndan Anadolu'ya", *Basında Çerkesler*, <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/BasindaCerkesler/035-kaf.htm> (10/10/2014)
- Çelik, Seral ve Hürriyet Karadeniz. "Türkiye'deki Çerkesler: Kaf Dağı'na Dönsek mi?", *İkibine Doğru-Haftalık Haber Dergisi*, 12 Mart 1989.
- Çuvuik, Anjel. "Hacı Brant Zekeriya'dan Tarih Mirası", Çeviri: H. Açumi, *Adige Mak Gazetesi*, Aralık 2012.
- Emiroğlu, Kudret. "İnsaniyet ve Kavmiyet", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, s. 100.
- Ethnologue. "Adyghe", <http://www.ethnologue.com/language/ady> (1/11/2014)
- Fetgeri, Mehmet (Şoenü). *Tüm Eserleri: Çerkeslerin Aslı (Tanrı Soyundandır)*, Çev. D. Erdinç – M. Bozkurt, Kafdav Yayınları, İstanbul, 1922; Ankara, 2007.
- Görmüş, Alper. "Çerkesler / 125 Yıllık Konukluk", *Nokta-Haftalık Haber Dergisi*, 17 Haziran 1990, S. 24.
- Gültekin-Punsmann, Burcu, Argun Başkan ve Kemal Tarba. *Karadeniz'in Bütünleşmesi İçin Abhazy*, ORSAM ve TEPAV Rapor No: 8, Aralık 2009.
- Ğış, Nuh. "Adigece'nin Temel Sorunları -2", Çeviri: C. Y. Hapi, *Adige Mak*, 12/13 Şubat 2009.

- Habiçoğlu, Bedri. “Göçün veya sürgünün Nedenleri”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 118-122.
- Han, Ergül ve Ayşen Kaya. *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika*, Eskişehir: AÖF Yayınları, 2002.
- Hapi, C. Yıldız. “Adıgey Cumhuriyeti (Adıge Respublik)-1”, *Circassian Center*, 2009.
- Hazeşe, S. ve K. Zıramuk, *Çerkes Gelenekleri*. Çev. M. Papşu, Elbrus Yayınevi, Nalçik 1995.
- Hür, Ayşe. “21 Mayıs 1864: Çerkeslerin Kara Günü”, *Radikal*, 20 Mayıs 2013.
- Hür, Ayşe. “150 yıllık Çerkes Sürgünü’nün 1920-1923 Dönemi”, *Radikal*, 18 Mayıs 2014.
- İnsel, Ahmet. “İsmime Dokunma”, *Radikal II*, 16 Eylül 2007.
- Kafkas Derneği. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001.
- Kafkas Derneği. “Maykop Yazıtı”, *Festival Kitapçığı Çalışması*, Kayseri, 2002, <http://circassianportal.com/maykop-yaziti/> (3/9/2014)
- Kafkas Vakfı, “Xabze”, <https://kafkas.org.tr/kultur/aile.html> (4/9/2014)
- Karataş, Ömer. “19.Yüzyılda Anadolu’da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları*, 2013, S. 36, s. 83-117.
- Katav, A., Ali İsmail ve Bilgay Duman. “Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler),” *ORSAM Rapor* No: 134, Kasım 2012.
- Kaya, Ayhan. “Türkiye’deki Çerkes Diasporası ve Siyasal Katılım Stratejileri”, iç. *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, Firdevs Gümüšoğlu (der), Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001, s. 201-216. Karşılaştırma için bkz. <http://www.cerkes-arastirmalari.org/pdf/Ayhan%20Kaya.pdf>, s.1-17, (4/8/2014)
- Lapinski, Theodor. “Kafkasya’daki Adigelerde Bir Kurban Töreni”, Çev. Ö. Göneralp, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1989.
- Mazlum, S. C. ve E. Doğan (der.). “Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü”, iç. *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 57-76.

- Meşfeşuşu, N. Hatam. “Anavatandaki Dil Çalışmaları -1”, *Circassian Canada*. http://www.circassiancanada.com/tr/edebiyat/genel_konular/018_anavatandaki_dil_calismalari.htm (14/9/2014)
- Met İzzet (Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa). *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca'dan) Çev. F. Huvaj, Adıge Yayınları, Ankara, 2002.
- Met İzzet. *Kafkas Tarihi II (Evrıklarım-Bulduklarım)*, (Osmanlıca'dan) Çev. D. Erdiñç, Adıge Yayınları, Ankara, 2009.
- Namıto, AYTEK. *Çerkeslerin Kökeni*, 1.Kitap, Çev. A. Çeviker, 2. b., KafDav Yayınları, Ankara, 2009.
- Namıtok, AYTEK. *Çerkeslerin Kökeni*, 2. Kitap, Çev. A. Çeviker, Ankara: KafDav Yayınları, Ankara, 2008.
- Oral, Mustafa. “Sultan II. Abdülhamit Dönemi’nde Bir ‘Çerkes Tarihi’ Yazılması Girişimi”, *ÇTTAD*, VII/16-17, Bahar-Güz, 2008, s. 71-88.
- Övür, Ayşe. “Çerkes Mitolojisinin Temel Unsurları: Tanrılar ve Çerkesler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 155, Kasım 2006.
- Özbay, Özdemir. *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2. b., Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- Özbay, Özdemir, Fahri Huvaj, Murat Papsu ve M.Emin Kaynar. “Ortak Latin Alfabesi”, *Anadil ve Alfabe Konferansı*, Kafkas Derneği, Ankara, 16-19 Mayıs 2003.
- Özbek, Yedic Batıray. “Çerkes Sözcüğünün Kaynağı”, *Circassian Center*; http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/edebiyat/genel_konular/025cerkes_sozcugunun_kaynagi.htm (9/7/2014)
- Özbek, Yedic Batıray. *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara, 1991.
- Papsu, Murat. “Çerkes Dillerine Genel Bir Bakış Kafkasya ve Türkiye”, *Nart*, S. 35, Mart-Nisan 2003.
- Papsu, Murat. “Kafdağı'nın Kanatları” (Çerkes Dosyası), *Atlas Dergisi*, S. 3, 2003.
- Papsu, Murat. “Çerkes-Adıge Yazısının Tarihçesi”, *Nart*, S. 51, Eylül-Ekim 2006.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Somuncuoğlu, Anar. “Rusya Federasyonu’nda Merkez-Bölge İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, *Avrasya Dosyası*, Kış 2001, c. 6, S. 4, s. 43-63.

- Şinkuba, Bagrat. “Kafkas Halklarının Kahramanı: Abriskil”, *Yürüyüş Dergisi*, 21 Aralık 2008.
- Tavkul, Ufuk. “İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, S. 7, 1998, s. 43-46.
- Temizkan, Abdullah. “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. IX, S. 2, 2009, s. 165-190.
- Thakuşina, Aslan. “Ekonomimizin Kalkınması İçin Turizm Sektörüne Çok Güveniyoruz”, Çeviri: H. Açıumij, *Adige Mak Gazetesi*, Aralık 2012.
- Tokmak, Bünyamin. “K. Batı Kafkasya’ya 50 milyar Dolarlık Yatırım”, *DHA*, 7 Şubat 2012.
- Traho, Ramazan. *Çerkesler: Bir Ortaasya Yolculuğu*, Çev. G. Kangal, Belge Yayıncılık. İstanbul, 2007.
- Turçaninov, G. F. *Kafkasya’da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, Çev. K. Yükseler, Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık İşletmesi, Ankara, 2009.
- Ünal, Muhittin. “Kafkas Halklarının Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 112-113.
- Ünal, Uğur (Proje Yön.). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No 121, İstanbul, 2012.
- Yılmaz, Aytekin. *Etnik Ayrımcılık: Türkiye, İngiltere, Fransa, İspanya*, Vadi Yayınları, Ankara, 1994.
- Zihni, Zekeriya (Jabağı Baj). *Çerkesya’da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Kaf-Dav Yayıncılık, Ankara, 2007.

Çin’de Uluslararası İlişkiler Çalışmalarının Gelişimi

Arzu DURDULAR¹

Öz

1949 yılında Çin Başbakanı Zhou Enlai, iki kutuplu soğuk savaş sistemi içinde yer alan Çin’de uluslararası ilişkiler disiplininin kurulması için çağrıda bulunmuş; ancak, dönemin iç ve dış faktörleri nedeniyle, Çin’de 1980’li yılların sonuna kadar Marksist Uluslararası ilişkiler teorisi ve ideolojik teori hâkim olmuştur. 1990’lı yılların başından itibaren Batılı uluslararası ilişkiler teorilerinin Çin’e girişi ile Çinli akademisyenler, bir taraftan “dış kültür” olarak nitelendirdikleri Batılı uluslararası ilişkiler teorilerini tanımaya ve özümsemeye çalışırken diğer taraftan da Antik Çin kültürü temelli “Çin karakteristikli” bir uluslararası ilişkiler teorisi oluşturma çabası içine girmişlerdir. Ancak, Uluslararası ilişkiler disiplini Batıya kıyasla Çin’de oldukça yeni bir akademik alandır. Çinli akademisyenler arasında yerleşmiş bir araştırma geleneğinin olmaması ve öz-yenilik eksikliği, Çin’deki uluslararası ilişkiler çalışmalarının en önemli sorununu oluşturmaktadır. Bu makalede, 1990’lı yıllardan itibaren Çin’deki uluslararası ilişkiler çalışmalarının gelişimini ve “Çin karakteristikli” uluslararası ilişkiler teorisi oluşturma çabalarını incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: *Çin uluslararası ilişkiler teorisi, Çin Okulu, Antik Çin kültürü, Çin karakteristiği*

¹ Wuhan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi, arzudurdular@hotmail.com

The Development of International Relations Studies in China

Abstract

In 1949, Chinese Prime Minister Zhou Enlai called for creation of the discipline of international relations in China, which was involved in the bipolar system of the Cold War; however, due to the internal and external factors existing in that period, the Marxist international relations theory and ideological theory were dominant in China until the end of 1980s. From early 1990s when the Western theories of international relations were introduced in China, Chinese scientists have tried to understand and absorb the Western theories of international relations, which they call “external culture”, on one hand, and have made attempts to form a “Chinese characteristic” international relations theory based on the ancient Chinese culture, on the other hand. However, the discipline of international relations is a new field in China compared to the West. Lack of an established tradition of research in Chinese academia and lack of self-innovation are the most important problems of the studies on international relations in China. This article examines the development of international relations in China and the attempts to form a “Chinese characteristics” international relations theory since the 1990s.

Keywords: *Chinese international relations, Chinese School, Ancient Chinese culture, Chinese characteristics*

1. Giriş

1979 yılında Çin Komünist Partisi(ÇKP)'nin Merkez Komitesi toplantısında Deng Xiaoping, Çin'in yıllardır hukuk, siyasi bilimler, sosyoloji ve dünya politikasının görmezden gelindiğini ve artık "kaçırılmış dersler" için harekete geçme zamanının geldiğini² belirtmesi ile Çin'de uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalar ciddi anlamda başlamıştır. Reform ve dışa açılma politikasının başlamasından günümüze kadar geçen yaklaşık otuz altı yıllık süreçte Çin, hem hızlı bir gelişme göstermiş hem de uluslararası sistemle ilişkisindeki kimlik sorununu başarılı bir şekilde çözerek yenedünya düzeninde kendisini kabul ettirmiştir.³

Uluslararası İlişkiler (UI) alanında çalışma yapan Çinli akademisyenler, 1987,1998 ve 2004 yıllarında Shanghai'da "Ulusal UI Teorisi Semineri" düzenlemişlerdir. Bu seminerlerde Çin'deki UI teorisi çalışmalarının başlangıç, gelişim ve yenilik aşamaları tartışılmıştır. 1978'deki seminer, ülke genelinde UI alanında çalışma yapan akademisyenleri bir araya getirmiş, UI teorisi araştırmalarının çerçevesi çizilmiş ve özellikle Marksizmin rehberliğinde Çin karakteristikli bir UI teorisi inşasına vurgu yapılmıştır.⁴ Birinci seminer ile UI çalışmaları "bilinçlenme" aşamasına girmiş, 1998'deki ikinci seminerde Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren Çin'deki UI çalışmalarındaki kazançlar ve kayıplar tartışılmış, girilecek yeni yüzyıldaki UI çalışmalarının planları belirlenmiştir. Bu seminer ile UI çalışmaları "gelişme" aşamasına girmiştir. 2004'teki seminerde ise akademisyenlerce, Çin'deki UI teorisinin temeli, sistemi, paradigması ve özellikleri tartışılmış, Çin UI teorisinin inşası ve "Çin Okulu"nun oluşturulması kararına varılmıştır. Böylece Çin'deki UI çalışmaları "yenilik" aşamasına girmiştir.⁵

Çin algılamasına göre, teori, sosyalist devrimin ve sosyalizmin inşasına hizmet etmelidir. Bu nedenle eyleme rehberlik etmeyen teoriler "yararsız ve yanlış"tır; ideolojik olarak sağlam olmayan teoriler de devrimci olmadığı için "boş"tur. Çin algılamasına göre teoriler, "doğru teori (正确理论)", "yanlış teori (错误理论)", "devrimsel teori (革命理

² 邓小平：邓小平文选，（第二卷），人民出版社、北京，1994年，第180=181页。

³ 秦亚青：“国际关系理论中国学派生产的可能与必然”，世界经济与政治，北京，2006年，第3期，第7页。

⁴ 梁守德：“中国国际政治学学科建设的回顾与思考”，河南社会科学，郑州市，2005年，第1期，第3页。

⁵ Ibid，第4页；李石生：“关于中国国际关系理论研究的进展与加强建设的关键问题”，世界经济与政治，北京，1999年，第5期，第36-37页。

论) ” ve “boş teori (空洞理论) ” olarak sınıflandırılmaktadır.⁶ Çinli akademisyenlerin bir kısmına göre, Batılı Uİ akademisyenlerinin yaptığı araştırmalar, içinde buldukları ulusal ve kültürel çevreden etkilenmektedir ve çalışmaları sınırlandırmaktadır.⁷ Bazı akademisyenlere göre sosyal bilimler, bazı özel çıkarlara hizmet etmektedir. Bir kısım akademisyene göre de Uİ teorisinin gelişmesi, farklı kültürlerin düşüncelerinin işbirliğine ihtiyaç duymaktadır.⁸

2. Çin’de Uluslararası İlişkiler Çalışmalarının Gelişimi

Çin’deki Uİ çalışmaları, Batı’daki çalışmalara kıyasla oldukça kısa bir tarihe sahiptir. Çin’deki akademisyenlerin çoğu, kendi akademik tecrübelerine ve araştırmalarına dayanarak Çin’deki Uİ çalışmalarını çeşitli dönemlere ayırmışlardır. Pekin Üniversitesi’nden Liang Shoude, Çin uluslararası ilişkiler çalışmalarının gelişimini, ‘başlangıç’, ‘dersler’, ‘gelişim’ ve yenilik’ olmak üzere dört döneme ayırırken, Çin Dış İlişkiler Üniversitesi’nden Qin Yaqing, ‘teori öncesi dönem’, ‘teoriyi öğrenme dönemi’ ve ‘teorik yenilik dönemi’ olmak üzere üç döneme ayırmaktadır.⁹ CNAIS¹⁰’ten Wang Yizhou ise ‘ÇHC kurulmadan önce’, ‘1949’dan 1963’e kadar’, ‘1963’ten 1978’e kadar’, ‘1978’den 1990’lı yılların başına kadar’ ve ‘Soğuk Savaşın bitiminden günümüze kadar’ olmak üzere bu süreci beş döneme ayırmaktadır.

2.1. Birinci Dönem: ÇHC Kurulmadan Önceki Dönem

ÇHC kurulmadan önceki Çin Uİ çalışmaları, araştırmacıların çok az oluşu ve belgelerin ve kaynakların sınırlı oluşu nedeniyle oldukça geri durumdaydı. Bu dönemde uluslararası ilişkiler ve uluslararası politika ve ekonomisini tanıtan birkaç dergi vardı. Örneğin: *Haftalık Ulusal Haberler*(*国文周报*), *Dünya Bilgisi* (世界知识) ve *Doğu Dergisi* (东方杂志). Bu dönemde ayrıca Shanghai’lı birkaç akademisyenin kurduğu Uluslararası İlişkiler Derneği’nin yayınladığı birkaç kitap vardır.

Bu dönemin dikkat çekici özelliği, Çin Komünist Partisi (ÇKP)’nin uluslararası sorunları incelemeye başlaması ile akademisyenler arasında

⁶ 王缉思：“国际关系理论与中国外交研究”，中国社会科学集刊，北京，1993年，第2期，第85页。

⁷ 袁明：跨世纪的挑战：中国国际关系学科的发展，北京大学出版社，北京，2007，第10页。

⁸ Ibid，第7页。

⁹ 林宏宇：《国际问题研究理论与实践》，中国科学文化出版社，北京，2005年，第4-13页。

¹⁰ CNAIS: China National Association for International Studies.

araştırma bilincinin oluşmaya başlamasıdır. 1918 yılında Li Dazhao'nun uluslararası sistemdeki değişiklikler ve Rus Devrimi ile ilgili yazdığı *Fransız İhtilali'nin ve Rus Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi, Halkın Zaferi ve Bolşevizm'in Zaferi* adlı kitapları, dönemin en önemli uluslararası sorunlarla ilgili çalışmalardır. 1 Ağustos 1941 yılında Parti Merkez Komitesinin yayınladığı “Merkez Komite'nin Araştırma Kararları” ile ÇPK, uluslararası sorunları araştırma çalışmalarını güçlendirmeyi hedeflemiş ve uluslararası sorunları araştırma ve bu konu ile ilgili bilgi toplama çalışmalarına başlamıştır. Komitenin bu çalışmalarının 1940'lı yıllara kadar devam etmesine karşın politik nedenlerden dolayı bilimsel çalışmaların gelişimi sınırlı kalmıştır.¹¹ Genel olarak, bu dönemdeki araştırmalar dağınıktır; belli bir kural sistemi yoktur; araştırma seviyesi oldukça düşüktür; kurumlar arası organizasyon eksikliği vardır ve araştırmalarda bilimsel disiplin ve yöntembilim neredeyse hiç yoktur. Bu nedenle Çinli akademisyenler arasında, bu dönem, Çin Üİ çalışmalarının/teorisinin “filizlenme dönemi” olarak adlandırılmaktadır.

2.2. İkinci Dönem: 1949'dan 1963'e Kadar, Başlangıç Dönemi

1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra, “bağımsız – barışçıl dış politika” kavramı çerçevesinde Çin'de Üİ teorisi çalışmaları tekrar başlamıştır. 1949 yılında Başbakan Zhou Enlai, Dışişleri Bakanlığı'nın resmi açılışında, Üİ disiplininin kurulması için çağrıda bulunmuştur;¹² ancak, dönemin iç ve dış faktörleri nedeniyle ilgi, sadece komünizm ve kapitalizm arasındaki çekişme ile dönemin güç dengesi üzerinde yoğunlaşmıştır.

1955 yılında Renmin Üniversitesi Dış İlişkiler Bölümü, Dış İlişkiler Koleji olarak genişletildi. Bu kolejin başlıca görevi diplomat ve çevirmen yetiştirmektir; Üİ teorisi ile ilgili araştırma yapmak görevleri arasında yoktur. Liang Shoude'ye göre, Pekindeki Dış İlişkiler Üniversitesi ve Uluslararası İlişkiler Üniversitesi, uluslararası politika ile ilgili ders veren en erken üniversiteler olmaları nedeniyle, yeni kurulan Dış İlişkiler Koleji'nin uluslararası politika alanındaki çalışmalarında gelecekteki yol göstericisi olmuştur.¹³ 1960'lı yılların başında Dışişleri Bakanı Chen Yi, ÇKP Merkez Komitesi'ne uluslararası politika ve sorunlarla ilgili çalışmaların güçlen-

¹¹ 林宏宇：《国际问题研究理论与实践》，中国科学文化出版社，北京，2005年，第3-8页。

¹² 周恩来：《周恩来外交文选》，中央文献出版社，北京，1990年，第1页。

¹³ 梁守德，“中国国际政治学学科建设的回顾与思考”，河南社会科学，郑州市，2005年，第1期，第2页。

dirilmesi yönünde öneride bulunmuştur.¹⁴ Bu dönemdeki Uİ çalışmalarının özelliği şu şekilde sıralanabilir: bir taraftan sosyalizmin üstünlüğüne odaklanırken kapitalizmin mantıksızlığını eleştirmiş, emperyalizmi çürüten ve ölen bir kavram olarak nitelendirmiş, diğer taraftan da Sovyet sosyalizmini tanıtmış, uluslararası komünizm hareketlerinin tarihini ve mevcut durumunu incelemiş, bazı ülkelerdeki proletaryan devrimci mücadelelerini araştırmış ve bazı ülkelerdeki Komünist Partilerin gelişimini ve bu partilerin Çin'e karşı tutumlarını ortaya koymuştur. Bu dönemde Çin'deki uluslararası ilişkiler araştırmaları, iç bilgilendirme ve araştırma raporları şeklinde olmuştur. Bu dönemde yayımlanan makalelerin çoğunda araştırma ve akademik çalışma eksikliği mevcuttur ve araştırmaların büyük bir kısmı Sovyet modelinin etkisi altında kalmıştır.

2.3. Üçüncü Dönem: 1963'den 1978'e Kadar, Gelişim Dönemi

Bu dönemde Merkez Komitenin Çin uluslararası ilişkiler çalışmalarına ilgisi artmıştır ve 1963 yılında Komite yabancı ülkelerin çalışmalarını araştırarak ilgili raporunu yayınlamıştır. Aynı yıl, Pekin Üniversitesinde, Renmin Üniversitesinde ve Fudan Üniversitesinde Uluslararası İlişkiler bölümleri, Xinhua Haber Ajansı ve uluslararası konuları araştıran birkaç araştırma enstitüsü kurulmuştur.¹⁵ Aynı yılın sonunda uluslararası konularda ulusal çalışmaları güçlendirmek amacıyla Merkez Komitesi bir forum düzenlemiş ve bu forumun sonunda uluslararası konuların araştırılmasının güçlendirilmesi kararı çıkmıştır.¹⁶ Ancak, eğitim, araştırma, düşünce tarzı bakımından Sovyet modeli bu dönemde de etkili olmaya devam etmiştir.

Çin'deki uluslararası ilişkiler çalışmalarının başlangıç ve gelişim dönemine bakıldığında Marksizm ve Lenizm araştırmalar için elzem kabul edilmiştir, Çin devriminin oluşumu ve uygulanışı uluslararası durumun değişimi ile bağlantılı olarak incelenmiş, araştırmaların büyük bir kısmı ulusal güvenlikle ilgili olmuş, uluslararası konular üzerindeki çalışmalar daha çok devletin diplomatik ilişkileri ve uluslararası çatışmalarla başa çıkabilme ihtiyacına yönelik olmuştur,¹⁷ Üniversitedeki dersler, emperyalizm, sömürgecilik, ulusal kurtuluş hareketleri Marksist teorilerle açıklamak üzere

¹⁴ 袁明：跨世纪的挑战：中国国际关系学科的发展，北京大学出版社，北京，2007，第255页。

¹⁵ Song, Xinning, "Building International Relations Theory with Chinese Characteristics", *Journal of Contemporary China*, Routledge, 2001, Vol. 10, No. 26, p. 62.

¹⁶ 冯特君、宋新宁：国际政治概论，中国人民大学出版社，北京，1992，第4-5页。

¹⁷ 程毅、杨宏禹：国际关系理论基础，华中师范大学出版社，武汉，1991年，第22-23页。

tasarlanmıştır.¹⁸ Bu dönemde uluslararası politika çalışmalarında gelişme olmasına karşın, Uİ çalışmaları/teorisi neredeyse yok denecek kadar azdı ve yüzeyseldi.

2.4. Dördüncü Dönem: 1978'den 1990'lı Yılların Başına Kadar Süren Kaçırılmış Dersler Dönemi

1977 yılında ÇKP'nin 11. Merkez Komitesi toplantısında “reform ve dışa açılma” kararlarının alınmasıyla Uİ alanındaki çalışmalar yeniden hız kazanmıştır. 1979'da Deng Xiaoping'in bir konuşmasında, dünya politikasının, sosyolojinin, siyasal bilimlerin ve hukukun son yıllarda göz ardı edildiğini ve bu alanlardaki “kaçırılmış dersler” için düzenleme yapmanın zamanının geldiğini kabul etmiştir.¹⁹ Bu dönemde birçok Batı kaynaklı teori materyalleri ile tanışılmış, sistematik düşünce yapısı oluşturulmaya başlanmış, Çin Uİ araştırmalarının gelişmesinin önü açılmıştır. Bazı akademisyenlere göre, reform ve dışa açılma politikası, Çin'deki teorik Uİ alanındaki gelişmenin önünü açmış ve akademisyenler arasında uluslararası konularda da derinlemesine bir anlayışın oluşmasını sağlamıştır.²⁰

1980'lerden itibaren araştırma ve eğitim alanlarında gelişmeler sağlanmış, uluslararası ilişkiler alanında araştırmalara odaklanılmış, sosyalist ülkelerden Asya-Afrika-Latin dünyasındaki sosyalist ülkelerdeki Uİ teorisi çalışmaları gözden geçirilmiştir. Uİ alanında çalışma yapan her bir sistem ve enstitü hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Örneğin; Üniversiteler (Pekin Üniversitesi, Renmin Üniversitesi, Fudan Üniversitesi), diplomasi alanında (Dış ilişkiler Koleji, Uluslararası Konuları Araştırma Enstitüsü), iç güvenlik alanında (Çağdaş Uİ Araştırma Enstitüsü, Pekin Uİ Koleji), askeri alanda (Ulusal Savunma Üniversitesi, Nanjing Uİ Koleji, Luoyang Yabancı Diller Okulu), ÇKP Merkez Komitesi Uluslararası Strateji Araştırmaları Enstitüsü.²¹ Temel akademik merkezler ise Pekin, Shanghai ve Nanjing olmuştur. 1980'li yılların sonlarından itibaren Pekin Üniversitesi'nin, Nanjing Üniversitesi'nin, Renmin Üniversitesi'nin, Fudan Üniversitesi'nin ve Dış ilişkiler Koleji'nin uluslararası politika bölümlerinde Uİ teorisi dersleri verilmeye başlanmıştır.²² Bu dönemde Çinli akademisyen-

¹⁸ Song, Xinning, “Building International Relations Theory with Chinese Characteristics”, *Journal of Contemporary China*, Routledge, 2001, Vol. 10, No. 26, p. 62.

¹⁹ 梁守德、方连庆：《国际社会与文化》，北京大学出版社，北京，1996年，第92页。

²⁰ 俞正梁、陈玉刚：《中国国际关系的战略转型与理论研究二十年》，复旦学报，上海，1999年，第1期，第13-14页。

²¹ 林宏宇：《国际问题研究理论与实践》，中国科学文化出版社，北京，2005年，第13-15页。

²² 倪世雄、许嘉：《中国国际关系理论研究历史回顾与思考》，欧洲研究，北京，1997年，第6

lerin yazdığı ders kitaplarında Uİ teorisi, kitapların giriş konusu, son bölümü ya da ek olarak yer almış, Marksizm'in ve Maoizm'in uluslararası politikadaki öncü rolüne vurgu yapılmıştır. 1990'lı yıllarda basılan ders kitapları, daha önceki kitapların aksine daha çok uluslararası düzen, uluslararası gelişmeler, barış üzerine tartışmalar ve Uİ teorisi ağırlıklı olmaya başladı. Pekin Üniversitesi, Renmin Üniversitesi, Fudan Üniversitesi, Çin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Qinghua Üniversitesi, Dışilişkiler Koleji, ÇKP Merkez Komitesi Koleji ve Nanjing Üniversitesi'nin yayınladığı makalelerin %70'i uluslararası ilişkiler ile ilgiliydi.²³ Bu dönemde Wuhan, Tianjin, Guangzhou, Xiamen gibi birkaç şehirdeki üniversitelerde uluslararası ilişkiler ya da dış ilişkiler bölümleri açıldı.

Uİ gelişmeler ve olaylar ile ilgili makaleler ve teorik çalışmalar, *Dünya Ekonomisi ve Politikası*, *Uluslararası Gözlem*, *Amerikan Çalışmaları*, *Çağdaş Uluslararası İlişkiler*, *Uluslararası Konular Çalışmaları*, *Uluslararası Görünüş* gibi sözü geçen dergilerde yayımlanmaya başladı. Chen Hanmin'in *Uluslararası Sahnede* ve Ni Shixiong'un *Çağdaş Amerikan Uİ Okullarının Seçilmiş Koleksiyonu* Batılı Uİ teorisi hakkında basılan ilk kitaplardır. Çin Kamu Güvenlik Üniversitesi, Batılı Uİ teorisinden ilk çevirileri yapmıştır. Örneğin: Hans Morgenthau'nun *Uluslararası Politika'sı*, Kenneth Waltz'un *Uluslararası Politika Teorisi*, James Dougherty ve Robert L. Pfaltzgraff'ın *Yarışan Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Morton Kaplan'ın *Uluslararası Politikada Sistem ve Yöntem*²⁴. Böylece Batılı Uİ teorisindeki çalışmaların tarihi ve başarılarıyla tanışıldı. Uluslararası politikada ve ekonomide daha geniş kapsamlı araştırmalara odaklanıldı.²⁵ 1990'lı yılların başından itibaren Çinli akademisyenler, uluslararası çatışmalar, geçiş döneminin sorunları, yeniçağın temel özellikleri, stratejik değişiklikler gibi konular üzerinde çalışmaya başladılar.²⁶

Bu dönemde sistem ve ekonomi araştırmalarından gelen yöntembilim daha ön plana çıkmış, karakteristik özelliklerini “tanımlama-tümevarım”dan alan geleneksel araştırma yöntembilimi önemini kaybetmiştir. Bu dönemde yabancı akademik çalışmalara girişin sistematik olmayışı, Batılı

期，第10页。

²³ 门洪华：“关于中国国际关系研究现状的评估报告”，《欧洲研究》，北京，2002年，第3期，第95页。

²⁴ 倪世雄、许嘉：“中国国际关系理论研究历史回顾与思考”，《欧洲研究》，北京，1997年，第6期，第11页。

²⁵ 程毅、杨宏禹：《国际关系理论基础》，华中师范大学出版社，武汉，1991年，第23-24页。

²⁶ 颜声毅：《当代国际关系》，复旦大学出版社，上海，1996年，第392-393页。

Uİ teorisinin sınırlı kavranmasına yol açmıştır. Bu dönemde kritik analizler ve değerlendirmeler Batılı çalışmaların çevirileri ile birlikte yürütülmemiştir. Çinli akademisyenlerin kendi aralarında Batılı kavramların yorumlanmasında hemfikir olmamaları, başarılı tartışmaları engellemiştir.²⁷ Yuan Ming'e göre, Batılılar uluslararası ilişkileri, objektif hukuk ve mikro analize vurgu yaparak incelerken, Çinli akademisyenler, sezgi, deneyim ve makro tümevarım üzerinden inceleme yapmaktadırlar. Bu durum, Çinli akademisyenleri Batılı Uİ teorisini incelerken model oluşturma ve nicel analiz yapma konusunda yetersiz kılmaktadır.²⁸

2.5. Beşinci Dönem: Soğuk Savaşın Bitişinden Günümüze Kadar Süren Yenilik Dönemi

Çin'deki Uİ çalışmalarının/teorisinin beşinci dönemi, 1990'dan itibaren başlamaktadır. Bu dönemde hem içeride hem de uluslararası sistemdeki değişiklikler, Çin'de Batılı Uİ teorisinin daha net bir şekilde algılanması ihtiyacını doğurmuştur. Uİ teorisi çalışmalarındaki analiz ve eleştirilerde çevirilerin daha teorik biçimde yer alması ön plana çıkmıştır. Çift kutuplu sistemin çöküşü ile Çinli akademisyenlere, Batılı meslektaşları ile aynı temelden araştırmaları başlatma şansı vermiştir.²⁹ Bu gelişmeler sonucunda uluslararası strateji ile ilgili çok sayıda kitap yayınlanmıştır. Çinli akademisyenlerin Uİ teorisi üzerine yaptığı çalışmalar³⁰ sonucunda Uİ, Çin'de özerk bir disiplin olarak biçimlenmeye başlamış, üniversitelerde ve kolejlerde Uİ teorisi dersleri verilmeye başlanmıştır. Ülke içinde dergilerde yayımlanan makaleler ve düzenlenen seminerler, bir taraftan araştırmaların daha sistematik hale gelmesini sağlarken, diğer taraftan da Çin'de Uİ teorisinin hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır.³¹

1990'lı yıllardan itibaren Çin'de altmıştan fazla üniversitede uluslararası ilişkiler bölümü açılmış, çok sayıda gazetede uluslararası konularla

²⁷ 俞正梁、陈玉刚：中国国际关系的战略转型与理论研究二十年，复旦学报，上海，1999年，第1期，第14-15页。

²⁸ 袁明：跨世纪的挑战：中国国际关系学科的发展，北京大学出版社，北京，2007，第255-257页。

²⁹ 俞正梁、陈玉刚：中国国际关系的战略转型与理论研究二十年，复旦学报，上海，1999年，第1期，第14-15页。

³⁰ Bu alanda yapılan çalışmalar için bkz. 程毅、杨宏禹：国际关系理论基础，华中师范大学出版社，武汉，1991；金应忠、倪世雄：国际关系理论比较研究，中国社会科学出版社，北京，1992；冯特君、宋新宁：国际政治概论，中国人民大学出版社，北京，1992；梁守德、洪银娴：国际政治学概论，中央编译出版社，北京，1994；颜声毅：当代国际关系，复旦大学出版社，上海，1996。

³¹ 俞正梁、陈玉刚，age，第15页。

ilgili sütunlar oluşturulmuş, konusu sadece uluslararası konular olan gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Ülke genelinde ünlü birçok yayınevi, uluslararası ilişkilerle ilgili kitaplar yayımlamıştır. Uluslararası politika, uluslararası strateji ve dış politika konularında yayımlanan kitap sayısı hızla artmıştır. Uİ teorisi kitaplarında da hem içerik hem de sayı olarak gözle görülür bir ilerleme sağlanmıştır. Bu dönemde Çinli akademisyenlerin bir kısmı belli alanlarda uzmanlaşmaya başlamıştır. Örneğin; Pekin Üniversitesinden Wang Jisi A.B.D. konusunda, Qinghua Üniversitesinden Yan Xuetong uluslararası ilişkilerde bilimsel metotlar konusunda, Dış ilişkiler Kolejinde Qin Yaqing sosyal bilimlerde metot ve Uİ teorisi konusunda, Sosyal Bilimler Akademisi'nden Wang Yizhou küresel gelişimlerdeki eğilimler ve Çin dış politikası konusunda, Renmin Üniversitesi'nden Yan Hong da Uİ tarihi ve Batı siyasi düşünce tarihi konusunda uzmanlaşmıştır.

Günümüzde Uluslararası Politika Bölümüne sahip Pekin Üniversitesi, Renmin Üniversitesi, Fudan Üniversitesi ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü; Çağdaş Uluslararası ilişkiler Enstitüsü, Çin Sosyal Bilimler Akademisi, Pekin Ulusal Savunma Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Enstitüsü ile Dünya Ekonomisi ve Politikası Enstitüsü uluslararası konular ve Uİ teorisi alanında söz sahibi kurumlardır.

3. Çin'de Uluslararası İlişkiler Teorisi

Günümüzde Çinli akademisyenler arasında eski Çin kültüründe uluslararası ilişkiler disiplinin olup olmadığı tartışılmaktadır. Kimi akademisyenlere göre, İlkbahar ve Sonbahar Dönemi ile Savaşan Devletler Döneminde yazılan Guanzi (管子), Devlet Stratejisi (战国策), Zuo'nun Fikirleri (左传) ve Savaş Sanatı (孙子兵法), Peloponez Savaşı'ndan çok daha önce yazılmıştır. Bu dönemde Çin, "hezong lianheng(合纵连横)" stratejisi ile devletlerarasındaki siyasi ve askeri ilişkileri düzenlemekteydi. Bu nedenle Çin'deki uluslararası ilişkiler disiplini, milattan önce 770'li yıllara kadar dayanmaktadır.³² Ancak, çoğu akademisyene göre, eski Çin kültüründe "天下(cennetin altındaki topraklar)" ve "城邦(şehir-devlet)" kavramlarına sahipti ve bölgesel ve alt bölgesel devletlerarası sisteme denk gelmekteydi. Fakat bu sistem eski Çin'de uluslararası ilişkiler ve uluslararası ilişkiler teorisinin var olduğu anlamına gelmez. Aksine Çin'e uluslararası ilişkiler disiplini 19. yüzyılda Afyon Savaşları ile girmiştir.³³

³² 辛一山：中国式国际关系理论，时事出版社，北京，2012，第2-3页；何方：建立中国的国际关系理论，世界经济与政治，北京，1992年，第1期，第36页。

³³ 资中筠：国际政治理论探索在中国，上海民出版社，上海，1998，第15-16页。

Song Xinning'e göre, eski Çin kültürü, Çinli liderlerin dünyaya bakış açılarının ve dış politikanın şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir ve geleneksel Çin düşüncüsü, Çin tarzı Uİ teorisi inşa etmede etkili olabilir.³⁴ Geleneksel Çin düşüncesini en çok etkileyen okul, Konfüçyüs(孔子) ve Mengzi(孟子)dir. Her iki okula göre insan, doğası gereği iyidir. Herkes adaletin, ahlakın ve içtenliğin erdemine sahiptir. Bu nedenle devlet Konfüçyüs'e göre ahlakla, Mengzi'ye göre yardımseverlikle yönetilmelidir. Her iki okula göre, devletin yükselişini ve düşüşünü ahlak ve yardımseverlik kuralı belirler. Yönetici, halkına barınak ve toprak verir, vergileri sınırlandırır, ticareti korur ve tarımı geliştirirse devlet güçlenir ve yükselir.³⁵

Çin düşünce sisteminde etkili olan bir diğer okul Han Feizi(韩非子)'nin temsil ettiği yasacı(法家) okuldur. Bu okula göre insan doğası gereği kötüdür ve çıkarlar insana hizmet etmektedir. Devleti yönetmek için yasal ölçütler gereklidir. Devlette kimin gücü elinde bulunduracağına ve devletlerarası siyasi ilişkilere kimin karar vereceğine, tarımsal gelişme düzeyi ve savaşın getirileri karar vermektedir. Bu nedenle sistemde kimin üstün, kimin zayıf ve kontrol altında olacağına ahlak ve yardımseverlik değil, güç karar verir. Ahlak ve yardımseverlik sadece güce hizmet eder. Yasacı okula göre, devleti yasalar yönetmelidir; yasa olmazsa kargaşa çıkar. Ancak bir devletin katı biçimde yasalara bağlı olması da devletin çöküşüne neden olur. Yönetici, yasa ile siyasi güç arasındaki dengeyi korumalıdır. Yasacı okula göre, Savaşan devletler döneminde altı devlet³⁶ Konfüçyüs'ün ağır etkisi altında kalması nedeniyle çökmüştür. Qin(秦) Devleti ise yasalara bağlı kaldığı için yükselmiştir.³⁷

Etkili olan diğer okul, Guanzi(管子)'nin temsil ettiği Qingzhong Xueshuo(轻重学说)dur. Bu okula göre, insanlar ve devletler arasındaki ilişkiler, önem sırasına göre ayırt edilir. Herkes sorunu çözmede neyin acil olduğuna karar vermek zorundadır. Devletler ve insanlar arasındaki ilişkiler, ortak çıkar üzerine kuruludur. Guanzi'ye göre, tarımsal üretimin yönetilmesi, tarımsal gelişmeden daha önemlidir. Ekonomik güç hukuktan daha önemlidir ve hukukun etkili olup olmadığını ekonomik koşullar belirler. Devletler arasındaki ilişkilerde de ekonomik güce sahip olan taraf, diğer tarafı mağlup eder. Bir devletin güçlü olup olmadığını sahip olduğu zen-

³⁴ Song, Xinning, "Building International Relations Theory with Chinese Characteristics", *Journal of Contemporary China*, Routledge, 2001, Vol. 10, No. 26, p. 71-72.

³⁵ 刘泽华、葛荃：中国古代政治思想史，南开大学出版社，天津，2001，第2版，第43-78页。

³⁶ Chu(楚), Han(韩), Qi(齐), Wei(魏), Yan(燕) ve Zhao(赵)。

³⁷ 刘泽华、葛荃，age，第97-137页。

ginlikler ve bunları harekete geçirme potansiyeli belirler. Guanzi okuluna göre ekonomik güç, devlet için kesin güçtür.³⁸

Her üç okulun düşünce sistemine göre tarımsal üretim dolayısıyla ekonomi devlet için önemlidir. Bir devletin ekonomisi güçlendikçe diğer devletlere hâkim olma gücü de artmaktadır. Çinli akademisyenlere göre, günümüz Uİ teorisinin temelleri eski Çin kültürü içinde yer alsada bu fikirler, sistematik bir paradigmaya dönüşemediğinden Çin’de Uİ teorisinin izleri, yeni Çin’in 1949’da kurulmasına kadar uzanır. Bu nedenle Çin’de Uİ teorisinin gelişimi, ülkenin uluslararası politikadaki konumundan etkilenmektedir. Çin, 1980’lere kadar daha çok uluslararası politika ve sorunlarıyla ilgilenmiş, Uİ teoriyi geri planda bırakmıştır. 1980’li yıllarda Çin’in uluslararası topluluğa açılması ile Çinli akademisyenler, kendine özgü-Çin karakteristikli bir Uİ teorisi oluşturma çabası içine girmişlerdir. Böylece Çin, uzun ve köklü tarihi ve kültürü ile yenedünya düzeninde kendini daha rahat ifade edebilecektir.

4. Çin’deki Uİ Teorisi İnşasında “Çin Karakteristiği”

Reform ve dışa açılma politikaları ile birlikte Çin, uluslararası topluluğa açılmış ve dış dünyanın algılanmasında yoğunlaşma ihtiyacı duymuştur. Çinli bazı akademisyenlere göre, Çin dünyaya aittir, ancak aynı zamanda Batı’dan farklı olarak tek ve uzun bir tarihe, kültürel ve siyasal bir geleceğe sahiptir. Bu nedenle Çin, kendine özgü bir Uİ teorisi inşa etmelidir.³⁹

Siyasi liderlere göre, Uİ teorisinin inşasında Marksizm rehber ilke olmalıdır.⁴⁰ Ancak, Marksizm’e göre, kapitalist bir ekonomik sistemin çelişkileri, kendi ifadelerini emperyalizmin içinde bulmaktadır ve kapitalizm var olduğu sürece emperyalist savaşlar kaçınılmazdır. Orijinal biçimi ve tasarımıyla Marksizm, bir Uİ teorisi anlamına gelmediğinden, Marksist temelli “Çin karakteristikli” Uİ teorisi inşasında en büyük engeldir.⁴¹

“Çin karakteristikli” Uİ teorisinin inşasını savunan Liang Shoude’ya göre, sadece uluslararası politika teorisinde değil sosyal bilimlerin tüm branşlarında da Çin karakteristikli özellikler olmalıdır. Uluslararası politika üzerine Çin’in geliştirdiği teoriler başlangıç aşamasındadır ama yine de

³⁸ Ibid, 第219-224页.

³⁹ 袁明：跨世纪的挑战：中国国际关系学科的发展，北京大学出版社，北京，2007，第186页。

⁴⁰ 马渤：“究竟有没有中国的国际关系理论”，理论前沿，兰州，2007年，第21期，第34页。

⁴¹ Samuel S. Kim, “China’s International Organisational Behavior”, (ed.) Thomas W. Robinson and David Shambaugh, *Chinese Foreign Policy: Theory and Practice*, Clarendon Press, Oxford, 1995, p. 416.

bu teorilerin üç temel özelliğe sahip olacağı şimdiden söylenebilir: temel kavramlar, belirgin karakteristikler ve tamamlanmış bir sistem. Böylece Çin kendine has bir Uİ algısına sahip olabilir.⁴² Li Shisheng'a göre, reform ve dışa açılma politikasının sonucu olarak Çin dış politikası önemli değişiklikler geçirmiştir. Buna bağlı olarak Çin'in kendi Uİ teorisini geliştirmesi gerekmektedir. Teoriyi inşa ederken iki koşula dikkat edilmelidir: Marksist Uİ teorisi üzerine araştırmalar güçlendirilmelidir. Ayrıca Batılı araştırmacıların çalışmaları doğru bir biçimde değerlendirilip sindirilmelidir. Li Shisheng'a göre, Çin karakteristikli Uİ teorisinin kuruluşu, Marksizmin temel ilkeleri ile birleşmelidir.⁴³ He Fang'a göre, Uİ bazı devletlerin ve sınıfların çıkarlarına hizmet etmektedir. Bu nedenle Çin karakteristikli Uİ teorisi, şu özelliklere sahip olmalıdır: temel Marksist ilkeleri rehber olarak kullanılmalıdır; dünya barışı ve gelişimi için gösterilen çabalarla uyum içinde olmalıdır; Çin kültür ve geleneğinin erdemini kuşaktan kuşağa aktarmalıdır.

Uİ teorisinin inşasında “Çin karakteristikli” bir vurgulamanın gerekli olmadığını savunan Song Xinning, nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır: Çin karakteristikli kavramı, siyasal ve ideolojik kökenlidir ve Çin karakteristikli sosyalizm ile yakından ilgilidir. Birçok akademisyen, onu bir teoriden çok sosyalist piyasa ekonomisine dönüşüm safhasını yönetmek için siyasal bir strateji hatta bir araç olarak öngörmekte ve Uİ teorisinde “Çin karakteristikli” kavramını gereksiz görmektedir.⁴⁴ İkinci olarak bu kavram, akademik standartlar açısından bilimsel değildir. Uluslararası ilişkilerdeki teori inşası, kültürel özgünlük, yorum ve biçimden çok evrensellik, genellik ve deneysel içerik için çabalamalıdır. Eğer “Çin karakteristikli” bir Uİ teorisi olacaksa felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi diğer disiplinler de “Çin karakteristikli” olmalıdır. Üçüncü olarak, Çin'deki Uİ çalışmalarının başlıca sorunlarından biri, siyaset eğilimli çalışmalara çok fazla ilgi gösterilirken genel teoriye ilişkin araştırmaların göz ardı edilmesidir. Genel teorik çalışmalar, uluslararası politika ve dış politika üzerindeki Çin bakış açısından farklı olduğu için “Çin karakteristikli” olarak isimlendirilmemelidir. Dördüncü olarak, açık kapı politikası aracılığıyla Çin, sosyal bilimlerde olduğu kadar politik ve ekonomik uygulamalarda da uluslararası topluluğa

⁴² 梁守德：论国际政治学理论的“中国特色”，外交学院学报，北京，1997年，第2期，第41-42页。

⁴³ 梁守德：国际政治论集北京出版社，北京，1992，第97-98页。

⁴⁴ Song, Xinning. “Building International Relations Theory with Chinese Characteristics”, *Journal of Contemporary China*, Vol.10, No: 26, 2001, p. 68.

entegre olmaya çabalamaktadır. Eğer Çinli akademisyenler, “Çin karakteristiği” üzerine vurgu yapmaya devam ederse dış dünyadaki karşı görüşü savunanlarla nasıl diyalog içinde olacaktır? Son olarak, Çin karakteristiğini esas alan argümanlar doğru ya da teorik olarak doğruluğu kanıtlanabilir değildir. O nedenle “Çin karakteristiği”ne tutunmanın ucu dogmatizme, katılığa ve muhafazakârlığa gider.⁴⁵

Uİ teorisi inşasında “Çin karakteristikli” vurgu yapılması konusunda çeşitli argümanlar mevcuttur. Gerald Chan’a göre, bu hassasiyet Çinli akademisyenlerin statülerinin ve konumlarının tehdit edilebileceği yönündeki gizli korkularından kaynaklanmaktadır.⁴⁶ Bu akademisyenler, Batının daha iyi ve zengin araştırma ve geliştirme geleneği altında ezilmemek için kendilerini korumaya ihtiyaç duymaktadır. Ancak, Chan’a göre, Çin Uİ teorisi yeterince olgunlaştığında “Çin karakteristiği”ne ihtiyaç duyulmayacaktır.⁴⁷

1979 yılında başlatılan iç reformların, Uİ çalışmalarına canlılık getirmesine karşın bu dönemde oluşturulan literatür, betimleyici analiz açısından zengin görünmekle birlikte, teorik genelleştirme açısından zayıf kalmıştır. Çin’deki Uİ teorisinin gelişimi, hem araştırma sistemindeki sorunlar hem de iç olaylar nedeniyle sınırlı kalmıştır. Uİ teorisindeki araştırma, bir yandan siyasal ideolojiden etkilenirken diğer taraftan da siyasal liderlerin uygulanabilir düşünceleri ile örtüşmek zorundadır. Siyaset yapma ve araştırma arasındaki bağa fazla vurgu yapılması, Çin’de Uİ teorisinin geç kavranmasına neden olmuştur. Akademisyenler ile siyaset yapımcılar arasındaki sınırlı temas, ciddi bir sorundur.

Çin’deki Uİ çalışmalarını koordine eden ülke çapında bir organizasyonun olmaması, serbest bilgi akışını engellemektedir. Çin’de enstitüler ve disiplinlerin karşıtları açık bir şekilde ayrılmıştır ve çalışma alanına göre bölümler kesindir. Dolayısıyla farklı disiplinler ve enstitüler arasındaki iletişim sınırlıdır. Bu durum, Uİ alanındaki çalışmaların koordineli bir şekilde gelişmesini engellemektedir.

4. Sonuç

Uİ disiplini Çin’de Batı’ya kıyasla ‘yeni’ sayılır. Uİ alanında çalışma yapan akademisyenlerin çoğu, bir taraftan geleneksel Çin kültürünün Çin’deki Uİ teorisinin içeriğini zenginleştirmede faydalı olacağını kabul ederken,

⁴⁵ Ibid, p. 69.

⁴⁶ Gerald Chan, “Towards an International Relations Theory with Chinese Characteristics”, *Issues & Studies*, Vol. 6, 1998, p. 12.

⁴⁷ Ibid, p. 13.

diğer taraftan da Batılı teorik sistemleri sistematik bir şekilde öğrenmenin gerekliliğinin farkındadırlar. Günümüzde Çinli akademisyenler arasında gelişmiş bir Uİ araştırma geleneğinin olmamasına karşın akademisyenlerin büyük bir kısmı, “Çin karakteristikli” Uİ teorisi inşası çabası içindedirler. Ancak başlangıç aşamasında olan Uİ çalışmaları, bazı özgün kavramların Çince karşılığını bulmada zorlanmaktadır. Uİ teorisinin Uİ tarihinden ayrı tutularak incelenmesi ve politikanın ekonomiden ayrılması Çin’deki Uİ teorisinin gelişmesini engellemektedir. Çin’in kendi Uİ teorisine sahip olabilmesi için öncelikle Çinli akademisyenlerin Batılı akademisyenlerin araştırmalarını detaylı bir şekilde anlamalı ve kavramalıdır. Böylece Çin, kendi kavramlarını ve teorilerini geliştirebilecek, zamanla gerçek bir Çin Uİ teorisi oluşturabilecek sağlamlığa ve olgunluğa ulaşacaktır.

KAYNAKÇA

- Chan, Gerald. “Towards an International Relations Theory with Chinese Characteristics”, *Issues&Studies*, Vol. 6, 1998, pp. 12-16.
- Kim, Samuel S. “China’s International Organisational Behavior”, (ed.) Thomas W. Robinson and David Shambaugh, *Chinese Foreign Policy: Theory and Practice*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Song, Xinning. “Building International Relations Theory with Chinese Characteristics”, *Journal of Contemporary China*, Vol.10, No:26, 2001, pp. 61-74.
- Wang, Jisi. “ International Relations Theory and the Study of Chinese Foreign Policy: A Chinese Perspective”, (ed.) Thomas W. Robinson and David Shambaugh, *Chinese Foreign Policy: Theory and Practice*, Clarendon Press, Oxford, 1995, pp. 481-505.
- 程毅、杨宏禹. 国际关系理论基础，华中师范大学出版社，武汉，1991.
- 邓小平. 邓小平文选（第二卷），人民出版社，北京，1994.
- 冯特君、宋新宁. 国际政治概论，中国人民大学出版社，北京，1992.
- 何方. “建立中国的国际关系理论”，世界经济与政治，北京，1992年，第1期，第36-39页.
- 李石生. “关于中国国际关系理论研究的进展与加强建设的关键问题”，世界经济与政治，北京，1999年第5期，第36-40页.

- 梁守德.“中国国际政治学学科建设的回顾与思考”，河南社会科学，郑州市，2005年，第1期，第1-6页。
- 梁守德、方连庆. 国际社会与文化，北京大学出版社，北京，1996.
- 梁守德. 国际政治论，集北京出版社，北京，1992.
- 梁守德，论国际政治学理论的.“中国特色”，外交学院学报，北京，1997年，第2期，第41-44页。
- 林宏宇.“国际问题研究理论与实践”，中国科学文化出版社，北京，2005.
- 马渤.“究竟有没有中国的国际关系理论”，理论前沿，兰州，2007年，第21期，第33-34页。
- 门洪华.“关于中国国际关系研究现状的评估报告”，欧洲，2002年，第3期，第90-105页。
- 倪世雄、赵可金.“中国国际关系理论研究”，复旦大学出版社，上海，2007.
- 倪世雄、许嘉：“中国国际关系理论研究历史回顾与思考”，欧洲研究，北京，1997年，第6期，第10-14页。
- 秦亚青.“国际关系理论中国学派生产的可能与必然”，世界经济与政治，2006年，第3期，第7-13页。
- 秦亚青.“中国国际关系理论研究的进步与问题”，世界经济与政治，2008年，第11期，第13-23页。
- 王逸舟.“中国国际关系理论：对成就和缺失的几点感受”，世界经济与政治，2003年，第4期，第10-12页。
- 王义桅. 超越国际关系，世界知识出版社，北京，2008.
- 辛一山. 中国式国际关系理论，时事出版社，北京，2012.
- 颜声毅. 当代国际关系，复旦大学出版社，上海，1996.
- 俞正梁、陈玉刚. 中国国际关系的战略转型与理论研究二十年，复旦学报，上海，1999年，第1期，第12-16页。
- 袁明. 跨世纪的挑战. 中国国际关系学科的发展，北京大学出版社，北京，2007.
- 资中筠. 国际政治理论探索在中国，上海民出版社，上海，1998.
- 周恩来. 周恩来外交文选，中央文献出版社，北京，1990.

Rusya’da Ekim Devrimi’nde *Pravda* Gazetesinin Oynadığı Rol ve Devrim Sayısının İçerik Analizi

Yavuz Ercan GÜL¹
Cevit YAVUZ²

Öz

1917 Ekim Devrimi’nin teorik altyapısını oluşturan *Pravda* gazetesi V. İ. Lenin’in baş editörlüğünde özellikle Şubat ve Ekim olmak üzere iki devrim arasında kamuoyu oluşturmada çok önemli bir rol oynamıştır. Lenin ve Stalin Komünizmin temellerini bu gazete üzerinden atmıştır. Özellikle çalışmamızda ele aldığımız *Pravda* gazetesinin devrim sayısı, bu noktada çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü gazetenin çıkmış olduğu günden bir gün sonra “Ekim Devrimi” gerçekleşmiştir. Şubat ayından Ekim ayına kadar yavaş yavaş gelişen Sosyalist Ekim Devrimi faaliyetleri 24 Ekim tarihinde en ileri düzeye çıkmıştır. Bütün bu çalışmaları, propagandaları ve devrim faaliyetlerini, 24 Ekim tarihli *Pravda* gazetesi satırları arasında barındırmaktadır. Çalışmamızda betimleme tekniğiyle devrimin gelişimi ve *Pravda* gazetesinin üstlendiği misyon anlatılırken, yine *Pravda* gazetesinin devrim sayısının içerik analizi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Şubat Devrimi, Ekim Devrimi, Sosyalizm, Pravda gazetesi, Petrograd Şehri.*

¹ Kırgız-Türk Manas Üniversitesi İletişim Fakültesi Doktora Öğrencisi, ydidim@gmail.com

² Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu, yavuzcavit@hotmail.com

Content Analysis of Role Played Issue of the Newspaper *Pravda* and Revolution in Russia in the October Revolution

Abstract

The *Pravda* newspaper under the editorship of V.I. Lenin, which formed theoretical basis of Russian Revolution (October revolution) 1917, played significant role in the establishment of public opinion regarding the period of two: February and October revolutions. Lenin and Stalin laid down the foundation of Communism basing on the said newspaper. The number of revolutions noted in the newspaper *Pravda*, which was studied in this research, bears great significance, because the “October Revolution” was brought into action on the following day after the newspaper was issued. The Socialist October Revolution activities that were expanding gradually until October reached the peak on the 24th of October. All those activities, propagandas and revolution actions were reflected in the lines of *Pravda* newspaper dated October 24. In this research descriptive method was used to study the expansion of the revolution and the number of *Pravda* newspaper dated October 24 was examined by the means of rhetorical analysis technique.

Keywords: *February Revolution, October Revolution, Socialism, the newspaper Pravda, Petrograd city.*

1. Giriş

“Bütün Ülkelerin İşçileri Birleşin”
(Pravda)

Bir ülkenin gazeteleri o ülkenin neredeyse bütün kurumları, kültürü, siyasi yapısı, ekonomik durumu, demokratikliği, özgürlüğü kısacası her şeyi ile doğrudan alakalı olduğundan, bir gazetenin sayfaları arasında o ülke ile ilgili birçok bilgiye ulaşmak mümkündür. Her türlü bilgiyi satırları arasında barındıran gazeteler, radyo ve televizyonun icadına kadar çok önemli roller üstlenmişlerdir. Gazeteler vasıtasıyla ideolojiler yayılmış, egemen güçler kendilerini haklı göstermek ve taraftar toplamak için gazeteleri kullanmışlardır. Ancak radyonun icadıyla bu görevi adeta radyolar üstlenerek özellikle I. Dünya Savaşından sonra, uluslararası radyo yayıncılığı vasıtasıyla büyük devletler radyoyu bir savaş aracı olarak kullanmaya başlamışlardır.³ II. Dünya Savaşı'na doğru ise bütün devletler propagandanın savaşın kaderini tayin etmedeki önemli rolünün farkına varmışlardır. Radyo, savaşlarda devletlerin kitlelere ulaşmasında etkin bir rol üstlenmesinin yanında, SSCB'de Sovyet hayat tarzının ve komünist halk eğitiminin de vazgeçilmezi olmuştur.⁴ Televizyonun icadıyla da bu görev görsel medya aracılığıyla yapılmaya başlanmıştır. SSCB hem yazılı basını hem işitsel medyayı hem de görsel medyayı halka kendi ideolojisini benimsetmek için⁵ propaganda maksatlı kullanmıştır. Ancak gazeteler SSCB'nin ilk kuruluşunda alternatifinin bulunmaması sebebiyle başat rolü oynamış ve Ekim Devriminin teorik temelleri gazeteler aracılığıyla atılmıştır.

Bu dönemdeki basında aktif olarak yazılar yazan Rus yazarlar; Lomonosov, Fonvizin, Novikov, Radişev, Krılov, Puşkin, Belinskiy, Gertsen, Çernişevskiy, Dobrolubov, Nekrasov, Saltıkov, Şedrin, Gleb Uspenskiy, Gorkiy'dir. Lenin bu dönemde basınla yakın ilişki içerisindedir. Lenin, Bolşevik basınıni yöneten, düzenleyen ve parti yayınlarının birinci editörü olan kişidir.⁶ Lenin'den habersiz hiç kimsenin bir

³ Зулицман Рудольф, Пропаганда Как Оружие В Войне, Полигон, Москва, 1996, ст. 3.

⁴ Радиовещание и телевидение <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/society/kiuyj/> Erişim: 05.04.2014.

⁵ Gül Yavuz Ercan, “SSCB’de Televizyon Yayıncılığının Gelişimi”, *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Uhive*, (Ocak / Şubat / Mart - Kış Dönemi 2014) s.129.

⁶ Западава А.В. М., История русской журналистики XVIII-XIX веков, Высшая школа, 1973, стр. 1.

haber çıkarması mümkün değildir. Bundan dolayı Rusya basın tarihi, Lenin ismiyle ve takipçileriyle doğrudan ilişkilidir.

Rusya’da Sosyalist İşçi Hareketinin basın tarihini anlamak için daha gerilere gitmek gerekmektedir. Çeşitli dönemlerden geçen Sosyalist fikirler Rusya’da 20. yüzyılın başlarında uygulamaya geçme imkânı bulmuştur. Sosyalist basın 1917 yılındaki halkın desteğiyle Menşevik ve Bolşeviklerin, Çar II. Nikolay’a karşı yapmış oldukları “Şubat Devrimi” ile daha aktif olarak harekete geçmiştir. Sosyalist basının geçirdiği etapları “V. İ. Lenin şu şekilde özetlemektedir:

“Rusya’da işçi basın tarihi, demokrasi ve sosyalist hareketlerin tarihiyle çok yakından alakalıdır. Bundan dolayı bağımsızlık hareketlerinin sadece ana etaplarını bilmekle, işçi basınının doğuşunun neden böyle bir yol takip etmiş olduğunu, neden başka yollarla gelişmemiş olduğunu anlayabiliriz.

Rusya’da bağımsızlık hareketleri, Rus halkının üç ana sınıfıyla alakalı üç ana dönem yaşamıştır. Bunlar:

1. *Soylular dönemi yaklaşık 1825’ten 1861’e kadar*
2. *Burjuva-demokratik dönemi yaklaşık 1861’den 1895’e kadar*
3. *İşçi (proletar) dönemi 1895’ten günümüze kadar.”⁷*

Lenin’in de bahsettiği üçüncü etap olan ‘İşçi Dönemi’nde en etkili rolü üstlenen gazete *Pravda* gazetesi olmuştur. Şubat Devrimi’nden sonra gazetenin baş editörlüğüne V. İ. Lenin getirilmiştir. Halkı Sosyalist Devrim’e hazırlamak amacıyla çok sayıda makaleler yazan Lenin, bu makaleleri *Pravda* gazetesi ile halka ulaştırmıştır. Adeta Ekim Devrimi’nin teorik tarafı olan *Pravda* gazetesi, Komünizm ve Marksizm’in propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Halk bu gazetenin sayfaları arasında kendisini bularak, Bolşeviklerin yapmış oldukları Ekim Devrimi’nin meşruiyetini yine bu gazete sayesinde kabullenmiştir.

Bu dönemde *Pravda* gazetesinin 1917 yılı Ekim ayındaki Sosyalist Devrim’in meydana gelmesinde üstlenmiş olduğu misyon ve oy-

⁷ Ленин Владимир Илич, Полное Собрание Сочинений, Изд. 5, т. 25, Издательство Политической Литературы Москва, 1969, стр. 93.

nadığı rol araştırma konusu halini almıştır. Araştırmamızın sorunsalı ve amacını da bu konu oluşturmaktadır.

Çalışmamızda, Şubat ve Ekim devrimleri betimleyici bir yöntemle anlatılmaya çalışılmış, *Pravda* ya da bu dönemdeki adı *Raboçiy Put* olan gazetenin iki devrim arasındaki yaklaşımları ele alınmış olup ayrıca *Pravda* gazetesinin 24 Ekim 1917 tarihli devrim sayısının içerik analizi yapılmıştır.

2. Şubat Devrimi’nden Ekim Devrimi’ne

I. Dünya Savaşı Rusya’da halkın maddi ve manevi olarak perişan bir duruma düşmesine sebep olmuştur. Her yerde isyanlar baş göstermiş, fabrikalarda işçiler greve başlamıştır. 1916’nın sonlarına gelindiğinde politik ve sosyo-ekonomik reform isteyen bütün sınıflar ve halk tabakaları bu isyana destek vermişlerdir. Çar II. Nikolay’ın elinde, reformlar yaparak daha barışçıl ve demokratik adımları atmasıyla bu isyanı durdurabilecek ve monarşiyi devam ettirebilecek bir fırsat varken, “geliyorum” diye bağırان devrimin ayak seslerini duymazdan ve görmezden gelmiştir.⁸ Hükümet içerisindeki muhaliflerin de bu ayaklanmaya destek vermesiyle olaylar kontrolden çıkmaya başlamış, ancak Çar II. Nikolay durumun ciddiyetini hala sezememiştir.

1917 yılında Şubat ayının ortalarına doğru Rusya’nın büyük şehirlerinde örneğin Petrograd’ta, ekmek yetersizliğinden, fiyatların hızla yükselmesinden ve çeşitli spekülasyonlardan dolayı 90 bin kadar kişi toplanmıştır. 18 Şubat’ta Putilovski fabrikasının kapanmasıyla işçiler de bu kalabalığa katılarak olayların büyümesine neden olmuşlardır. Halk 23 Şubat kadınlar gününde erkek ve kadın herkes sokaklara dökülerek “ekmek”, “kahrolsun savaş”, “kahrolsun otokrasi” diye bağırmaya başlamış, Çar kalabalığın üzerine askeri kuvveti yollamışsa da askerler halka ateş açmaya yanaşmamıştır. Ancak 26 Şubat’ta polis, halktan 150 kişiyi öldürmüş,⁹ fakat buna karşın askerden de polise tepki gelmiş, polis ve asker arasında silahlı çatışma çıkmıştır.

⁸ Февральская Революция, 2014, <http://diletant.ru/articles/46465/> Erişim: 16.02.2015.

⁹ А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г.Георгиева, Т.А.Сивохина, История России, Московский Государственный Университет Им. М.В. Ломоносова Издание Третье, Переработанное И Дополненное, 2006, стр. 330.

Şubat Devrimi'nin meydana geldiği bu dönemde adı *Raboçiy Put* (işçi yolu)¹⁰ olan *Pravda* gazetesinde, RCDRP Merkez Komitesi'nin 28 Şubat 1917'de yayınlamış olduğu manifesto şu şekilde yer almıştır.

*“İşçi yoldaşlar, asker yoldaşlar, çiftçi yoldaşlar, Pravda gazetesini okuyan ve destekleyen herkes gazeteyi eski bir arkadaş olarak karşılamaktadır. Ve yeni arkadaşlar onu karşılamaya çıkmaktadırlar. İşçi gazetesi Pravda otokratik rejimin zor zamanlarında devrimci işçi sınıfının yayın organı olmuştur. İşçi gazetesi Pravda işçi sınıfına devrim zamanında ve bağımsızlık zamanında hizmet etmektedir.”*¹¹

Çarlık hükümeti politika üretmez hale gelmiş, ekonomi felç olmuş ve fabrikalar ardi ardına kapanmıştır. Yalnızca Mayıs ve Temmuz ayları arasında yaklaşık 439 fabrika kapanmıştır.¹² Her yerde grevler baş göstermiş ve isyanlar başlamıştır. İşin ciddiyetini anlayan Çar II. Nikolay, her kesimden halk kitlelerinin katılımıyla meydana gelen bu başkaldırı neticesinde, Petrograd'dan kaçmak zorunda kalmış, böylelikle devrim gerçekleşmiş ve geçici hükümet kurulmuştur.

Bu isyan, ülke idarecilerinin de yani elit kesimin katılımı ile “Burjuva”, halkın her tabakasının katılımıyla da “Demokratik” adını alarak “Burjuva-Demokratik Devrimi” adıyla tarihe geçmiştir.

Şubat Devrimi gerçekleşmiş ancak sıkıntılar devam etmiştir. Zira kurulan geçici hükümette yönetimde Menşevikler¹³ söz sahibi olmuşlar ve monarşi tarzı bir idare sergilemişlerdir. Bu durum Bolşevikleri ve özellikle V. İ. Lenin'i oldukça rahatsız etmiştir. Yani bir cihette devrim henüz tamamlanmamıştır.

Şubat Devrimi'nden hemen sonra Lenin bir karşı devrim hazırlığına başlamış, bu gelecek karşı devrimin alt yapısını oluşturmak için de

¹⁰ RSDRP Petersburg Komitesi'nin yayın organı olarak çıkmaya başladıktan sonra gazetenin adı *Raboçiy Put* (işçi yolu) iken, *Pravda* (hakikat) olarak değiştirilmiştir.

¹¹ Русская литература и фольклор, Правда, фундаментальная электронная библиотека, <http://feb-web.ru/feb/periodic/pp0-abc/pp2/pp2-2612.htm>, Erişim: 10.04.2014.

¹² Sadıkov Ramin, “Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol” *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt: 29 Sayı:48, (2010), s. 102.

¹³ 1903 yılında düzenlenen “Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi”nin II. Kongresinde V.İ. Lenin ve Julius Martov arasında yeni kurulmakta olan partinin üyelik tanımı üzerine başlayan görüş ayrılığı sonucu yaşanan ayrışmada iki taraf ortaya çıkmıştır. Birincisi Menşevikler (azınlıklar), ikincisi ise Bolşevikler (Çoğunluklar).

Pravda gazetesini kullanmıştır. Sürekli makaleler yayınlayarak Menşeviklerin işçi devrimi ruhundan çok uzak olduklarını anlatmaya çalışmıştır. Nisan ayından, Ekim ayına kadar V. İ. Lenin'in devrim stratejisi taraf kazanma ve karşı devrimin fikri temellerini oluşturma şeklinde devam etmiştir. Bu dönemde Lenin askerlerin ve işçilerin desteğini almıştır.

1917 yılında 10-16 Ekim tarihleri arasında RSDRP Merkez Komitesi, tarihi toplantılarında her türlü devrim hazırlığı çalışmalarının başlatılması kararını almış, geçici devrim merkezi belirlenmiştir. Devrim merkezi üyeleri aynı zamanda askeri devrim komitesi üyeleri de olan İ. V. Stalin, Sverdlov, Bubnov, Dzerjinskiy ve Uritski olmuştur. 24 Ekim 1917'de Smolno'daki RSDRP Merkez Komitesi'nin toplantısında çok önemli bir karar alınarak ayaklanmanın yöntemi silahlanma ve saldırı olarak belirlenmiştir. Bunu takiben Petrograd Askeri İşçi Komitesi işçileri, askerleri ve denizcileri karşı devrime çağırmıştır. V. İ. Lenin'in önderliğinde gelişen karşı devrim hareketi 25 Ekim 1917 tarihinde Kış Sarayı'nın ve fabrikaların kuşatılması ile devam etmiş ve nihayet 26 Ekim 1917 akşamı Kış Sarayı ele geçirilmiş ve bakanlar teslim olmuşlardır. Karşı devrim hareketine sadece Ruslar değil Romanya'dan, Amerika'dan vb. ülkelerden katılanlar olmuştur. Nitekim 12 Ekim 1917'de Bolşevikler tarafından yapılan toplantıya Amerika Sosyalist İşçileri adına Albert R. Williams selam göndererek Rus devriminin başarıya ulaşacağı düşüncesini dile getirmiştir. 24 Ekim 1917'de ise Bolşevik Merkez Komitesi'nin gazetesi olan *Raboçiy Put (Pravda)*'da Lenin "Açık Mektup" adıyla bir yazı yayınlayarak Williams'ın düşüncelerine ve selamına karşı memnuniyetini dile getiren bir gönderme bulunmuştur.¹⁴

Bu dönem, *Pravda* gazetesinin en etkin rol oynadığı ve Lenin'in makalelerini tüm ülkeye yaydığı dönemdir. Ekim Devrimi'ne ortam hazırlamak için Bolşevikler Lenin liderliğinde bu gazete üzerinden halka ve işçilere seslenmişler ve başarılı olmuşlardır. Nitekim Lenin'in Petrograd'da başlattığı gösterilere asker sınıfından birçok rütbelinin de katılması bunu kanıtlar niteliktedir.

¹⁴ Малого Виталий Владимирович, Октябрьские События 1917 Г. В России, и Их Сущность, Оценка и Влияние На Развитие Политических Процессов В Мире, Киевский Национальный Экономический Университет, Политическая История Специальность, Киев, 1999, стр. 3.

Şubat Devrimi ile Ekim Devrimi arasındaki olayları iki etapta incelemek mümkündür. Birinci etapta (Mart-Temmuz 1917) iki iktidar ortaya çıkmıştır. Geçici hükümet Ptrograd'daki daha radikal bir pozisyonda olan ve arkasında geniş halk kitlelerini bulunduran "Petrograd Sovyeti"ne her kararını bildirmek ve onay almak zorunda kalmıştır. İkinci etapta ise (Temmuz-25 Ekim 1917), liberal burjuva koalisyonu tarzında ılımlı sosyalistler olan Menşevikler ile birlikte tek hükümet kurulmuştur. Ancak bu hükümet askeri diktatörlük kurmaya kalkınca Bolşevikler ayaklanmışlardır. Bolşevikler "bütün iktidar Sovyetlere" sloganıyla halkı Petersburg'da ayaklanmaya çağırmıştır. Ülkenin çoğu kesimi bu ayaklanmayı desteklemiştir.¹⁵

3. *Pravda (Raboçiy Put) Gazetesi*

İlk sayısı 5 Mayıs 1912 yılında yayınlanan Pravda Gazetesi bu vakitlerde henüz RCDRP¹⁶ Merkez Komisyonu'nun resmi yayın organı değildir. Çünkü bu dönemde basın-yayın organları, SSCB henüz kurulmadığı için burjuvaların kontrolü altında yayın yapmışlardır.

Şubat Devrimi'nden hemen sonra 18 Mart 1917 tarihinden itibaren, RSDRP Petersburg Komitesi'nin yayın organı olarak çıkmaya başlayan Pravda Gazetesi'nin Editörlüğüne K. S. Eremeev, M. İ. Kalinin, V. M. Molotov ve M. S. Olminskiy getirilmiştir. Daha sonra yayın kurulu içerisine sürgünden dönen İ. V. Stalin alınmış, devamında 5 Nisan'da yurt dışından yeni dönmüş olan V. İ. Lenin baş editörlüğüne getirilmiş ve gazete yönetimi bundan sonra Lenin'in liderliğinde devam etmiştir. Gazetenin editöryal sekreteri olarak da Sosyalist işçi hareketlerine aktif katılımında bulunan Lenin'in kız kardeşi Mariya İliçna Ulyanova getirilmiştir.¹⁷ Sosyalist Ekim Devrimi için Lenin'in "Pravda" gazetesinde çıkan makaleleri büyük önem taşımıştır. 1917 yılında Nisan ayından Ekim ayına kadar V. İ. Lenin 170 makale, konuşma ve yazı yayınlamıştır. Yazmış olduğu makaleler özellikle Sosyalist Ekim Devrimi'nin alt yapısını oluşturmuş, nasıl yapılacağını dile getirmiş ve bu noktada kamuoyu oluşturmuştur.

¹⁵ Маслов Андрей Сергеевич, Классы И Партии В Октябре 1917 Года Министерство Общего И Профессионального Образования РФ. Московский Институт Коммунального Хозяйства И Строительства. Гуманитарный Факультет, Москва, 2000, стр. 10.

¹⁶ Rus Sosyal-demokrat İşçi Partisi

¹⁷ Русская литература и фольклор, Правда, фундаментальная электронная библиотека, <http://feb-web.ru/feb/periodic/pp0-abc/pp2/pp2-2612.htm>, Erişim: 10.04.2014.

İlk çıktığı yıl olan 1912 yılında tirajı yaklaşık 40-60 bin arası iken Şubat Devriminden sonra tirajı 85-90 bine ulaşmıştır. Burada ilgi çekici olan bir nokta da, gazetenin kimi araştırmacılar tarafından Şubat Devrimi döneminde Almanya tarafından finanse edildiğinin ortaya sürülmüş olmasıdır. Bu dönemde kitle iletişim hayatına hâkim olan gazetelerin önemi anlaşılmış ve Ekim Devrimi'nden sonra Bolşevikler bu alanı kullanmak üzere çalışmalara başlamışlardır. Bu nedenle 1917 Sosyalist Ekim Devrimi'nden hemen sonra 10 Kasım 1917'de yayınlanan "Basın Deklarasyonu" ile birlikte Sovyet Komünist ideolojisine göre basın hayatı başlamıştır.

Resim 1: V. İ. Lenin Pravda gazetesini okurken.

Bu dönemde 180'den fazla şehirde çeşitli yayınlar periyodik olarak basılmış, Moskova gazetelerinin yıllık tirajı 450 milyona ulaşmıştır. Petersburg'da ise 150 gazete ve 400'den fazla dergi çıkmıştır.¹⁸ Sayının bu kadar yüksek olması bu dönemde yazılı basının propaganda konusunda ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Üst kesim kendi tezlerini halka gazete ve dergilerle anlatmakta, ulaştırmaktadır. Gazetelerin tirajlarını sonraki dönemlerde de kaybetmemiş olmaları dikkate alınması gereken

¹⁸ Ворошилов Валентин Васильевич, Журналистика, Кнорус Медя, Москва, 2014, стр. 31.

bir durumdur. Özellikle *Pravda* gazetesi sonraki dönemlerde de halk üzerindeki etkisini sürdürmüştür. Daha sonraki dönemlerde SSCB’de Komünist Partisi’nin idari kısmındaki bütün bölüm müdürleri güne, *Pravda* gazetesinin makalelerini okuyarak başlayacaklardır.¹⁹

Pravda gazetesi 70 yıl sürecek olan bir devletin oluşum sürecine çok olumlu katkı sağlamıştır. Sosyalist İşçi hareketinin ideolojik fikirleri ve özellikle Marksizm, *Pravda* ile halk nazarında meşruiyet bularak genel kabule sebep olmuştur. *Pravda* gazetesi Lenin’in halka ulaşmasının bir yolu ve halkın ideolojik olarak eğitilmesinin bir vasıtası olmuştur.

4. 24 Ekim 1917 Tarihli *Pravda* Gazetesi

Gazetenin bu sayısı, tarihi olarak bir öneme sahip olmasının yanında, içerik olarak da Sosyalist İşçi Partisi’nin bir gün sonraki devrim için örgütlenmesini sağladığı için önemlidir. Bu nedenle içerisindeki bilgiler, Geçici Hükümet’e karşı yapılacak devrimin anahtar kelimeleriyle örülmüştür. 19 sayfadan oluşan gazetenin sayfalarındaki bilgilerin içerisinden yalnızca devrim için propaganda niteliği taşıyanlar seçilmiştir.

Birinci Sayfa

Gazetenin birinci sayfasının en üst bölümünde, gazetenin mensup bulunduğu ve yayın organı olma görevini üstlendiği parti olan ‘Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi’nin adı yazmaktadır. Hemen altında gazetenin her sayısında çıkan “*Bütün Ülkelerin İşçileri Birleşin*” sloganı bulunmaktadır. Bu slogan ile yapılacak olan işçi devriminin bölgesel ve yerel özellik taşımadığı, aynı zamanda dünyanın her yerindeki işçiler adına yapılmakta olduğu anlatılmaktadır. Bu sloganın altında ise “*RSDRP’nin Merkez Organı*” cümlesi bulunmaktadır. Bu cümle açıkça *Pravda* gazetesinin ‘Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi’nin yayın organı olduğunu kanıtlamaktadır.

Gazetenin başlığı altında devrimin neden, nasıl yapılacağını anlatan slogan cümlelerinden oluşan, halka hitap eden ve halkı devrime çağıran Stalin’in etkileyici bir yazısı bulunmaktadır.

“İşçilere, çiftçilere, askerlere ve bütün şehirli ve köylü yoksullara lazım olan ne? Bize sadece demokratik bir dünya vadederek bu soygun-

¹⁹ Зюганов Александр Алексеевич, Ильин Геннадий, Правда о вожде Алгоритм, Москва, 2005, стр. 3.

culuk savaşını bitirmek lazım! Bize, toprak üzerindeki haklardan vazgeçilip, bütün toprakları hiç bir koşul öne sürmeden Çiftçi Komitesine vermek lazım! Bize açlığı yok etmek, yıkımı önlemek ve üretim ve dağıtım üzerinde işçi kontrolünü koymak gerekli! Bize, bütün Rusya halkına kendi hayatlarını özgürce kurabilmeleri hakkını vermek gerek! Bütün bunları gerçekleştirebilmek için her şeyden önce Karnilov'un elinden iktidarı almak ve İşçi, asker ve çiftçi Milletvekillerinin Sovyeti'ne vermek gerek. Bunun için bizim ilk hedefimiz: Bütün İktidar Sovyetlere!"

Bu cümleler, yapılmakta olan devrimin 'Sosyalist İşçi Devrimi' olma özelliğini kanıtlar niteliktedir. Kullanılan "Biz" kelimesiyle Stalin halkın her kesimini temsil ettiğini ifade etmekte ve bütün Rus halkı adına konuşmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte ortaya çıkan yoksulluk, açlık gibi halkın büyük sıkıntılar çektiği durumu anlatan kelimeler kullanılmakla 'halkın acısına ortağız ve paylaşıyoruz' mesajı verilmek istenmiştir. Şubat Devrimi'nde yapılan bir yanlışlık Stalin tarafından dile getirilmekte ve şöyle denmektedir:

"Şubat ayında Çar, işçiler ve askerler tarafından devrilmiştir. Ancak onlar (işçiler ve askerler) iktidarı ele geçirmek istememişlerdir. Yönetimdeki kötü çobanlar olan Menşevikler'le, askerler ve işçiler gönüllü olarak iktidarı ayrıcalıklı sınıf olan derebeylere ve kapitalistler olan Milukov, Lvov, Guçkov ve Konovalov'a bırakmışlardır.

Bu, kazananların ölümcül bir hatası olmuştur ki, bunun bedelini önde askerler ve arkada çiftçiler olmak üzere halk ödemektedir."

Stalin bu ifadesiyle; Şubat Devrimi'nin Sosyalizm için yeterli olmadığını anlatırken, buna karşı yeni bir devrim yapılması gerektiğinin altyapısını oluşturmaktadır. Çar'ın devrilmesinden sonra iktidara gelen kişilerin de halkın sıkıntısına çare olmak yerine onları daha da sıkıntıya sokarak, hayat şartlarını ağırlaştırdıklarını dile getirmekte ve iktidar sahiplerinin İngiliz ve Fransız bankacılarının temsilcileri olduklarını söylemektedir.

İkinci Sayfa

İkinci sayfada da Stalin'in slogan tarzındaki karşı devrimin gerekçelerini yazdığı yazısı devam etmektedir. Ancak sayfanın en başında "İşçiler ve Askerler! Gazeteniz Raboçiy Put'u yaygınlaştırınız. Okunan

sayıları köylere ve daha uzak yerlere gönderiniz!” yazısı bulunmakta ve gazetenin daha uzak yerlere ulaşmasını sağlamaya çalışmaktadır.

Stalin yazısının devamında, devrime başlamak gerektiğini ve bunun zamanının geldiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu hata artık düzeltilebilir. Geciktirme, devrimin bütün işlerini tehdit ettiği zaman, vakit gelmiştir. Şu anki derebeylerin ve kapitalistlerin yönetimi, işçilerin ve çiftçilerin yeni yönetimiyle yer değiştirmesi gerekmektedir.”

Burada Stalin halkı devrim yapmaya çağılmakta ve bunun zamanının geldiğini söylemektedir. Kurulacak yönetimin de işçilerden ve çiftçilerden oluşacağını ifade etmektedir. Buradan Sosyalist Devrim’in amacının alt ile üstün, yani çalışanlar ve yönetenlerin yer değiştirmesi olarak anlamak mümkündür.

Stalin, Şubat Devrimi’nin maksadına ulaşmadığını, yeni gelen yöneticilerin eskisini arattığını, bu nedenle Şubat Devrimi’ndeki amaçların şimdi hayata geçirilebileceğini anlatmaktadır. Bu amacını şu sözleriyle ifade etmektedir:

“Şubat Devrimi’nde yapılamayanlar, şimdi yapılmalıdır. Böyle ve sadece bu yolla barış, ekmek, özgürlük ve memleket yeniden fethedilmelidir.”

Stalin yazısında halkı hükümete karşı kışkırtan çok keskin ifadeler kullanmaktadır. Bir gün sonra yapılacak olan ekim Devrimi’ne tüm halkı çağılmaktadır. Halka, “İstemez miydiniz” ifadesiyle başlayan paragraflar içerisinde seslenerek onlara daha iyi bir yönetim sunacaklarını, şeffaf bir siyaset güdeceklerini, halkın sıkıntılarını ve problemlerini çözeceklerini, hükümetin içerisine yalnızca işçi ve çiftçilerden yöneticiler alacaklarını söylemektedir. Bu sebepten halkın aralarında seçecekleri delegelerini bir gün sonra 25 Ekim 1917’de yapılacak toplantıya ve Devrim hareketine çağılmaktadır.

İkinci sayfa, Stalin’in yukarıdaki yazısından sonra, V. İ. Lenin’in 20 Ekim’de yazmış olduğu bir yazıyla devam etmektedir. Lenin yazısında geçici hükümette bulunanların çiftçiler için yeni bir toprak reformu hazırladıklarını, çiftçilere karşılıksız olarak toprak kiraya verileceğini, ancak bunun hiç bir faydası olmayacağını anlatmaktadır.

Üçüncü Sayfa

Gazetenin sağ üst köşesinde kalın harflerle birinci sayfada olduğu gibi bir uyarı yapılmaktadır. Şöyle ki:

“Yoldaşların Dikkatine!

Mevcut durumdaki kararlarda destekleyenlerin, karşı olanların ve çekimser olanların oy sayılarını göstermek elzemdir. Yoldaşlardan bu uyarıyı kaydetmelerini rica ediyoruz.”

Burada Lenin’in Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi temsilcilerine seslendiği görülmekte ve onlardan, partilerine kaç kişinin oy verdiğini, kaç kişinin vermediğini ve kaç kişinin çekimser kaldığını kendilerine iletmeleri gerektiğini söylemektedir.

Lenin’in, geçici hükümetin çıkardığı yasalarla çiftçileri kandırmak istemesini anlattığı yazısı devam etmekte, Başkan Maslov ve Menşeviklerin partisinin halkı kandırmaya çalıştığına vurgu yapmakta ve şöyle demektedir:

“Menşeviklerin partisi ise bununla yetinmeyerek, burjuvalarla (kapitalistlerle) ve derebeylerle koalisyona girerek (yani birlik veya anlaşma), yönetimde kapitalistlere ve toprak sahiplerine katılarak, derebeylerin toprak mülkiyetini kaldırmadan, onların topraklarının bir bölümünü geçici olarak kiraya verecekleri yeni bir proje hazırladılar!”

Konuşmaların sonunda genelde ünlem işareti olması bu konuşmaların slogan tarzında olduğunu, halkı harekete geçmeye çağırdığını göstermektedir. Lenin de Stalin’in yazısında bahsettiği gibi geçici hükümetin kapitalist ve derebeylerle ittifak kurarak halkı sömürmek istediğini yazmaktadır.

Yapılan yasalar eleştirilmekte ve yasaların halkı değil zenginleri, toprak sahiplerini kayırdığı iddia edilmektedir. Lenin bu düşüncesini şu şekilde dile getirmektedir:

“Bununla birlikte Menşeviklerin bakanlık projesi derebeylerin cebine giren kira bedelini muhafaza ederek çiftçilere sunulmaktadır.”

Dördüncü Sayfa

Her sayfada olduğu gibi sayfanın en üst köşesinde partililere seslenilmekte ve derhal parti fonuna para birikimi yapılması gerektiği bildirilmektedir:

“Yoldaşlar! Her yerde ve hızlı bir şekilde parti fonuna para birikimi yapınız. Burjuvaların altın ile hakikati yenmelerine müsaade etmeyiniz!”

Son olarak Lenin, partisinin geçici hükümetin ve yandaşları olan kapitalistlerin yanlış uygulamaları ve halkı kandırmalarına karşı çıktığını halka duyurmaktadır.

“Köylüler bilsin ki, sadece İşçi Partisi, sadece Bolşevikler dağ gibi durmaktadır. Ve sonuna kadar yoksul köylüler ve bütün işçiler için kapitalistlere, toprak ağalarına karşı çıkmaktadır!”

Dördüncü sayfanın devamında ise işçileri ayaklandıracak sloganlar içeren şiirler yer almaktadır. Şiirlerde Çar ve kapitalistler eleştirilmektedir.

Beşinci Sayfa

Beşinci sayfada ise, dördüncü sayfanın devamı olan ve yazarı belirtilmeyen²⁰ yazının devamı bulunmaktadır. Yazıda Geçici Hükümet’in sürekli yalan haberlerle ve Menşeviklerin de *Raboçoye Delo* (işçilerin işi) adlı gazetelerinde halkı manipüle ettikleri yazılmıştır. Devamında ise, alınan kuvvetli bir habere göre bir grup askerin Pedrograd şehrine hükümete karşı harekete geçtikleri ve buna karşılık hükümetin de asker yolladığını, bunların yolda karşılaştıklarını ancak hükümet askerlerinin kardeşlerine silah çekmeyerek teslim olduklarını bildirmektedir. Yine yazının alt kısmında halkın hissiyatını coşturacak şiirler yer almaktadır.

Altıncı Sayfa

Yazarı belirsiz yazı altıncı sayfada da devam etmektedir. Menşeviklerin ihanetleri dile getirilmekte, attıkları adımların kendi menfaatleri için olduğu ve menfaatlerine göre fikirleri sürekli değişmekte olduğu şu sözlerle bildirilmektedir:

²⁰ Yazının yazarının Lenin olması kuvvetle muhtemeldir.

“Bukalemunlar! Menfaatine göre derisini sürekli değiştiren bir hayvan yaşamaktadır – onun adı bukalemundur. Menfaatine göre bugün başka bir renk, yarın başka bir renge girmektedir. Bu hayvan bugün bize Menşevikleri hatırlatmaktadır.”

Lenin’e ait olduğu tahmin edilen yazıda Menşeviklerin geçici hükümetle ve kapitalistlerle menfaatleri noktasında iş birliği yaptıkları dile getirilmektedir. Devamında ise slogan tarzında şiirler bulunmaktadır.

Yedinci Sayfa

Yedinci sayfada Menşevikler suçlanmaya devam edilmektedir. Menşeviklerden hainlerin askerler ve işçiler içerisine sızarak ajanlık yaptıkları, bunların eğer durdurulmazsa savaşta işçi ve askerlerle beraber gibi gözükerek işçi ve askerleri sırtından vuracağı anlatılmaktadır.

“Yani devrime karşı askeri eylemler açılmıştır. Menşeviklerin safında olan halkın bedbaht korkakları ve hainleri devrimi korumak adına, pislikleriyle işçilerin ve askerlerin arasına karışmaktadır...”

Sekizinci Sayfa

Sekizinci sayfada yazar, geçici hükümetin askeri birliği ile Bolşeviklerin askeri birliklerinin çatışmalarından bahsederek, onların ne kadar haksız olduklarına okuyucuyu ikna etmeye çalışmaktadır.

“Petrograd garnizonu ve askeri birliği için bu ağır siyasi dersin izleri kalmıştır. Her bir asker “askeri emirler” adı altında yalnızca siyasi karşı devrim tedbirlerini uygulamaktadır. Ordudaki ileri ve geri birliklere olan güvensizlik iyice tırmanmıştır. Ve sadece orduya değil aynı zamanda Geçici Hükümete karşı da güvensizlik oluşmuştur.”

Bolşeviklere karşı yapılan askeri müdahalelerin aslında karşı devrim korkusuyla yapıldığı anlatılmaktadır. Bu askeri hareketlerin ordu içerisinde bölünmelere yol açtığı, askerinin birbirine ve devlete olan güveninin kalmadığı dile getirilerek, aslında karşı devrimin tam zamanının olduğu ifade edilmektedir. Sayfada geçici hükümetin askeri gücünün zayıfladığına, halkı ve devrim isteyenleri ikna etmeye dair sözler yer almaktadır.

Devamında yine dörtlükler yer almaktadır. Bu şiirler Çar taraftarlarını, kapitalistleri ve hain kabul edilen Menşevikleri kötölemektedir. Bir dörtlük şu şekildedir:

*“Çar taraftarlarının kalbi ölüyor
Kötülüğün korkusuyla bağılıyor
Protopopov acele et,
Bırak isyanın kanında boğulsun!”*

Burada Çar taraftarlarının isyanın korkusundan kalplerinin titrediği, dehşete düştükleri anlatılırken, isyanın yani devrimin de büyüklüğü anlatılmak istenmiştir.

Dokuzuncu Sayfa

“Yeni bir tehlike” başlığıyla halk ve askerlerin arasında Geçici Hükümetin karşı devrimcilerle anlaşma yapabileceği, Bolşeviklerin ise buna ılımlı baktıkları şeklinde kesinlikle doğru olmayan bir haberin yayılmaya çalışıldığı anlatılmaktadır. Geçici hükümetin bu taktikle “devrimci güçleri” pasifize ederek kendi konumunu güçlendirmek istediğini, onların amacının barış olmadığını anlatmaktadır. Şöyle ki:

“Petrograd’ı devrimci güçlerden temizleyerek “kan ve demir” ile kendi konumunu güçlendirmektedir.”

“Devrim Garantisi Gereklidir” başlıklı yazıyla devam eden sayfada Petrograd hükümetinin yeni bir askeri birlik oluşturduğu, aslında kendisine yeni bir merkez yaptığı, bunun ise askere, işçilere ve çiftçilere güvensizlikten kaynaklandığı dile getirilmektedir.

“Petrograd Hükümeti Askeri-Devrimci Komite daha doğrusu kendilerine bir merkez kurmaya karar vermiştir. Eğer askerlere, işçilere ve çiftçilere güvenen bir hükümetimiz olsaydı buna hiç gerek olmayacaktı. Fakat böyle bir hükümet yok. Hükümete biz henüz güvenmiyoruz.”

Bu sözlerle V. İ. Lenin, hükümeti halk nazarında yalancı ve güvensiz göstermeye çalışmakta, böylelikle halk ve askerler arasında ortaya çıkan, “hükümetle anlaşma” fikrini yıkmaya çalıştığını görmekteyiz. Hükümete karşı güvensizlik oluşturmaya çalışmak için Lenin, hükümetin attığı adımların arka yüzünün ne kadar haince olduğu fikrini uyardırmak istemektedir.

Yukarıdaki yazının devamında, devrimci mücadelede askeri gücün ileri kuvvetlerini askerler, geri kuvvetlerini ise işçi ve çiftçiler oluştur-

duğu anlatılmaktadır. Petrograd Hükümeti ise bu kuvvetlerin arasına ajanlar göndererek kendilerine güven duymalarını, karşı devrimcilere ise güvensizlik beslemelerini istediği yazılmıştır. Bu nedenle Petrograd hükümeti bu kargaşanın sorumluları olarak Bolşevikleri, dolayısıyla karşı devrimci güçleri göstermekte olduğu anlatılırken, halk arasında uyanabilecek herhangi bir güvensizlik riskine karşı Lenin şunları yazmaktadır:

*“Bize iftira atıyorlar. Bizi suçlayanlar kimler? Liderler ve burjuva uşakları. Burjuva ki, geri birliklere ihanet ettiği gibi, ileri birliklere de ihanet etmiştir. Halbuki açlıktan bitkin düşmüş ordu burjuvanın umurunda mı sanıyorsunuz? Hayır! Burjuva şunu istiyor “kazanana kadar savaş”. Burjuvalar ölüm cezasını tekrar uygulamaktadırlar. Burjuva gazeteleri hem ileri birlikleri, hem de geri birlikleri sürekli ısırma-
dırlar.”*

Onuncu Sayfa

Petrograd hükümetini suçlayıcı yazı devam ederken, bu yazının içinde halka Petrograd garnizonunun da kendileriyle birlikte olduğu, kendilerine karşı savaşmayacakları anlatılmaktadır. Böylelikle Petrograd Hükümeti'nin yalnız kaldığı, askeri güçlerinin onları koruyamayacağı bildirilmektedir.

“Siperlerdeki Kardeşler! Petrograd Garnizonu sizinle birliktedir. Onların çoğu siperlerde aylar, yıllar geçiren iki-üç kez yaralanan yurtlarından sürülen insanlardan oluşmaktadır. Onlar kendi siper arkadaşlarını unutabilir mi?”

Buradan da anlaşılacağı üzere birlikte savaştıkları siper arkadaşlarının karşı devrim güçlerine karşı silah kullanmayacağına halkı ikna etmeye çalışılmaktadır. Onuncu sayfada bu yazı nihayet bulmaktadır, ancak ilgi çeken tarafı, yazının yazarı bölümünde V. İ. Lenin'in kendi adını yazmayarak “İşçi ve Asker” kelimelerini yazar adı olarak kullanmasıdır. Böylelikle yazının işçi ve askerler namına söylendiği bildirilmektedir.

On Birinci Sayfa

“İşçi Kadınların Konferansının Pratik Sorunları” başlıklı ve yazarı A. Kollontay olarak belirtilen yazıda; kadın çalışma oranlarından, ça-

lışıma nedenlerinden ve kadınların maddi sıkıntılarından bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir:

“Kadın işçiler arasında ortaya çıkan ajitasyon ve propaganda partimiz için her geçen gün daha önemli bir hal almaktadır. Erkeklerle eşit olarak kendisi için, ailesi için ekmek kazanan kadınların sayısı çok büyük rakamlara ulaşmıştır. Kadınların erkeklerden fazla olduğu birçok sanayi ve fabrika bulunmaktadır. Eski kayıtlara göre Rusya’da 8 milyon bağımsız çalışan kadın bulunurken, bugün bu sayı 12 milyondan az değildir.”

Böylelikle Bolşeviklerin partisi olan Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi halkın her kesimine ulaşarak, onların problemlerine çözüm getirme işini *Pravda* gazetesi üzerinden yapmaktadır. Özellikle I. Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan açlık ve erkek kaybından dolayı ortaya çıkan işçi eksikliği, kadınlar ve çocuklar için büyük sıkıntılar meydana getirmiştir. Bu nedenle çalışan kadınların sayısı her geçen gün artmış ve kimi yerlerde bu sayı erkekleri geçmiştir. Sosyal Demokrat İşçi Partisi, işçilere seslenirken elbette işçi kesiminin içerisinde azımsanmayacak bir yer kaplayan kadınları unutamazdı ve unutmamıştır. Gazete vasıtasıyla onlara ulaşmaya çalışmıştır. Devamında bu gücün, yani kadın işçi gücünün ne kadar önemli olduğuna vurgu yaparak şöyle denmektedir:

“Eğer sayıca bu kadar çok kişiden oluşan bir ordu, iyi organize edilirse, emniyetli bir şekilde kapitalizme karşı savaşılabılır.”

Komünizmi övmek suretiyle kadınlara ilerde daha iyi bir hayat vaat edilmekte, kapitalizmin zorlukları ve onlara yaşattığı sıkıntılar anlatılarak kadınlar ideolojik olarak etkilemeye çalışılmaktadır. Örneğin kadınlara şöyle denmektedir:

“Şimdi ise, özellikle savaş yıllarında çok az değişime uğramış, işçilerin eşleri, kızları milyonlarca kadın daha iyi hayat ve iş şartları için fabrika sahipleriyle mücadele ederek kendileri çalışmak zorunda kalmışlardır. Hayat yoksul sınıftan kadınların, itaatkâr ezilen işçi savaşılarını doğurmasını talep etmektedir.”

Bu yazı aynı zamanda kadın işçiler konferansında alınan kararları da içermektedir. Alınan kararlarda kadınların Sosyal Demokrat İşçi

Partisinde daha çok aktif rol almaları gerektiğinden bahsedilmekte ve bunun için kadınları ikna etmek gerektiği yazılmaktadır. Şöyle deniyor:

“... ileriki zamanlarda propaganda ve ajitasyon amaçlı çalışmalar kadın işçiler arasında yoğunlaşmalıdır.”

Kadınların parti ideolojisini kabul etmesi ve parti içerisinde çalışması için bir grup tedbirler alınmıştır. Bu konferansta iş bölümü yapılarak bazı parti üyelerine kadınları ikna görevi ve bu iş için kurslar açma görevi verilmiştir.

On İkinci Sayfa

“Askeri Devrim Komitesinde, Petrograd Sovyetinde R. ve S.D.(Rus ve Sosyal-Demokrat), Petrograd Halkına, Petrogarat'taki işçilerin, askerlerin ve bütün vatandaşların bilgilerine” isimli yazıda ise yapılacak olan karşı devrimin kendiliğinden olmadığı ve ülkenin askeri birliklerinin bu işi desteklediği, adeta bu işin yasal olduğunu anlatılmaktadır.

“Karşı devrimin saldırısından korkup, devrim ve işgalin çıkarlarını düşünenler, bizler askeri birlik tarafından ve başkent'in çeşitli önemli noktaları tarafından görevlendirilmiş bulunmaktayız.”

Bu sözler ile Şubat Devrimi'ne karşı yapılacak olan Ekim Devrimi'nin kendiliğinden gelişmemiş olup askerler ve polisler tarafından da desteklendiği anlatılarak yapılacak devrime meşruiyet zemini hazırlanmaya çalışılmaktadır.

On Üçüncü Sayfa

“Petrograd Şehri Garnizonuna ve Çevresine” başlıklı yazıda, Petrograd'da başlayacak olan karşı devrim hareketlerine karşı Petrograd Askeri garnizonunun müdahale etmemesi için hükümetin garnizona karşı takındığı olumsuz tavrı anlatılarak Petrograd Askeri garnizonunu kendi taraflarına çekmeye çalışılmaktadır.

“Petrograd Askerlerine” başlıklı yazıda ise askerlere Petrograd Askeri Garnizonunun Geçici Hükümet'le yapmış oldukları anlaşmaların hiç bir geçerliliği olmadığı anlatılarak, bu garnizonu kendi saflarına katılmaya çağırılmaktadır.

On Dördüncü ve On Beşinci Sayfa

On dört ve on beşinci sayfalarda halkı Petrograd Geçici Hükümeti'ne karşı kışkırtan yazılar bulunmaktadır. Yazıda V. İ. Lenin, Geçici Hükümetin burjuvalarla birlikte hareket ettiğini ve maksatlarının halkı sömürmek, savaş çıkarmak ve yalnızca kendi iktidarlarını kurmak olduğunu, bunun karşısında duranların ise işkenceler gördüğünü anlatmaktadır.

“Burjuvalar proletaryayı durdurabilmek için infaz, idam, sosyalist basının önünü kesmek gibi, sınıf hükümranlığının bütün yıldırıcı araçlarını kullanmaktadırlar.”

Sayfa çeşitli sloganlarla devam etmektedir. Bu sloganlar kurulacak Sosyalist Devletin ideolojisini de yansıtmaktadır.

Kahrolsun kapitalist güçlerin gizli anlaşmaları!

Kahrolsun ilhak politikası, soygunculuk, küçük milletlere zulüm!

Kahrolsun halklar arasındaki savaş!

Kahrolsun savaşçı yoldaşlara atılan iftiralar!

Yaşasın halkların kardeşliği!

Yaşasın Sosyal Devrim!

Yaşasın 3'üncü Devrim Enternasyonalisi!”

On Altıncı Sayfa

V. İ. Lenin'in Baltık Denizi civarında yaptığı gizli bir toplantıya Amerika Sosyal Demokratları adına Albert Williams selam göndererek destek vermiştir. Bu selam Lenin için büyük önem taşımış, devrimden bir gün önce Lenin *Pravda* gazetesinde Williams'a ve bütün dünya işçilerine seslenerek şöyle demiştir:

“Donanmada

Amerikan Sosyal Demokratlar başkanı Albert William'ın Merkez Komitesi Baltık Donanması'na gönderdiği selamına cevaptır. Rus demokrasisi, Baltık donanması temsilcileri adına sıcak samimi selamlarını bütün işçilere, bütün okyanus ötesi ülkelere gönderiyor ve Amerika'daki kardeşlerimizden gelen selama yürekten teşekkür ediyor.

Bizlere, Baltık Denizi'nin soğuk dalgalarına, uçup gelen ilk kırlangıç Williams yoldaş, işte üç yıldan fazladır kana bulanmış enternasyonal bir ailenin evlatları.

Rus demokrasisi, Rus proletaryası bütün gücüyle son nefesine kadar herkesi Enternasyonal'in kızıl bayrağı altında toplamak için çalışacaktır. Devrim ilk başladığında, Rus demokrasisi asla politik bir devrim olarak kalmamıştır, bununla birlikte özgürlük için savaşan bütün hakikat savaşçıların görevleri Sosyal Devrimi oluşturmak olmuştur. Rus işçileri ve donanmasının temsilcisi olan devrimin öncü birlikleri bu yüce fikrin gerçekleşmesi için savaşacaklardır ve ümit edecekler ki hisleri başka ülkelerde yankı ve yardım bulacaktır.

Rus Sosyal Devrimi'nin alevi, eminiz ki bütün dünyayı saracak ve bütün ülkelerin bütün işçilerinin kalplerinde yangın çıkaracak ve bütün dünyada başlayacak olan savaşta destek bulacaktır.

Rus demokrasisi devrime kadar Çarlığın ve Kapitalizmin zulmü altında yaşadığını, şimdi ise halkların özgürlüğü için savaşın işareti verileceği ve her şeyi anlatmak için Amerika'ya dahi özgürce gidilebileceği zamanı, Özgür donanma sabırsızlıkla beklemektedir.

Yaşasın Amerika Sosyal-Demokrasisi!

Yaşasın bütün ülkelerin işçileri!

Yaşasın enternasyonal!

Yaşasın bütün dünya!

Dördüncü Baltık Donanma Merkez Komitesi (M. P. S. K. B. F.)”

On Yedinci, On Sekizinci ve On Dokuzuncu Sayfa

Bu sayfalarda ise yapılacak mitinglerin, toplantıların yerleri ve zamanları bildirilmekte, halk katılımına çağrılmaktadır.

Tablo 1: 24 Ekim 1917 Tarihli Pravda gazetesinin içeriği.

1. Sayfa	Stalin'in halka devrimin neden yapılması gerektiğini anlatan ve devrimi halka sevdirmeye çalışan yazısı yer almaktadır.
2. Sayfa	Stalin'in devrime çağıran yazısı devam etmekte ve sonrasında ise Lenin'in Menşeviklerin toprak reformunu eleştirdiği yazısı yer almaktadır.
3. Sayfa	Lenin'in Menşeviklerin uygulamalarını eleştirdiği ve halkı Menşeviklerin halk düşmanı olduğuna inandırmaya çalıştığı yazı yer almaktadır.
4. Sayfa	Lenin'in parti üyelerine konuşması yer alırken, Çarlığı eleştiren bazı şiirler de bulunmaktadır.
5. Sayfa	Hükümet askerleri ile Bolşevik taraftarı olan askerlerin karşılaşmaları ve neticesi yazılmıştır.
6. Sayfa	Menşeviklerin kendi menfaatlerine göre politika ürettikleri anlatılmıştır.
7. Sayfa	Menşeviklerin, karşı devrim hareketi içerisine ajanlar yerleştirdiği yazılmıştır.
8. Sayfa	Bolşeviklere karşı yapılan askeri müdahaleler yer almaktadır.
9. Sayfa	Petrograd Hükümeti'nin konumunu güçlendirmeye çalıştığı yer almaktadır.
10. Sayfa	Petrograd Hükümeti'nin askeri güçlerinin karşı devrime taraf oldukları anlatılmıştır.
11. Sayfa	Bu sayfada kadınlara seslenilerek, onların sorunlarına çözümler aranmaktadır.
12. Sayfa	Karşı devrimin halkın her kesimi tarafından benimsendiği anlatılmıştır.
13. Sayfa	V.İ. Lenin, Petrograd Askeri Garnizonu'nu kendi saflarına çekmeye çalışmaktadır.
14 ve 15. Sayfalar	Mevcut hükümetin burjuvalarla işbirliği içerisinde olduğu anlatılmaktadır.
16. Sayfa	V. İ. Lenin'in Albert Williams'a seslenişi yer almaktadır.
17, 18 ve 19. Sayfalar	Bu sayfalarda ise yapılacak mitinglerin, toplantıların yerleri ve zamanları bildirilmekte, halk katılıma çağrılmaktadır.

5. Sonuç

Medya organlarının savaş dönemlerinde ne kadar etkili ve önemli roller üstlendikleri şüphe götürmez bir gerçektir. Bu noktada *Pravda* gazetesi, o zamanki adıyla *Raboçiy Put* (işçi yolu) gazetesi Rusya'da 1917 Şubat Devrimi'nde büyük görevler üstlendiği gibi, asıl görevini Şubat Devrimi'ne karşı yapılan Ekim Devriminde yerine getirmiştir. Lenin'in baş editörlüğünü yaptığı gazete halkın yönlendirilmesinde, bilinçlendirilmesinde ve devrime destek vermesinde başat rolü oynamıştır. Bu gazete adeta bir savaş aracı gibi kullanılarak Sosyalist Devrim'in temellerini oluşturmuştur. Bütün devrim propagandaları *Pravda* gazetesi üzerinden yürütülürken, Sosyalist toplantılara, mitinglere bu gazete üzerinden örgütlenerek gidilmiştir.

Gazetenin her bir kelimesi Sosyalist Devrim'i gerçekleştirmek üzere özenle Lenin tarafından seçilmiştir. Gazetede Lenin'in 170 kadar makalesi yayınlanmıştır. Sosyalist ekim Devrimi halk nazarındaki meşruiyetini bu gazetenin satırlarına borçludur. Bütün devrim Propagandaları ve ajitasyon eylemleri *Pravda* gazetesiyle yapılmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan açlık, yoksulluk, işsizlik ve ölümler, ayrıca Çar'ın ve daha sonraki Petrograd Geçici Hükümeti'nin konuyla ilgili umursamaz tavırları halk arasında büyük tepkilerin doğmasına neden olmuştur. Ancak bu tepkiler örgütlü bir şekle dönüşmemiştir. Nihayet V. İ. Lenin ve arkadaşları durumdan istifade ederek *Pravda* gazetesi üzerinden halkı örgütleme yoluna gitmişlerdir. Halka, halkın diliyle yani onların yoksulluklarını, işsizliklerini ve açlıklarını anladıklarını dile getirerek seslenmişlerdir. Bu ses, *Pravda* gazetesiyle halka ulaşmış ve halk arasında karşılık bulmuştur.

Pravda gazetesinde yapılan propaganda ve ajitasyon yalnızca halk ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda asker, işçi, çiftçi, kadınlar, erkekler ve siyasiler olarak toplumun bütün kesimlerine ulaşılmıştır. Her bir sınıfın sıkıntıları dikkatle analiz edilerek o sıkıntılara göre gazete üzerinden hislerini coşturacak ve devrime katılımı sağlayacak sloganlar içeren propaganda faaliyetleri yürütülmüştür.

Gazetenin bu devrim sayısında da açıkça görüldüğü gibi devrim propagandası yapılmaktadır. Gazete sayfalarında yer alan sloganlar, şiirler, geçici hükümete karşı insanların hislerini tahrik edici yazılar bunu desteklemektedir. Mevcut hükümet aleyhine yazılan yazılarda hükümetin halkı kandırdığı, yalnızca kendi menfaatini düşündüğü, bir sosyalist hareket ruhundan çok uzak olduğu, burjuvalar ile işbirliği içerisinde oldukları V. İ. Lenin ve arkadaşları tarafından anlatılmıştır. Bu yol ile yapılacak karşı devrim için kamuoyunda uygun zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Nitekim bunun olağan bir sonucu olarak, devrim esnasında halk Bolşeviklerin tarafında yer almıştır.

Bu sayı adeta Şubat ayından Ekim ayına kadar yayınlanan bütün sayıların özeti ve son noktası niteliğindedir. Gazetenin girişinde Stalin'in karşı devrimin yapılma gerekçelerini anlattığı yazıda, karşı devrimin bir zaruret haline geldiği algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bir gazetenin iç ve dış politikada, halk arasında algı oluşturmada ne derece etkili olduğunun somut bir örneği *Pravda* gazetesinin bu son sayısıdır. Propaganda ve algı yönetimi konusunda Hitler'den geri kalmayan V. İ. Lenin bu gazeteyi adeta bir silah niteliğinde kullanmıştır.

Gazete içerisinde karşı devrim hareketi üyeleri, halkın her bir kesimi nazara alarak, onların yaşadıkları problemlere çözüm yolları üretmek suretiyle tarafına çekmeye çalışmışlardır. I. Dünya Savaşı neticesinde erkek nüfus azalmış, bu da kadın nüfusun daha etkin olmasına yol açmıştır. Gazetede bu durum dikkate alınarak, kadınlara seslenen ve onların problemlerine çözümler getiren yazılar yer almıştır.

Kritik zamanlarda kitle imha silahları mesabesinde rol oynayan kitle iletişim araçlarının bir örneği olan *Pravda* gazetesi bu son sayısıyla, bir yönetimin el değiştirmesinde hayati öneme sahip olduğunun bir göstergesidir.

КАЙНАКҶА

- Ворошилов, Валентин Васильевич. *Журналистика*, Кнорус Медя, Москва, 2014.
- Gül, Yavuz Ercan. "SSCB'de Televizyon Yayıncılığının Gelişimi" *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Uhive*, Ocak / Şubat / Mart - Kış Dönemi, 2 (2), 2014, s. 127-143.
- "Февральская Революция", 2014, <http://diletant.ru/articles/46465/> Erişim: 16.02.2015.
- Малюга, Виталий Владимирович. *Октябрьские События 1917 Г. В России, И Их Суцность, Оценка И Влияние На Развитие Политических Процессов В Мире*, Киевский Национальный Экономический Университет, Политическая История Специальность 6201/1, 1999.
- Маслов, Андрей Сергеевич. *Классы И Партии В Октябре 1917 Года Министерство Общего И Профессионального Образования РФ*, Московский Институт Коммунального Хозяйства И Строительства. Гуманитарный Факультет.
- "Радиовещание и телевидение" (2014) <http://www.welcome.kg/ru/kyrgyzstan/society/kiuyj/> Erişim: 05.04.2014.
- Рудольф, Зульцман. *Пропаганда Как Оружие В Войне*, Полигон, Москва, 1956.
- Зюганов, Александр, Алексеевич Ильин Геннадий. *Правда о вожде Алгоритм*, Москва, 2005.
- Орлов, А.С. Георгиев, В.А. Георгиева, Н.Г. Сивохина, Т.Д. *История России*, Московский Государственный Университет Им. М.В. Ломоносова Издание Третье, Переработанное И Дополненное, Москва, 2006.
- Западова, Александр Васильевич. *История русской журналистики XVIII-XIX веков*, Высшая школа, Москва, 1973.
- Ленин, Владимир Илич. *Полное Собрание Сочинений Изд. 5, т. 25*, Издательство Политической Литературы, Москва, 1969.
- Рабочий Путь 1917, 24-ого Октября №44 Вторник.

“Русская Литература И Фольклор”, Правда, Фундаментальная Электронная Библиотека, <http://feb-web.ru/feb/periodic/pp0-abc/pp2/pp2-2612.htm> Erişim: 10.04.2014.

Sadıkov, Ramin. “şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol” *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt: 29 Sayı:48, 2010, s. 101-108.

Toplumdilbilim, Dilbilgisi ve Edebiyat Alanlarında Arnavutça ve Türkçe Arasındaki İlişkiler Üzerinde Değerlendirmeler

Adriatik DERJAJ¹

Öz

Biz bu çalışmamızla, bambaşka dil ailelerine mensup olan, Arnavutça ve Türkçe arasındaki temasın ürünü olarak saydığımız ve Arnavut insanımızın toplumsal hayatının göstergeleri olan bazı toplumsal ve dilbilimsel örnekler üzerinde durmaya çalışacağız. Tespit ettiğimiz belirtiler hem dilsel tahlillerimizle hem de edebiyat seviyesinde yaptığımız gözlemlerimizden ortaya çıkarıldı. Türkçenin Balkan dilleri ile ilişkisi ve özellikle Balkan coğrafyasında en eski dillerden sayılan Arnavutça ile ilişkisi, bundan dolayı da etkileşimi ve bağlantısı, yabancı ve yerli dilcilerin geçtiğimiz yüzyılın başından beri, ilgisini çekmesine rağmen, elimize ulaşan eserlerden, çalışmaların salt sözcüksel ve nadiren dilbilgisel seviyelerde kaldığını tespit etmekteyiz. Çalışmamız, geride bıraktığımız yüzyılda yapılan çalışmalardan tamamen farklı olup, toplumdilbilim çerçevesinde bir ilk olmasının yanısıra, dilbilgisi ve edebiyat alanlarından yeni bakış açılarıyla dil teması sonuçlarına yeni ufuklar açmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *toplumdilbilim, dilbilgisi, deyimbilim, edebiyat, Arnavutça, Türkçe.*

¹ Dr, Tiran Üniversitesi, Yabancı Diller Fak., Slav ve Balkan Dilleri Böl., Türk Dili ABD, derjaj@gmail.com

Evaluations on Relations between the Albanian and Turkish languages in the field of Sociolinguistics, Grammar and Literature

Abstract

In this study we will try to stop at a few examples of social and linguistics, which are a product of contacts between Albanian and Turkish languages and mirror of the social life of the Albanian man. Our definitions are a resultant of deep analyses we have made be it in the grammatical plane and also in the field of Turkish and Albanian contemporary literature. Although relations and thus contact and connection between Turkish and Balkan languages and mostly with the Albanian language which is one of the oldest languages of the Balkan Peninsula, have attracted the attention of the most prominent researchers of the previous century, we see that the studies we own today are left only as lexical studies and little also in in grammatical levels. Our study is completely different from the works inherited from the past century, and despite the fact that there is the chance to be the first study in the field of sociolinguistics, it aims to arrive at the results of linguistic contact with brand new horizons.

Keywords: *sociolinguistics, grammar, phraseology, literature, English, Turkish.*

1. Giriş

Topluluklar arasındaki dil ilişkileri, dolayısıyla edebiyat, toplum ve kültür ilişkileri en ünlü dilcilerin, felsefecilerin ve sosyologların araştırma konusu olmuştur. Bunlar arasından, Bloomfield, Humboldt, Uriel, Krezevovski, Kazazis, Bugayski, Çabej ve Aksan'ı sayabiliriz. Bu olgu, yeni bir bilim dalı olan 'dil temasları' alanının ana inceleme konusu olmasının yanısıra, tarihî ve coğrafi dilbilim, ruhdilbilim ve özellikle toplumdilbilimin ilke ve yöntemlerinin, dillerin kendi kökünü, geçmişini ve gelişimini incelemek ve tespit etmek için önemli bir alt dal ya da yan dal oluşturmaktadır.

Hunların, Avarların, Peçeneklerin, Bulgarların, Kumanların, Oğuzların ve en son Osmanlı Türklerinin, Balkan Yarımadasındaki geliş-geçişini inceleyen tarihçilerden elde edilen dilsel veriler, onlardan bu bölgelerde kalan yer ve kişi adları, konu için başta gelen önemli unsurlardandır. Kuman ve düşman sözcüklerinin Kuman Türkçesinden Balkanlara girdiği iddia edilmekte ve günümüzde Balkan Yarımadasının batısında bulunan Arnavutluk'ta, Puka bölgesinde Düşman köyü ve yine Arnavutluk'ta Koman adlı bölge, Arnavutluk'un güneyinde Su köyü, Orta Arnavutluk olarak adlandırılan bölgemizde Çetë ve Çorum köyleri vb., Makedonya sınırlarında bulunan Kumanova kenti, Romanya'da Komaneşti adları, Voyvodina'da Kumane köyü vb., dilcilerin tespit ettiği en belirgin örneklerdendir. İlk olarak şunu vurgulamak gerekir ki, tarih içinde, Balkan Yarımadasının ilk ve öz sakinleri olan, İlirlerin torunları olan Arnavutlar dışında, diğer milletler, geldikleri bölgelerden temasta oldukları Türk topluluklarından belirli sözcük ve dilsel yapıları da almışlar ve bu diller üzerinden de Arnavutçaya birçok yer, kişi ve nesne adları girmiştir.²

Şunu belirtmek gerekir ki, 'Balkan dilleri' sözcük öbeği, bir dilsel terim değildir. Bu öbek çerçevesinde yer alan Anadolu Türkçesinin Rumeli varyantları sayılan Kosova Prizren Türkçesi, Trakya ya da Batı Trakya dil varyantları vb., Balkan Türkçeleri olarak adlandırmak istediğimiz dilleri bir yana bıraksak bile, söz ettiğimiz coğrafyadaki dillerin tümü Hint Avrupa dil kolunda olmalarına rağmen, farklı alt dil

² Adriatik Derjaj, "Arnavutça Türkçe Dil İlişkileri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 18, No 3, 2010, s. 991-996.

ailelerinde yer almaktadır. Arnavutça ve Yunanca gibi diller bu kolda tek başlarına yer almaktadırlar. Dil temaslarının ana araştırma konusu olan bu diller, yani, Arnavutça, Yunanca, Bulgarca, Sırpça, Hırvatça, Boşnakça ve Makedonca aynı coğrafyayı paylaştıkları için Balkan dilleri adını almışlardır, kanaatindeyiz.

Saussure'un ifadesiyle, arazi, iklim şartları gibi yabancı etkenlerle, nasıl ki bir bitkinin iç düzeni değişikliklere uğrayabiliyorsa, aynı şekilde dil de dış etkenlerle değişebilir.³ Sadece dilin kendisi değil, dilin kullanımı da çeşitli etkenlere bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Dillerde çeşitli hayat biçimleri, kimlikler yer alır ve bunlar sürekli bir değişim ve akış içindedirler. Hayat biçimlerinin, dillerin, bilgilerin kapalı, katı, değişime dirençli olması demek, onların ölümü demektir.⁴

Dilin en önemli özelliklerinden biri, değişen ve gelişen bir sistem olmasıdır. Bu gelişim ve değişimi yaşamakta olduğumuz an içinde görmek ve anlamak zor olsa da, art ve eşzamanlı bir bakışla dilin farklı biçimlerini görebiliriz. Hiçbir dil yüz yıl önceki durumuyla aynı değildir ve konuşulduğu coğrafya içinde herkes tarafından aynı biçimde kullanılmaz. İnsanlar aynı dili konuşabilirler; ama bu, dili aynı biçimde kullandıkları anlamına gelmez. Kişinin içinde bulunduğu yaşam koşulları, öğrenim düzeyi, beslendiği kaynaklar dilini de biçimlendirir. Aynı koşullar içinde bulunsalar dahi kişilerin dili kullanmalarında yine de farklılıklar görmek mümkündür. Kelimeleri söyleyiş, seçiş ve belli kelimeleri tekrarlayış bakımından aynı aileden iki kişi arasında bile farklılık olabilir. Coğrafi çevre, aynı dil coğrafyasında farklı söyleyiş özelliklerinin, ağızların oluşmasını sağladığı gibi topluluk çevreleri, dile farklı yapı kazandırmaktadır. Dildeki ya da toplumdaki herhangi bir değişme diğerine de yansır. Bu yüzden dilden bağımsız toplumu, toplumdan bağımsız dili düşünmek imkansızdır. Toplumun herhangi bir alanındaki değişme, bağımsız ve tek yönde değişim değildir; her bir yapılanma toplumdaki diğer alanları da etkiler. Toplumda meydana gelen değişiklikler, dilde de kendini gösterir ve dili değişken kılar.⁵ Toplumdilbilim, dilsel davranışları belirleyen toplumsal yasaları ve

³ Ferdinand Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual, İstanbul, 1998, s. 53.

⁴ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 248.

⁵ Kamile İmer, *Dil ve Toplum*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 9.

kuralları ortaya çıkarmaya, bunların sınırlarını çizmeye, söz konusu davranışı dilin kendisine göre tanımlamaya çalışır.⁶ Bireyin dilini etkileyen unsurlardan biri de yaşanan ortamdır. Kırsal yerlerde yaşayanların dilinde doğadaki varlıklara bir bağlılık görülür. Köy insanı, tarımda kullanılan araç ve gereçlerin adlarını, sabanı, pulluğu, bunların parçalarını bilirken, köy deneyimi olmamış bir şehirlinin dilinde tarımla ilgili bir söz varlığı bulamayabiliriz.⁷

Bu bağlamlarda toplumdilbilimcilerin dil üzerinde kavramları bir başka görünmektedir. Onlara göre, dil, insan kümesi içerisindeki işlevi ışığında incelenir. Onlar dili insan kümesinin kültürü ve *içsel* olarak sunduğu – dili oluşturan unsurlar arasındaki ilişki – ve *dışsal* olarak – dili oluşturan unsurların bir başka dil ve konuşurlarıyla teması – sunduğu ritim ile bağlı görüyorlar.

Bu bakış açısıyla, dil coğrafyasının gözden kaçırdığı noktalarda toplumdilbilimin ilgisi ve merakı öne çıkmaktadır.

Diğer yandan böylesi karşılaştırmalı bir tahlil, toplumdilbilim ve ruhdilbilim arasında da yapılabilmekte; ilki konuşuru ve onun dilsel davranışını bir başkasıyla kıyasen gözlemlerken, diğeri konuşuru ve onun dilsel davranışını ‘konuşurun içerisindeki kişilerle’ ve kendisinde gözlemlemektedir.

Tahlilimizi daha da derinleştirmeksizin, ruhdilbilim ve pragma-dilbilim arasındaki fark konusunda şunu dile getirmek gerekiyor: Pragma-dilbilim insanı kendi kişilik unsurları üzerinde değil de, insanı kendi amaç ve yararları üzerinde gözlemlemektedir.

2. Türkçe – Arnavutça İlişkileri

2.1. Toplumdilbilim Açısından Değerlendirme

Arnavutçada tespit edilen Türkçe unsurların yerleşmesindeki şehirlerin – yani toplu insan kümelerinin – oynadığı başrolü görmek/ incelemek bir özetleyici ayna yani bir betimleyici çalışma, önemli bir katkı sağlayacaktır. Böylesi detaylı bir betimleme, Arnavutça’nın söz

6 Mehmet Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları, Temel Metinler*, İstanbul, YKY, 2. baskı, 2005, s. 186.

7 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara, 1995, s. 88.

varlığında yerleşen unsurların oranını belirlemekte yardımcı olmasının yanısıra, söz konusu unsurların Arnavut insanının toplum hayatındaki belirleyici faktörleri tespit etmede etkin bir rol oynayacaktır.

Bu türlü çalışmalarla tipolojik ve topolojik betimler yapmaya çalıştık. Bu konuda en azından iki yüz sayfalık bir eser ortaya çıkmıştır, ancak gerçeği söylemek gerekirse bu çabalar sonucu, altı yüz yıllık bir beraberliğin doğurduğu bağ ve bahçelerden sadece bir iki meyve ortaya çıkarılabiştir.

Çalışmalarımızda, Arnavut-Türk beraberliğinden ortaya çıkan ilk belirtiler insanımızın ruhsal yapısını davranışını ilgilendiren unsurlardır. “Her sözcük bir dünyadır” sözüne dayanacak olursak Allah – Allahu; Peygamber – Pejgamber – Pejgamer; Cennet – Xhenet; Cehennem – Xhehenem, Melek – Melek – Meleqe; Rahmet – Rrahmet ve benzeri sözcüklerde saklanan dünya, Arnavut insanımızın dünya görüşündeki ilk dönüm noktasıdır, kanatindeyiz.

Bunun filizlenmesindeki ilk tohumların Bektaşi müritlerin insanımızla birlikte yaşamalarından, onların dertleri ile birebir dertlenme ve asıl memleketleri olan Anadolu’ya bir daha dönmek suretiyle hayatlarını insanımızın yanında geçirmeleri en büyük etkidir.

Altı yüz yıl içerisinde çınar kökü ve gövdesi gibi derinleşen ve genişleyen bu dünya, geçen asrın ikinci yarısında yaşadığımız toplumsal kaosa örtülmeye çalışıldı. Ancak yakın tarihimiz gösterdi ki, hiç başarılı olamadı; tersine bu örtü, insanımızın gönlünde yaşayan bu dünyanın temiz, pak bir şekilde saklanmasına, korunmasına vesile oldu.

Bunu ispatlamak için geçen hafta ilk defa üniversitede okuyan bir öğrencimle yoklama yaparken yaşadığım olaydan/diyalogdan çıkardığım kısa fakat öz olan bilginin bile kâfi olacağını düşünüyorum:

-Adınız ne, diye sordum.

-Benim adım İnajeta (İnayeta) diye cevapladı.

- Aceleci bir tavırla, böyle bir kişi adı dilimizde yoktur, dedim. İna (İtalyanca kökenli) ve Jeta (Arnavutça Yeta, Hayat anlamına gelen, kişi adı) olmalıdır diye vurguladım.

-Yok hocam, dedi, benim adım İnajeta. Çok kutsal bir insan; hatırladığım kadarıyla Derviş Baba koydu adımı, diye vurguladı.

- O anda *jeton düştü* ve sevimli öğrencimin adının İneyet/e olduğunu, yani Allah'ın inayeti anlamını taşıdığını çıkardım.

Askeri yapı, oluşum ve stratejileri ile meşhur olan Osmanlı Türkleri ile temastan Arnavutçada yerleşen savaş ile ilgili sözcüklerin toplum hayatımıza da uygun düşmesinden dolayı yaşaması ve yerini 'başka kelimelere verememesi' dилcilerce en tartışılan grubu oluşturmaktadır. Alıntı sözcükler için alan araştırmacıları, sözcüğü nesne ile eşleştirerek, nesnenin girmesiyle sözcük girer, nesnenin çıkmasıyla sözcük de çıkar, yerini başka bir nesnenin sözcüğüne bırakır ya da yok olur, gider. Bu varsayım, dünyanın birçok dilleri için uygun olabilir ancak Arnavutçada yerleşen Türkçe askeri sözcükler için böyle bir sonuçtan asla söz edilemez. *top, fitil, tabanca, dyfek (tüfek), fishek (fişek), dylbi (dürbün), bıçak, at, asqer (asker), jeniçer, bori, allti* vb., altı yüz yıl önce giren nesnelere günümüzde insamızca kullanılmamalarına rağmen, erkeklik, mertlik, delikanlılık gösteren ifadelerimizde, kurnazlık ya da namertlik gösteren davranışlar için kullanılan ibarelerde etkin rol oynamakta, folklorumuzda ve mitolojimizde nesilden nesle aktarılmaktadır.

Bunlardan:

I bie me top – *topla vurmak* – bir şeyi elde etmek için her şeyi yapmak;

I futi fitilin – *fitili koydu* – bir konu için karşıdakini kışkırtmak;

Qan dyfeku pēr tē zot – *tüfek sahibi için yas tutuyor* – sahihsiz kalmış iş ya ad, dava;

E shkrep i dyfekun – *tüfeği tetikledi* – başlangıç yaptı, cesaretini gösterdi;

E sheh me dylbi – *dürbün ile görmek* – konuların içerisini tam olarak görmek;

Fisheku i fundit – *son fişek* – bir şeye ulaşabilmek için elindeki son olanak;

Mbeta fishek – *fişek gibi kaldım* – parasız kaldım;

Nuk i ndezi fisheku – *fişeği patlamadı* – başaramadı, amaçladığı şeye ulaşamadı;

E la *bıçak – bıçak gibi bıraktı* – her şeyini aldı;

Më shpëtoi alltija – *altı⁸lık fişeği kaçırdı* – istemeden birilerini incitmek, sehven öldürmek;

I dha një *furçë – fırça* verdi – yüzeysel olarak medhetti, vb...

Toplumsal katmanlarımızın, alt ve üst tabaka fark etmeden, medya ve siyasi konuşmalarda eklemek ve su kelimeleri yanında kullanılan ibareler en belirgin örneklerini oluşturmaktadır.

Balkan Yarımadasında şehircilik özellikleriyle bilinen Osmanlı Türkleri, bu beldelerde sadece altyapı kurmakla kalmayıp, Orta Çağ döneminde eşi pek nadir bulunan bir yönetim ve yaşama tarzının oluşmasında etkin olmuşlardı. Kurulan idari sistemin, şehir yaşam düzeninin, kültürel faaliyetlerin beraberinde getirdiği dilsel unsurlar, Arnavutların toplumsal hayatında izlerini halen korumaktadır. “At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır” deyimince, döneme ait kültürel sözlükçe tıpkı ilk temastaki gibi toplumumuzun gündelik yaşamının, yaşam tarzının ve dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası olamaya devam etmektedir.

Bu meyanda şunları sayabiliriz:

Kozmetik ve süs eşyaları: gjerdan – gerdan, maniqyr – manikür, bojë – boya, këna – kına, myshk – misk...

Müzikle ilgili verintiler: qemane – keman, saze – saz, zurna – zurna, aheng – ahenk...

Ziraat alanı: bahçe –bahçe, bahçevan – bahçıvan, zarzavate – zerzevat...

Biyoloji alanı: filizë – filiz, majdanoz – maydanos, bajame – badem, fistiqe – fıstık, karpuz – karpuz, gonxhe – gonca, hurmë – hurma, jasemin – yasemin, pambuk – pamuk, panxhar – pancar, patëllzhan – patlıcan, sheftali – şeftali, zymbyl – sümbül, selvi – servi, misër – mısır, vishnjë – vişne, kajsi - kayısı...

İnşaat alanı: qemer – kemer, qereste – kereste, direk – direk, tullë – tuğla...

⁸ Altı: Osmanlı döneminde kullanılan bir tabanca türü. Altı tane fişek taşıdığı için altı/altılık deniyormuş.

Hayvanlar ve kuşlar: bilbil, bylbyl – bülbül, çakall – çakal, kumri – kumru, lejlek – leylek...

Gemicilik ve marina; direk –direk, gjemi –gemi, hambar – ambar, kiç – kıç, bash – baş.

Akrabalık adları; atë – ata, babë – baba, hallë – hala, dajë – dayı, teze – teyze...

Son sıraladığımız verintilere gelince, yani akrabalık ile ilgili verintilerin sayısına ve düzeyine dikkat edilirse Türkçeden Arnavutçaya bir tek anne ve amca sözcüklerinin girmediğini rahatlıkla fark edebilmekteyiz. Anne kelimesi Arnavutçada mama, nëna anlamına gelmektedir ve İtalyancadan geldiğini bu dili bilenler kolayca anlar; İtalyancası mamma, nonna demektir. Amca kelimesi ise Arnavutçada xhaxha – (caca) anlamına gelmektedir. Bu sözcüğün ölçünlü İtalyancada anlamı cio (xio) olup, İtalyan lehçelerinde de cacco olarak kullanılmaktadır. Arnavutçada kullanılan cacca – amca kelimesi de büyük bir ihtimalle İtalyancadan gimiştir. İşte, bu gibi dellilerden yola çıkılarak Türkçenin Arnavutçaya olan etkisinin Osmanlı Türkçesi ya da günümüz ölçünlü Türkçesinin kriterlerine göre değil de Anadolu’da konuşulan ağızların sözcük bilgisel ve dilbilgisel özelliklerinin kriterleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi uygun olur. Arnavutluk’un kuzeyinde kullanılan mica – amca kelimesi, Batı Grubu Türk Ağızlarında kullanılan emice varyantından Arnavutçaya girmiştir.

Kanaatimizce, insanlara yardımcı olma ruhu, iyilik yapmak için fırsat arama, sadaka, sevap, yetim, fakir fukara, dert, v.b. sözcüklerinde saklanan yardımseverlik duygusu, Arnavut insanının kanındaki alyuvarlar arasında yüzmektedir.

Hayatın önemli bir kesiti olan ticari işlemlerde Türkçenin etkisini bu alanın her halkasında fark etmekteyiz.

Marketler ve supermarketler değişik türleri ile çoğalsa da insanımız yine *Shkon në Pazar, bën pazarllëk dhe jep para... Pazara gider, pazarlık eder ve parasını verir...*

‘Resmiyet’ güzeldir, ama, ‘bahşiş’ vermeden işler güzel sonuçlanamaz...

Düğünlerimizde müzik çalar ama ‘aheng’in yerini hiçbir ses tutamaz...

Gelinlerimiz değişik değişik giyinir süslenir ama şami yani mendil olmazsa olmaz...

Dünyanın en güzel düğünleri Sunnet düğünleridir, bunda şüphe yok...

Çağdaş aşçılar güzel reçeller yaparlar ama baklava kadar tatlı bir yiyecek yoktur.

Evlerimizde klima ve ısıtıcı var ama yorgan gibisi yok.

İnsamızca kullanılan ifadelerin, Arnavutçaya yerleşen Türkçe unsurların toplumdilbilimsel açılarını dile getirerek, bu unsurların Arnavut ve Türk toplumlarının beraberliğinden doğan paha biçilmez unsurlar olduğunu vurgulamak gerekir.

Arnavutçadaki Türkçe atasözleri ve alıntı deyimlerin, iki türlü olduğunu söyleyebiliriz: İlki ve en belirginleri doğrudan Türkçeden giren ve nesilden nesle birebir aktarılan/çevirilen deyimlerdir: *Me të pyetur gjen Stambollin*, (Sora sora İstanbul bulunur), *U rrokullis tenxherja dhe gjeti kapakun*, (Tencere yuvarlandı kapağını buldu), *Fshati që duket s’do kallauz* (Görünen köy kılavuz istemez), *Paraja e bardhë është për ditë të zezë* (Ak akçe kara gün içindir), *S’ke ç’ibën gomarit i bie samarit* (Eşeğine gücü yetmeyen semeri döver), *Më mirë të dali shpirti se nami* (Bir kişinin adı çıkacağına canı çıksın), *Hesapi i shtëpisë nuk del në Pazar* (Evdeki hesap çarşıya uymaz), *Digjet i njomi pranë të thatit* (Kurunun yanında yaş da yanar) v.b. Türkçeden alıntılı deyimler: *Ma bëj hall*, (Helal et), *Të qoftë haram* (Haram olsun), *Bëj sabër*, (Sabırlı ol).

2.2. Dilbilgisel Değerlendirme

Türkçeden Arnavutçaya giren birçok alıntının kökeninin, Arapça, Farsça, Hintçe, Moğolca gibi dillerden olduğunu bilmekteyiz. Ama Türkizm terimini (Türkçe kökenli sözcük-alıntı), Oryantalizm⁹ (doğu kökenli sözcük-alıntı) terimine karşı kullanmayı tercih etmekteyiz. Bunun iki nedeni vardır:

⁹ Emil Lafë , “Vendi i orientalizmave ndër huazimet e shqipes”, *Studime Filologjike* , No. 1-4, 1993, p. 35.

a) Arnavutçadaki Türkçe kökenli sözcüklerin sayısı, Türkçe üzerinden giren Arapça ve Farsça sözcüklerin sayısından daha fazladır.

b) Oryantalizm terimi, bizce, verici dilin veya aracı dilin belirlenmesinde yardımcı olamamaktadır. Ayrıca, dilimizdeki alıntıların giriş yolunu aydınlatma çabasının önünü de kapatan, başarılı olamamış bir çözüm yoludur.

Diğer yandan ise, unutmamak gerekir ki, Arapça ve Farsça konuşurlarla birebir temasların eksikliğine rağmen, Arnavutlar bu milletlerle kültürel ilişkiler kurmuşlardır ve bu yüzden dilleriyle de tanış olmuşlardır; bu tanışma, özellikle Müslümanların kutsal kitabı olan Kuran'ın ve Farsçanın şaheserlerinin Arnavutçaya çevirilmesiyle gerçekleşmiştir. Son değindiğimiz nedene gelince, pagan – putperest anlamı olan, Arnavutçadaki, *gjaur* kelimesi, farsça kökenli olan bu alıntının girişi *emblematic*/şüpheli bir durum kalmakta, bu sözcük 1920'lerde Arnavutluk'un Başbakanı olan Fan Noli adlı yazarımızın Ömer Hayyam'ın Rubailer eserinin çevirisinde kullanmıştır.¹⁰ Aynı sözcüğe, *kaúrr* – *káurr* şekilleriyle, sözlü Arnavutçada da rastlamaktayız. Sözcüğün anlamsal yapısı: 1. Müslüman olamayan; 2. Hristiyan. *Gjaur* şeklinin doğrudan Arapçadan, Fan Noli'nin kalemi üzerinden Arnavutçaya girdiğine dair tereddüdümüz yoktur. Ancak *Kaúrr* – *káurr* şeklinin Türkçe üzerinden girdiğini hartırıyoruz. Zira bu sözcük Türkçede *gavur* olarak kullanılmaktadır. Türkçe alıntıların sağlam bir şekilde belirlenmesinde ve Arapça alıntılardan ayırt etmede, bu dillerin farklı özellikleri büyük bir ipucudur. Bilindiği gibi Türkçenin sesbirimlerinde –th ve –dh bulunmamaktadır; bu fonemlere karşın Türkçe –s ve –z sesbirimlerini kullanır. Arapçada ise –th(ث) ve –dh(ذ) fonemlerini görmekteyiz. Bunun için, doğu kökenli sözcüklerde bu fonemlerin bulunması, alıntının orijininin belirlenmesinde önemli bir kriter olarak görülmektedir. Arnavutçada, Muhammed Peygamberin (a.s.) sözü, emri veya tavsiyesi anlamına gelen *hadith* sözcüğünü, *hadis* şekilleriyle de bulmaktayız.¹¹ Bu durumda –th'li şeklinin direk

¹⁰ Rrëmbyen mall, memuriet e ar
Dhe t'Urtin plak e t'urtët shkencëtar
E quajnë Gjaur, se s'beson prralla,
Se s'qas mi supet, si ata, samar

¹¹ Mehdi Polisi, “Leksiku İslam, Pjesë përbërëse e leksikut të shqipes”, *Terminologjia Islame*, ASHAK, Prishtinë, 2006, p. 84.

olarak Arapçadan, –s’li şeklini ise Türkçeden geldiği sonucuna varmak zor değildir. Aynı şey bir başka ‘Arabizm’ olan ve Türkçe üzerinden Arnavutçaya giren *sevap* sözcüğü için de söylenebilir. Arnavutçada *thevap* olarak geçmektedir. Aynı şekilde Türkçede ve Farsçada bulunan ç (چ) sesbiriminin alıntılarda yer alması, bu dillerden yapılan alıntıların Arapça kaynaklı olanlardan ayırt edilmesinde bize yardımcı olmaktadır. *Çengel, çoban, çekiç, çarçaf, çati, kiç* v.b. sözcüklerin Türkçeden veya Türkçe yoluyla Farsçadan geldiğine inanmaktayız. İlgimizi çeken bir başka özellik de ç sesbiriminin, aslı Arapça olduğu bilinen sözcüklerde görülmesidir. *Çorap* ve *ilaç* sözcükleri bu grup alıntılara ait olan ve Arnavutçaya Türkçe üzerinden giren sözcüklerdir. Arapçada bu sözcükler *xhurab* (cuurab) ve *ilaxh* (iilac) olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapçada –p sesinin bulunmadığı doğrudur, ama –b sesbiriminin yer aldığı Arapça kelimelerdeki bu ses, Türkçede –p sesiyle karşılır. Bunun için *pazar, patëllxhan, paha* gibi sözcükler de kanaatimizce Türkçeden girmiştir. –gj sesi (kafi farisi) ile durum daha da farklılaşır. Türkçe ve Arapçada bulunmayan bu sesbirimini Farsçada görmekteyiz. Bu sesbirimini taşıyan doğu kökenli sözcüklerimiz az değildir. Başka delilimiz olmadığı için bu sözcükleri ‘Persizm’ saymaktayız. Ama diğer doğu kökenli sözcüklerde *gjergjef, gjol, gjemi, gjerdek, gjerdan*, gibi, –gj sesini içeren ve Türkizm olarak nitelendirilen alıntılarımızda, –g sesinin –gj’ye dönüşmesi eylemini görmekteyiz. Bunu da Arnavutçanın iç gelişimi olarak değerlendiriyoruz. Benzer örneklere Arnavutçanın diğer komşu dillerinden aldığı kelimelerde de rastlamaktayız. Örnek olarak, Yunanca *gymnasio* alıntısı, Arnavutçada *gjimnaz* olarak karşımıza çıkıyor. Ünlülerin sisteminde ise, –ü ünlüsünün Arapçada olmayışı, bize, bu sesbirimini taşıyan doğu kökenli sözcüklerimizin Türkçe kökenli veya Türkçe aracılığıyla giren sözcükler olduğuna kesin bir delildir. *Yrysh, dyshek, hyqymet*, bize göre Turkizmdir. Aynı zamanda *myfti* ve *mysliman* dolaysız alıntı olarak nitelediğimiz benzer örneklerdir. Alıntıların giriş yollarına gelince, bunların iki büyük grupta toplandığını biliyoruz: dolaylı ve dolaysız. Türkçe birçok sözcük için *jorgan, jastëk, çakmak, çekiç, çati, bosh*, gibi veren dil olmuştur; bazıları için de *vakt, nur, selam, zaif, pazar, xhami, qafir, kaur*, v.g. taşıyıcı dil rolünü oynamıştır. Türkizmaların diğer komşu ülkelerden girdiği görülmüştür. Arnavut lehçelerindeki Turkizmalarda görülen

vurgu değişikliği bu konu üzerinde çalışan dilcilerin delili olmuştur:¹² *penxh re, k fe, - penxher , kaf *. Türkçe kökenli sözcüklerin Arnavutçada yerleşmesi konusunda, onların artık s zl kemizin bir parçası olduğunu ve alıntı olarak hissedilmediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. *Baba, gjerdan, tepsj, top, tenxhere, jast k, jorgan*, gibi sözcüklere dayanan en büyük dilcimiz Eqrem abej, “Turkizmalar Arnavutçanın eti ve kemiği olmuştur artık.” diye vurgulamaktadır.¹³

2.3. Sözdizimsel ve S zc kbilimsel Değerlendirme

Çalışmamızın başında dile getirdiğimiz gibi Türkçe ve Arnavutça arasındaki dil ilişkileri Ortaçağ başlarına denk gelmektedir. Bu dönemin Türkçesi, Arnavutçanın sesbiliminde, biimbiliminde, sözdiziminde ve anlambilimde, yani dil bilgisinin her dalında çok belirgin Şekilde etkili olmuştur. Bu manzara, bize, dilsel etkinin kaçınılmazlığını ifade etmekle birlikte, edebiyatıyla, idari, iktisadi ve askerî terimleriyle daha gelişmiş Ortaçağ döneminde kullanılan Türkçesinin veren dil, Arnavutçanın ise alan dil durumunda olduğunu görmekteyiz.

Türkçe – Arnavutça dil temasından doğan etki, üstelik s zc kbilimsel ve deyimbilimsel düzlemde görülmüştür. Günümüz Arnavutasında 5000 kadar Türkçe kökenli sözcük bulunmaktadır. Ölçünlü Arnavutçada ise bu sayı 1800’e düşmektedir. Ancak deyim ve atasözlerimizde saklanan Türkçe sözcükler kanaatimizce 20.000’i geçmektedir. Verintilerin leksiko-semantik dağılımına değinecek olursak ilk sıralarda dile getirdiğimiz gibi din , askerî ve idari verintiler yer almaktadır. Ardından ev, aile ve Şehir hayatı ile ilgili verintiler gelir. Ancak ister ölçünlü Arnavutçada olsun ister Arnavutçanın kuzey ve güney lehçelerinde olsun bu verintiler Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini korumaktadır. Örneğin *qilar* - kiler, *qoshe-* köşe, *gjerdek* – gerdek, *hambar* – ambar, *legen* – leğen, *aga* – ağa, *dyshek* – d şek, *peşqir-* peşkir, *postiqe* - hayvan postu, *qilim* – kilim; *orap-* orap, *pere* – pere, *qylah* – külah, *badihava* – bedava, *dyqan* – dükkan, *qar* – kar, *sheqer* – Őeker, *karvan* – kervan, *arshi* – arşı, *şat rvan* – şadırvan, v.b. en çok kullanılanlardır. Yukarıda değinemedimiz ev, aile ve akrabalık ilişkelirimizde de yer alan birçok Türkçe verintilerini aşağıda tablo Şeklinde veriyoruz:

¹² Emil Lefe, “Vendi i orientalizmave ndr  huazimet e shqipes”, *Studime Filologjike*, No. 1-4, 1993, p. 36.

¹³ Gjovalin Shkurtaј, *Kahe dhe dukuri t  kultur s s  gjuh s shqipe*, Tiran , 2003, p. 201.

Arnavutçadaki Türkçe alıntılar	Türkçenin Arnavutçadaki verintileri
Babë	Baba
Ballkon	Balkon
Bardhak	Bardak
Biçak	Biçak
Bodrum	Bodrum
Bojë	Boya
Çarçaf	Çarçaf
Çati	Çati
Çekmexhe	Çekmece
Çerep	Çerep
Çilte-Shilte	Şilte
Çorap	Çorap
Dajë	Dayı
Demir-Oxhak	Demirocak
Depo	Depo
Divan	Divan
Dolap	Dolap
Dyshek	Döşek
DysHEME	Döşeme
Halla	Hala
Hanxhar	Hancar
Ibrik	İbrik
Jastik	Yastık
Kazan	Kazan
Kese	Kese, naylon
Kulluf	Kılıf
Kusi	Kusu
Magaza	Mağaza
Mangall	Mangal
Minder	Minder
Najlon	Naylon
Nallane	Nal
Odë	Oda
Oxhak	Ocak
Penxhere	Pencere
Perde	Perde
Piru	Piru - çatal (<i>Kıbrıs şivesinde</i>)
Qemer	Kemer
Qereste	Kereste
Qerpiç	Kerpiç
Qilim	Kilim
Raft	Raf

Arnavutçadaki Türkçe alıntılar	Türkçenin Arnavutçadaki verintileri
Saç	Saç
Sahon	Sahan
Satër	Satır
Sexhade	Seccade
Sofër	Sofra
Tabaka	Tabaka
Tavan	Tavan
Tavë	Tava
Tepsi	Tepsi
Tezja	Teyze
Torbe	Torba
Verandë	Veranda – balkon (<i>Kıbrıs şivesinde</i>)
Xham	Cam
Xhezve	Cezve
Yorgan	Yorgan

2.4. Dil yapıları ve dil öğrenimi

Diller birbiriyle benzeşse de benzeşmese de, dil etkileşimini ve öğrenimini zorlaştıran nedenler çok yönlüdür. Yabancı dil öğretiminde yaşanan sorunlar anadil ile yabancı dil arasındaki en çok çelişmenin olduğu alanda görülmektedir. Türkçe öğretimi esnasında bu sorunla karşılaşmaktayız ve sorunu doğru olarak tanımlayabilmek için biraz iki dil arasındaki sözdizimsel farklılıklara değinmek gerekir.

Türkçe ve Arnavutça arasındaki en büyük ayırım, Türkçede kurallı tümcenin öğeleri, yani tümcenin kurucuları “Özne+Nesne+Yüklem” dizilişini izlerken,¹⁴ Arnavutçada bu diziliş “Özne+Yüklem+Tümleç” (Subject-Verb-Object) sıralaması şeklindedir.¹⁵

Toni po lexon gazetën   Toni gazeteyi okuyor

Ö   Y   N   Ö   N   Y

Türkçede yüklem ile tümleç arasındaki bağlantı ad durum ekleriyle sağlanır, Arnavutçada ise bu ilişki çeşitli ilgeçlerle (edat) gerçekleşmektedir:

Arn. Toni doli *nga* shkolla   Tr. Toni okul-*dan* çıktı

¹⁴ Tahir Nejat Gencan, *Dil Bilgisi*, TDK Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1975.

¹⁵ *Gramatika e Gjuhës Shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë. 2002, p. 54.

Ad tamlamasında tamlayan Arnavutçada solda, Türkçede ise sağdadır.

Arn. *Libër shkollë* Tr. Okul *kitabı*

Tüm eklemeli dillerde olduğu gibi Türkçede de ilgeçler adlardan sonra gelmektedir, Arnavutçada ise ilgeçler adların önüne yerleşmekte.

Arn. Për fëmijët

Tr. Çocuklar için

Me Tonin

Toni ile

Türkçede iyelik zorunlu bir öge görünümündedir; bu eki kullanmadan Türkçe konuşmaya başlarsak yabancı olduğumuzu hemen belli ederiz. Arnavutçada ise daha yalın konuşulur. Bunu basit bir sorunun cevabı ile açıklayabiliriz;

Tr. Ne yapıyorsun? Ellerimi yıkıyorum / Elleri yıkıyorum*. Babamı gördüm / Babayı gördüm*

Arn. Çfarë po bën? Po laj duart. Pashë babain

Arnavutçada ise bağlamdan yararlanarak iyelik ekinin ve iyelik önadının kullanımı gereksiz ve fazlalık haline gelmiştir. Bu olguyu aşağıda yer vereceğimiz dil içi düşünce ile açıklamaya çalışacağız.

Bunlar gibi, dillerimizin farklı yapılarının yanına, Arnavutçanın karşılayamadığı veya farklı dilsel birimlerle karşıladığı ek veya ilgeçlerin kullanımı, dil öğrenimini zorlaştıran önemli etkenlerdir.

Bu grupta, Türkçedeki –an, –en; –miş, –miş, –muş, –müş; –dık, –dik, –duk, –dük sıfat-fiillerinin kullanımı en belirginleridir.

Anlamsal olarak bu eklerin karşılığı dilimizde – ki ilgecidir. Ancak eylemden sıfat ya da ad yapan eklerimiz de vardır, ama bunu sadece belirgin eylemlerde görüyoruz.

Tr. alan/gönderen

Arn. marrësi/dërguesi

Böylelikle cümle kuruluşunda aşağıdaki gibi hatalar yapıldığını görüyoruz:

Orada ağlayan çocuğa su verdim / Orada ağlıyor ki çocuğa su verdim.

Annem yanmış ekmeği çöpe attı / Annem yandı ki ekmeği çöpe attı.

Sıfat-fiil gruplarındaki eklerden eşdeğerliği sadece, geçmiş zamanı bildiren -dık, -dik, -duk, -dük ekinde görüyoruz. Bu ekin kullanımı Arnavutçadaki kurallı -ki’li tümcelerle denktir. Buna rağmen, dili yeni öğrenenler Arnavutçadan Türkçeye aktararak tümce kurduklarında benzer hatalara düşerler.

Onun aldığı kitabı beğenmedim / Onun aldı ki kitabı beğenmedim.

Bugün anlamadığımız konuları tekrar edeceğiz / Bugün anlamadık ki konuları tekrar edeceğiz.

Bu örnek aslında, “yabancı dil öğreniminde yaşanan sorunların yalnızca her iki dilin büyük farklılık gösterdiği alanlarda değil, benzer ya da çok az farklılığın görüldüğü alanlarda da çok büyük öğrenim sorunlarının görüldüğünü” ifade eden Helbig’in görüşü hatırlatıyor.

Her dil kendi sözdizimsel yapısına göre, belirli dilsel görüşünü, diğer dillerden farklı olarak ifade eder.¹⁶ Bütün dillerin kendilerine has veya özel, kavrama ve düşünme tarzları vardır. Humboldt’a göre,¹⁷ farklı dillerin sözcükleri aynı kavramı gösterebilir bile hiçbir zaman gerçekten eşanlamlı değildirler; dil öğrenimini zorlaştıran en büyük etkenlerden birisi de bütün dillerin özel bir dünya görüşünün ve iç düşünme yapısının olmasıdır. Aynı zamanda, dillerin çeşitli oluşları yalnızca onlardaki öğelerin, göstergelerin, seslerin çeşitli olmasından kaynaklanmaz. Dünya görüşlerinin çeşitliliği de dillere ayrı bir karakter verir, onları çeşitli kılar.¹⁸ Bir insanın yabancı bir dil öğrenmesi ise onun yeni ve farklı dış bir düşünme sistemine girmesi demektir. Bizim dillerimiz de şüphesiz bu kuralın dışında değildir. Üstelik Türkçe zengin çokanlamlılığıyla Arnavutçaya göre bambaşka bir dünyaya sahiptir. İnsan yabancı bir dile her zaman az ya da çok kendi öz dünya görüşünü, giderek kendi öz dil görüşünü de taşır.

Türkçede *yağmur yağmak* olayı Arnavutçada *düşmek* eylemi ile anlatılıyor.

Yağmur yağdı

Yağmur *düştü*

¹⁶ Ray Jackendoff, *Linguaggio e natura umana*, Bologna, İtalya, 1998, p. 252.

¹⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara, 1998.

¹⁸ Bedia Akarsu, *Ë. Von Humboldt’ın Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 64.

Türkçede *acıkmak* ve *susamak* gibi durumlar özel birer eylemle anlatılıyor, Arnavutçada ise bu durum bir nesneye benzetilerek *-var* eyleminin yardımıyla ifade ediliyor. Bu nedenle de Arnavutçadan Türkçeye yanlış aktarımlar yapılabiliyor.

Arn. Kam uri   Tr. Acıkma var
Kam etje   Susama var

*Üşüme*k eylemi de bu türdendir; fakat Türkçeye çeviri yaparken veya dili yeni öğrenenler, *soğuk* kavramını kullanırlar ve olumsuz bildirimini – yok eylemi ile söylerler.

Arn. Kam ftohtë, Nuk kam ftohtë
Tr. *Soğuk var; soğuk yok*

Türkçede *bakmak* eylemi yönelme durumunda bir tümleç alır; Tr. Tahtaya baktım, denize baktım, bana bak gibi. Arnavutçada böyle bir tümcede belirtili nesne olarak nitelendirilen bir tümleç gerektirir.

Arn. Pashë tabelën, pashë detin, më shiko mua
Tr. *tahtayı baktım, denizi baktım, beni bak*

Türkçede *yazmak* eylemi de yönelmeli bir tümleç alır: Tr. *tahtaya yazdım, deftere yazdım gibi*. Arnavutçada bu eylem bulunma durumunda bir tümleç alır.

Arn. *shkrova në tabelë, shkrova në fletore*

Çalmak eylemi de her iki dilde çokanlamlı sözcükler arasındadır.

Tr. Zil çalmak, kapıyı çalmak gibi / Arn. i bie ziles, i bie kitarës, i bie derës

Ancak, Arnavutçada bu eylem *birine vurmak* anlamında da kullanılmaktadır. Bu yüzden Arnavutçadan Türkçeye aktarımlar *zile vurdum, kapıya vurdum*¹⁹ gibi olabilir.

3. Arnavutça – Türkçe İlişkilerinde Çağdaş Türk Edebiyatının Yeri

Her zaman gerekli olan, ama, bilindiği gibi, aynı zamanda sorun oluşturan periyodik ayırımlardan kaçınmak için, ‘modern’ teriminin

¹⁹ Türkçede *kafasına çalmak* şeklinde *vurmak* yerine kullanıldığı gibi.

yerine ‘çağdaş’ terimini kullanmayı tercih ediyoruz. Konumuzla doğrudan bağlantılı olmamasına rağmen, tercih ettiğimiz ikinci terim, *çağdaşlık* düşüncesinin yanı sıra, belirli bir edebiyat ürününü belirten şekil ya da içeriği ile ilgisi olan *yenilik* düşüncesini de taşımaktadır.

Çağdaş Türk edebiyatı ile, 1923 yılından beri elde edilen bütün edebiyat ürünlerini anlamaktayız. Bu zamansal tarihler ise Türk edebiyatında kanonik²⁰/standard olarak kabullenmiş *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*²¹ dönemiyle denktir. Aynı zamanda, *çağdaş Türk edebiyatı* olarak, birçok Türk edebiyatçıları, şimdiye kadar söz ettiğimiz zamansal sınıırn ötesine geçerek, 1839 yılında, Tanzimat reformları ile beraber başlayan *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı*²² olarak adlandırmışlar.

‘Çağdaş Arnavut edebiyatı dönemi’ 1912 yılından sonra ortaya çıkan edebiyattır, bu tarih aynı zamanda Arnavutluk’un bağımsızlık tarihidir.²³

Osmanlı İmparatorluğu’dan kopmadan önce, Arnavutluk’ta Türk edebiyatı, Arnavut aydınlar arasında iyi biliniyordu, hatta aydınların birçoğu edebi ürünleri orijinal dille yani Osmalıcayla bile takip edebiliyorlardı. Zamanın Arnavut aydınları aynı zamanda Türk edebiyatının önemli isimlerindendi: Şemsedin Sami ve onun diğer Frashëri²⁴ kardeşleri ile Mehmet Akif Ersoy.

Arnavutluk’ta ilgi çekici bir edebiyat beşiği olan, ‘Beyteciler Edebiyatı’ olarak adlandırdığımız bir edebiyat dönemimiz de vardır; bu dönemin ürünlerinde Arnavutçayı Arap harfleri ile yazma eğiliminin ve Türk-Arap-Fars edebiyatının takip edilen motif, model ve stilistik şekillerinin de az olmadığını söyleyebiliyoruz.

²⁰ *Kanonik* kelimesi, İngilizcede kullanılan *canonical* teriminden Türkçeleştirmeye çalıştığımız bir terimdir.

²¹ İnci Enginün, “Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı”, *Genel Türk Tarihi*, Cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 511.

²² Orhan Okay, “Osmanlı Devleti’nin Yenileşme Döneminde Türk Edebiyatı”, *Genel Türk Tarihi*, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 79.

²³ *Historia e popullit shqiptar*, V. III Akademia e Shkencave Tirane

²⁴ Türkiyede Şemseddin Sami olarak tanınan ünlü yazarın soyadı, Frashëri’dir. Özellikle tercümeleriyle Arnavut edebiyatına paha biçilmez eserler kazandıran kardeşleri de vardır: Naim Frashëri ve Abdül Frashëri.

Bağımsızlığımızın ilanından sonra, yani 1912 yılından sonra, bilinen nedenlerden dolayı, her türlü sahada kopmalar ve uzaklaşmalar görmekteyiz, böylesi bir uzaklaşmayı kültürel ve edebi alanlarda da görüyoruz. Doğal olarak bu, Türkiye'deki edebi gelişmelerin takip edilmemesine de yansiyacaktı.

1920'li yılların başında Mustafa Kemal'in önderliğinde şekillenen Türkiye yine Arnavut aydınları için bir referans noktası olacaktı. Ama bu sefer referans üstelik siyasi etmenlerle olacaktı. 20. yüzyılın başında Arnavutluk bağımsızlığını yeni elde etmişti ve gözler daha çok batıya yönelmişti. O zamanlar 'Doğu'dan, yani 'Osmanlı'dan gelen her şey gericiliğin eş anlamlısıydı. O günlerin heyecanında Batı'ya ulaşmak ideal idi, Doğu ise 'bir an önce kurtulmak istenilen bataklık'ın' simgesini taşıyordu.

Bu tarihi veriler, bizlere, Doğu'dan gelen değerleri kabul etmenin ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Diğer yandan ise vurgulamamız gerekiyor ki, milli kültürümüz doğudan gelen ve yüzyıllardan beri yerleşen değerleri günümüze kadar saklayacaktı. Bu sebeple böylesi değerlerden kaçma, hatta bu değerleri değere-aykırı görme artık abes sayılacaktı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Arnavutluk'ta yerleşen sosyal-realist kültür ise bu doğrultuda ilerici bir tavır sergiledi. Sosyal-realist kültür, doğrudan veya doğal olarak, toplumlar arası ilteşimi engelleyen birçok bariyeri, yenisini koymak kaydıyla, ortadan kaldırdı.

Küçük toplumlar ve özellikle antiemperyalizm bünyesinde olan toplulukları tercih ettikleri doğrudur; İlginç olarak o zaman için, 'Türkler' ne büyük toplumlar ne de küçük toplumlar arasında yer alıyordu; ama gördüğümüz kadarıyla o zamanlarda 'kamusallaştırma ilkesi' yürürlükteydi, yani, "her şeyiyle düşmana dönüştürdükleri Batı'dan gelen değerler boşluğunu, farklı ülkelerden ve aynı zamanda Türkiye'den de ithal edilen değerlerle dolduracaklardı" (Yine de bununla 'eski sevdalara' dönme eğiliminden bahs etmiyoruz). İthal edilen değerler arasında edebiyat ürünlerinin önemli rolü vardı.

Günümüzde, genellikle Türk edebiyatı ve özellikle de çağdaş Türk edebiyatı, Arnavutluk kamuoyunda çok az tanınmaktadır. Çünkü, bizim ilköğretim ve ortaöğretim(lise) edebiyat programlarında, Türk

edebiyatından şairlerden sadece Nazım Hikmet ve romancılardan sadece Aziz Nesin yer almaktadır. Bu yazarlardan da birer sayfa örnekten başka bir şey yoktur.²⁵

Tabii ki, Nazım Hikmet'in şiirinin ve Nesin'in nesrinin, her türlü edebiyat antolojisini, basım yeri ve zamanı fark etmeksizin, onurlandıracağına çok eminiz; ama bütün Çağdaş Türk Edebiyatını temsil etmek için bunlar yetersizdir.

Geçtiğimiz yüzyılın 90'lı yıllarına kadar olan tanımamanın veya bilmemenin, pek sıcak olmayan ilişkilerden ve yazar seçimindeki katı tutumlardan dolayı olduğunu anlıyor ve kabul ediyoruz, ama Arnavutluk'un dünyaya açılmasıyla ve serbestliğin yerleşmesinden sonra bu tanımamayı ve bilmemeyi anlayamıyor ve hoş karşılamıyoruz. Bu noksanlıklardan dolayı Arnavut okuru suçlanamaz.

Kütüphanelerimizde, çağdaş Türk edebiyatından değişik yazarların eserleri yer almaktadır. Bunların arasında, Yaşar Kemal, Reşat Nuri Güntekin, Suad Derviş, Talip Apaydın, Fakir Baykurt...

Bu yazarların Arnavutçaya çevirilen eserlerinde gördüğümüz bazı sorunların en belirginlerini dile getirmekte fayda vardır:

İlk olarak şunu belirtmemiz gerekir ki, bu eserler 70'li – 90'lı yılların çevirileridir; bu devir Batılı yazarların eserlerinin çevirisinin, siyasi nedenlerden dolayı, sınırlandırıldığı devirdir. Göze çarpan bir başka durum ise sekiz bini geçmeyen tiraj meselesidir. Bu rakam, yabancı yazarların eserlerinin ortalama tirajın çok altında bir rakamdır).

Bir başka büyük sorun ise, o zamanlarda Türk yazarlarına ait eserlerin Türkçeden değil, başka yabancı dillerden çevrilmesidir. Bunu, ünlü yazarımız Dritëro Agolli samimiyetle kabul eder ve Yaşar Kemal'in *İnce Memed* kitabının önsözünde şöyle ifade eder "...kitap, dikkatli olarak Donika Omari tarafından, sözcüklerin zenginliğini koruyarak çevirilmiştir. Tabii ki çevirmen için zor bir iş olmuştur, çünkü Türkçeyi bilmememize rağmen ve orijinalinin tadını alamamamıza rağmen, Yaşar Kemal'in dilinin ağırlıklı ve zengin olduğu hissedilir."²⁶

²⁵ Adriatik Derjaj, "Rreth Drejtshkrimi të turqizmeve dhe emrave vetjakë me origjinë turke", Prishtine, 2007, p. 129.

²⁶ Dritëro Agolli, *Kujtime*, Tiranë, 1988, p. 279.

Yine de, sözcüklerinin zenginliğini ve ağırlığını, eserlerin başka dillerden okuduğumuzda da görebiliyoruz”. Bu kitabın ilk sayfasında, -çeviren Donika Omari- diye belirtilmiştir, ama hangi dilden çevirildiği yazılmamıştır. Önemli yazar ve çevirmenlerimizden olan Besnik Mustafaj da, Nazım Hikmetin ‘İnsan Pejsajları’ adlı eserini çevirmiştir. Bu çeviri kanatimizce Fransızcadandır.

Eserlerin orijinal dilden değil de başka dillerden aktarılması yeni bir olgu değildir.²⁷ En ciddi yayınlarda bile buna rastlayabilmekteyiz. Burada yeni olan, bu eserlerin orijinalinden çevirilmiş gibi gösterilmesidir. Birçok kişi bunu ‘cehaletin günahı’ olarak adlandırabilir... ama bizim için bu olay bundan daha öte bir şeydir.

Aktarmalı çeviriler olarak adlandırdığımız çeviler ise edebi eserlerin anlaşılmasını kolaylaştırmaz, bilakis zorlaştırır. Bu sorunla beraber, biz ‘eserin başkalaştığını’ da fark ediyoruz; bunu çeviri kaynaklı değil, sakatlanmış ve kısaltılmış nedenlerden dolayı bir basım sorunu olarak görüyoruz.

Bunu, önemli Türk yazarlarından olan R.N. Güntekin’in *Çalılıkusu* adlı eserinde görüyoruz. Devrin takip ettiği unsurlar ve cinsel öğeler çıkarılmıştır. Çevirmen, kitabın adını, -eserin kahramanı olan ‘Feride’ ismini kullanarak- değiştirmiştir.

Türk edebiyatının Arnavut okuru tarafında anlaşılmasını daha da güçleştiren, bir yazardan bir veya ikiden fazla çevirilmiş kitabın olmamasıdır.

Üzerinde durduğumuz zamanda, Türk yazarlarından, bu konuda sadece Yaşar Kemal’e ayrıcalık yapılmıştır. Onun, ‘Orta Direk’(1975), ‘İnce Memed’(1983) vb. Arnavutçaya çevrilmiş eserleri vardır. Yukarıda da söz ettiğimiz gibi bu kitabın ön sözünü Yaşar Kemali’n meslektaşı ve milli edebiyatımızın önderi olan Dritëro Agolli özenle yazmıştır. Aynı zamanda, Arnavutluk’un elit yazarları tarafından, değer verilen ve onurlandırılan Nazım Hikmet hakkında yazarımız Azem Shkreli şunları ifade ediyor “... *Hikmet dediği gibi, o büyük şair, ateşten sözleriyle...*”. Çağdaş Türk edebiyatının temsilciliğini yapan yazarlar için verilen değer ve önemin 80’li yıllardan sonra başladığını görüyoruz. Bu tarihler Arnavutluk’un daha bir serbest-liberal konum aldığı zamanlardır.

²⁷ *Edebiyat Antolojisi*, Can Yayınları, İstanbul, 2007.

Son zamanlarda, iki ülke arasında her alanda çoğalan ilişkilerden dolayı, Türk dili ve kültürüyle ilgilenenlerin sayısının artmasıyla, genel olarak Türkiye'ye karşı ilgi ve özen daha da artmıştır.

4. 1990 Yılından Önce Arnavutçaya Çevirisi Yapılan Türkçe Eserler

Aziz Nesin, *Nuk është krejt ashtu* (Tam Öyle Değil), Tiran, 1979.

Fakir Baykurt, *Qyteti është larg* (Şehir Uzaktır), Tiran, 1979.

Nazım Hikmet, *Peizazhe njerëzore* (İnsan Manzaraları), Tiran, 1989.

Orhan Pamuk, *Keshjtjella e Bardhe* (Beyaz Kale), Tiran, 2008.

Reşat Nuri Güntekin, *Ferideja* (Çalığışu), Tiran, 1979.

Suad Derviş, *I burgosuri i Ankarasë* (Ankara Mahkumu), Tiran, 1962.

Talip Apaydın, *Alo fëmijë, Tregime* (Alo, Çocuklar), Tiran, 1984.

Yaşar Kemal, *Memet Imcaku* (İnce Memed), Tiran, 1983.

Yaşar Kemal, *Shtylla* (Orta Direk), Tiran, 1975.

5. Arnavutlukta Türkçe Eğitimi

Çalışmamızın en başında dile getirdiğimiz gibi, Arnavutça, Hint-Avrupa dil ailesine mensup dillerden birisi olup, bu ailede Yunanca ve Keltçe gibi tek başınadır; Latin, Germen ve Slav dilleri ile hiçbir bağlantısı olmayan bir dildir. Komünizm döneminde sadece ekonomik ve siyasi açıdan kapalı olmayan Arnavutlar, komşu olan ve olmayan milletlerin dillerinden de yarım asır kopuk yaşadı. Ancak bu kopukluk ve engelleme yabancı dil öğrenimini körleştiremedi, bilakis onu kat kat artırdı. Bu sistemin belirli dönemlerinde yabancı dil olarak resmi eğitim ve bilim dili Rusça'ydı. Aynı şekilde Fen-Edebiyat fakültelerinde kullandığımız kaynak kitaplar da Rusçaydı. Hatta dil ideolojisi olarak Marksist-Leninist Dil Felesefesi veya Kuramı yürürlükteydi. Günümüzde asıl nedenlerini anlamak zor olsa da, vatandaşlarımız ortaokuldan üniversiteye kadar bu dili öğrenmelerine rağmen, bir şekilde bu dile toplumca ısınamadılar ve 90'lı yılların sonlarında, komünist

sistemin çökmesiyle, birden bire bir kopma yaşandığına şahit olduk. Bu durum Arnavutlarda ikinci kez yaşanmıştı. Benzer bir duruma Osmanlı Devletinin 1912’de bölgeden ayrılmasında da rastlanmıştı. Komünist dönemde, yasak olmasına rağmen, insanlarımız, gizlice, el yapımı antenlerle komşu ülkelerin (İtalya, Yunanistan ve Yugoslavya) radyo ve televizyon kanallarını takip ederek bu dilleri kolayca öğrenmeye başladı. Vurgulamak gerekir ki, halkın elinde İtalyanca veya Yunanca dilbilgisi kitapları yoktu. Diğer yandan aynı dönemde eğitilmiş kitlelerin Fransızca veya İngilizce öğrendiklerini de biliyoruz. Otodidaktik eğitim (kişisel eğitim) olarak adlandırılan bu eğitim yöntemi öğretmensiz gerçekleşiyordu. Anlaşılabileceği gibi buna ancak kişisel-görsel yabancı dil öğrenimi diyebiliriz. Zor şartlarda ve öğretmensiz olarak gerçekleştirilen bu yabancı dil eğitim-öğrenim yöntemlerinin başarısı dilbilimcilerin ‘neden’ ve ‘nasıl’ sorularını sormalarına neden olabilir. Toplumdilbilim veya ruhdilbilimle uğraşanlar bu sorulara farklı cevaplar verebilirler ama bizim sadece bir cevabımız var, o da ‘sevgi’ ve ‘sempati’dir.

90’lı yıllardan sonra, sınırların açılması ve ülkemizin serbest piyasa ekonomisine girmesiyle durumlar yüz seksen derece değişti. Şu anda küçük Arnavutluk’ta Çineden Arapçaya, dünyanın önemli dilleri resmi kurumlarca başarılı bir şekilde öğretilmektedir. Türkçe tabii ki bu konuda en önde gelen dillerdendir. 1995–1996 eğitim yılından itibaren, Tiran Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi Slav ve Balkan Dilleri bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü açıldı. İlk kontenjanı on öğrenci olan bu bölümde, şimdilerde yıllık kırk beş-elli öğrenciye Türkçe öğretilmektedir. Bunun yanında Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından yaklaşık on beş yıl boyunca, iki bin kursiyere ücretsiz Türkçe öğretilmiştir. 2009’da açılan Yunus Emre Enstitüsü’nde de Türkolojiye destek olarak Türkçe dersleri verilmektedir. Bu kontenjan, bizlere, Arnavutluk’ta, Türkçeye karşı gösterilen ilginin derecesini ve Türkçe eğitiminin en iyi şekilde verilmesi gerektiğini göstermekle birlikte, insanlarımızı birleştiren kültürel ve dilsel unsurların ortaya çıkarılması için daha da derin ve geniş çaplı çalışmalarının yapılması gerektiğine inanmaktayız.

6. Sonuç

Çağdaş prensiplere göre, dilsel ödünçlemenin olgusu, bir kitlenin konuşurlarının başka bir kitlenin konuşurlarıyla gerçekleştirdikleri temasın meyvesidir. Böylesi bir temas, kültürel ve dinsel faktörlere uzanan; tarihi, coğrafi, siyasi, iktisadi, sosyal vb. faktör ve nedenlerden oluşan bir nedenler gerdanının sonucu olabilir. Bu bakış açısıyla değerlendirecek olursak temasın doğası verinti ve alıntıların dinamiğini belirlerken, temasın uzantısı, yoğunluğu ve zaman yayılımı ise verinti ve alıntılarının tipolojisini belirler. Aslında verilen bir dilin, bir ya da birden çok dille oluşturabildiği dilsel temaslar, soyut olarak bir ilişkinin olduğuna işaret etmez. Aksine bir kültürün ve bir kitlenin ya da topluluğun bir başka kültür, bir başka kitle ya da toplulukla olan ilişkisine işaret eder. Bu doğrultuda bakınca, insanlar arasındaki ilişki doğrudan bir ilişki olmayabilir. Fakat kültür, dünya görüşü, etik (yaşama tarzı) gibi hususlar ise her zaman doğrudan bir ilişkiyi işaret eder.

Bu çalışmada, Arnavutlar ve Türkler arasındaki dilsel ve kültürel ilişkileri el alındı. Bu ilişkiden doğan toplumsal değerler ve dil etkileşiminin getirdiği dilbilgisel veriler üzerinde duruldu. Arnavutçada bulunan ve tazeliğini tıpkı ilk temaslarda olduğu gibi koruyan Orta Çağ Dönemi Türkçesi olarak da adlandırdığımız Türkçe verintilerin biçimbilimsel, sözdizimsel, leksikolojik ve deyimbilimsel izleri tespit edilmeye çalışıldı. Bu doğrultuda ilk olarak Arnavutçada bulunan Türkçe verintilerin kimi toplumsal değerlerden yola çıkarak, eskilik, derinlik ve yayılma kriterlerine göre bir betimleme yapıldı.

Dil etkileşimi olgusunun en derin parametrelerini gösteren, Arnavutçanın sözcelemine giren ve Osmanlı Devleti Dönemi Türkçesinin ilk devirlerine uzanan Türkçenin zenginliğinin aynası saydığımız ve üstelik ruhsal ve kültürel alanlarında kullanılan sözcüklerin, morfo-fonolojik uyum kriterleri üzerinde duruldu. Geride bıraktığımız yüzyılın ortasında gelişen püristik görüşlerin (anadili yabancı sözcüklerden temizleme çabası) yerini özellikle son yirmi beş yılda yepyeni görüşlerin aldığını görüyoruz. Diller arasında görülen ve birliktelik değerler taşıyan verinti ve alıntılara

sahiplenme eğilimine şahit olmaktadır. İşte, her halde bu eğilimden dolayı, Osmanlı Devleti Dönemi Türkçesi devirlerinde Arnavutçaya giren birçok verintileri, yerli ve yabancı araştırmacılar Arabizm veya Persizm saymaktadır.

Morfo-fonolojik düzlemde yapılan ince analizlerle, Osmanlı Devleti Dönemi Türkçesinin ilk devirlerinde ve sonrasında Arnavutçaya giren sözcüklerin, Türkizm oldukları ortaya çıktı.

Çalışmada çağdaş Türk edebiyatının Arnavutça-Türkçe ilişkilerinin 90'lı yıllardan önceki durumu üzerinde duruldu. Türk edebiyatının Arnavutçadaki yeri, süreç ve sonuç olarak incelendiğinde, edebiyatın ve edebiyat dışı unsurların el ele yürüdüğü, hatta bazı durumlarda birbirine yer verdikleri anlaşılmaktadır. Süreç, değişik ülkelerde de olduğu gibi hepimiz tarafından iyi bilinen yollardan geçmiştir. Bu yollar ise *taklit*, *inkar*, *yeniden tanıma* ve *yeniden değerlendirme* olarak adlandırılabilir. Veriler göstermektedir ki böylesi gelişmeler, Arnavutluk'ta doğunun taklitçileri olarak tanınan Arnavut *beytecilerin* ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer yandan Arnavut okuru, Türk edebiyatına karşı on yıllarca süren bir engel olma ve *inkarla* karşı karşıya kalmıştı. Buna rağmen Türk edebiyatından birçok yazarın eserine tercüme yoluyla ulaşabilmiştir. Arnavutluk'ta tanınan yazarların eserlerinin seçimi uzun süre ideolojik kriterlere dayalı olarak, yani edebi ve dilsel olmayan unsurlara dayanarak yapılmıştır. Üstelik, değerleri çok iyi bilinen yazarlar bile söz konusu oldukları zaman, eserin yorumlanması kendileri bu edebi akımla bağlantısı olmamasına rağmen sosyal realizm çevrelerinden öte geçemiyordu. Bu nedenle eserin ve yazarın tanımı da çoğunlukla eksik yansiyordu.

Last but not list, deyimince çalışmanın son kısmında Türkçenin Arnavutluk'taki eğitimi üzerinde duruldu. Tarihten biriken sevgi ve sempati ile, Tiran Üniversitesi ve TİKA gibi kurumların destek ve katkılarıyla iki toplum arasında nesilden nesile aktarılan birliktelik değerleri daha da artacaktır.

KAYNAKÇA

- Agolli, Dritëro. *Kujtime*, Tiranë, 1988.
- Akarsu, Bedia. *W. Von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, Ankara, 1995.
- Banguoglu Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara, 2007.
- Bauman, Zygmunt. *Sosyolojik Düşünmek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Derjaj, Adriatik. "On Albanian Turkish Borrowings From Domestic Life And Related Phraseology", *ANAS Alb-Shkenca*, No 9-10, Makedonya, 2015.
- Derjaj, Adriatik. "Arnavutçadaki Türkçe kökenli deyimlerin sınıflandırılması" *Dialogue Between Balkan Languages*, UT. Arnavutluk, 2014.
- Derjaj, Adriatik. "Rreth Drejtshkrimit të turqizimave dhe emrave vetjakë me origjinë turke", *40 vjetori i konsultës së Prishtinës*, Kosova, 2007.
- Derjaj, Adriatik. "Arnavutça Türkçe Dil İlişkileri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 18, No. 3, 2010.
- Edebiyat Antolojisi*, Can Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1998.
- Gencan, Tahir Nejat. *Dil Bilgisi*, TDK Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1975.
- Gramatika e Gjuhës Shqipe*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë. 2002.
- Historia e popullit shqiptar*, V. III Akademia e Shkencave Tirane, 2004.
- İmer, Kamile. *Dil ve Toplum*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Enginün, İnci. "Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı", *Genel Türk Tarihi*, Cilt 9, Yeni Türkiye, 2002.
- Jackendoff, Ray. *Linguaggio e natura umana*, Bologna, İtalya, 1998.
- Lafe, Emil. "Vendi i orientalizimave ndër huazimet e shqipes", *Studime Filologjike*, 1993.

Polisi, Mehdi. “Leksiku İslam, Pjesë përbërëse e leksikut të shqipes”, *Terminologjia Islame*, ASHAK, Prishtinë, 2006.

Rifat, Mehmet. *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları–2 / Temel Metinler*, İstanbul, YKY, 2. baskı, Ankara, 2005.

Saussure, Ferdinand. *Genel Dilbilim Dersleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 1998.

Shkurtaj Gjovalin. *Kahe dhe dukuri të kulturës së gjuhës shqipe*, Tiranë, 2003.

Yayın İlkeleri

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştığı yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda “ekle” komutuyla verilmeli ve 8 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda ‘Age, s...’ şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, No. 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkis Çorakçı Dişbudak), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141 -162.

Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.

Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) GMK Bulvarı No:164 Çankaya-Ankara** posta adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Editorial Principles

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TİKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. *Post scripting:*

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book:

David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Routledge, 1997.

Example Reference of an Article:

Thomas G. Weiss, "The Illusion of UN Security Council Reform", *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource:

Akira Uegaki, "Russian Federation's Foreign Economic Relations", March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>. Accessed: 14.8.2009.

8. Referencing standards:

An alphabetical surname ordered "References" section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can't be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author's information if the articles is not compatible with the TİKA's publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA's Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.